

ETHNO-LORE XXVIII.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVEI

Főszerkesztő: ORTUTAY GYULA
(NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM címmel)

I. kötet – 1968. Szerkesztő: Diószegi Vilmos

II–III. kötet – 1969. Szerkesztő: Diószegi Vilmos

IV. kötet – 1970. Szerkesztő: Diószegi Vilmos

V–VI. kötet – 1971. Szerkesztő: Diószegi Vilmos

Összeállította: Kósa László

VII. kötet – 1973. Szerkesztő: Diószegi Vilmos

Összeállították: Istvánovits Márton és Kósa László

VIII. kötet – 1975. Szerkesztő: Kósa László

IX. kötet – 1977. Szerkesztő: Kósa László

X. kötet – 1977. Szerkesztő: Kósa László

XI–XII. kötet – 1980. Szerkesztő: Kósa László

Főszerkesztő: BODROGI TIBOR

XIII. kötet – 1983. Szerkesztő: Kósa László

XIV. kötet – 1987. Szerkesztő: Kósa László

Technikai szerkesztő: Niedermüller Péter

Főszerkesztő: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

XV. kötet – 1990. Szerkesztő: Niedermüller Péter

XVI. kötet – 1991. Szerkesztő: Niedermüller Péter és Sárkány Mihály

XVII. kötet – 1993. Szerkesztő: Szilágyi Miklós

XVIII. kötet – 1995. Szerkesztő: Szilágyi Miklós

XIX. kötet – 1998. Szerkesztő: Szilágyi Miklós

XX. kötet – 2001. Szerkesztő: Szilágyi Miklós

XXI. kötet – 2003. Szerkesztő: Vargyas Gábor

Főszerkesztő: HOPPÁL MIHÁLY

(ETHNO-LORE címmel)

XXII. kötet – 2005. Szerkesztő: Vargyas Gábor

A szerkesztő munkatársa: Berta Péter

XXIII. kötet – 2006. Szerkesztő: Vargyas Gábor

A szerkesztő munkatársa: Berta Péter

XXIV. kötet – 2007. Szerkesztő: Vargyas Gábor és Berta Péter

XXV. kötet – 2008. Szerkesztő: Vargyas Gábor és Berta Péter

XXVI. kötet – 2009. Szerkesztő: Berta Péter

Főszerkesztő: BALOGH BALÁZS

XXVII. – 2010. Szerkesztő: Berta Péter

XXVIII. – 2011. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia és Magyar Zoltán

ETHNO-LORE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE
XXVIII.

FŐSZERKESZTŐ
BALOGH BALÁZS

SZERKESZTETTE
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA ÉS MAGYAR ZOLTÁN

BUDAPEST, 2011

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

ISSN 1787-9396

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete
1014 Budapest, Országház u. 30.
www.etnologia.mta.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2011

© MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 2011

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős: az MTA Néprajzi Kutatóintézet igazgatója

Borítóterv: Kaszta Mónika
A borító Jost Amman 1568-ból származó metszetének felhasználásával készült.
Fordítás és nyelvi lektorálás: Gulyás Judit
A tördelés Fancsek Krisztina munkája
A nyomdai munkálatokat a
Prime Rate Kft. végezte
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter
Budapest 2011

Printed in Hungary

TARTALOM

MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY A 20. SZÁZAD DEREKÁN CENTENÁRIUMI NÉPRAJZI KONFERENCIA ORTUTAY GYULA ÉS TÁLASI ISTVÁN EMLÉKÉRE

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Megnyitó. Magyar néprajztudomány a 20. század derekán
Konferencia Ortutay Gyula és Tálasi István emlékére 11

SÁRKÁNY MIHÁLY

A szétágazó és egybefonódó magyar néprajz a 20. század derekán 15

KRÍZA ILDIKÓ

A népköltészet szövegkutatási módszerei és eredményei a 20. század
derekától I. (Balladakutatás) 33

TÁTRAI ZSUZSANNA

A néphagyomány népszerűsítése és a néprajzi ismeretterjesztés
Ortutay Gyula munkásságában 51

ANDRÁSFALVY BERTALAN

Az írott források szerepe az anyagi kultúra kutatásában 63

KISBÁN ESZTER

A táplálkozáskultúra vizsgálata az európai etnológiában (1950–2010) 71

BÁRTH JÁNOS

A településtörténet és a településnéprajz kapcsolata 89

KOCSIS GYULA

Agrártörténet és agráretnográfia 103

KÓSA LÁSZLÓ

Elnöki zárszó. Magyar néprajztudomány a 20. század derekán
Centenáriumi néprajzi konferencia Ortutay Gyula és Tálasi István
emlékére 113

FOLKLÓR ÉS TÁRGYI KULTÚRA

MAGYAR ZOLTÁN

A Homoródalmási-barlang mondaköre 117

CSEH FRUZZSINA

A kerékgyártó mesterség eszközkészletének változása
a 19–20. században 149

SZIBÉRIAI SAMANIZMUS ÉS POPULÁRIS KULTÚRA

HOPPÁL MIHÁLY

Szaha identitás és a sámánok 183

SOMFAI KARA DÁVID

Tuva sámánok énekei
Diószegi Vilmos kéziratosa hagyatéka (2.) 205

SÁNTHA ISTVÁN – TATIANA SAFONOVA

Értelmiségi terek és magatartásformák fotográfiai elemzése
egy kelet-szibériai kultúrház példáján 235

A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY SZERKESZTETT, 2010-BEN MEGJELENT KÖNYVEK

259

TABLE OF CONTENTS

HUNGARIAN ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE STUDIES IN THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY ETHNOGRAPHIC CONFERENCE IN MEMORY OF GYULA ORTUTAY AND ISTVÁN TÁLASI

ATILA PALÁDI-KOVÁCS

Keynote Speech. Hungarian Ethnography and Folklore Studies
in the Middle of the 20th Century. Ethnographic Conference
in Memory of Gyula Ortutay and István Tálasi 11

MIHÁLY SÁRKÁNY

Diverging and Merging Trends in Hungarian Ethnology in the
Middle of the 20th Century 15

ILDIKÓ KRÍZA

The Methods and Results of Research on Folk Poetry since the Middle
of the 20th Century. Part 1 (Ballad Research) 33

ZSUZSANNA TÁTRAI

Popularization of Folk Tradition and Dissemination of Ethnographic
and Folkloristic Knowledge in the Oeuvre of Gyula Ortutay 51

BERTALAN ANDRÁSFALVY

The Role of Written Sources in the Study of Material Culture 63

ESZTER KISBÁN

Food and Foodways: Hungarian Research and European Ethnology
(1950–2010) 71

JÁNOS BÁRTH

The Relationship of the History and Ethnography of Settlements 89

GYULA KOCSIS

Agrarian History and Agrarian Ethnography 103

LÁSZLÓ KÓSA	
Chairman's Summary. Hungarian Ethnography and Folklore Studies in the Middle of the 20 th Century. Ethnographic Conference in Memory of Gyula Ortutay and István Tálasi	113

FOLKLORE AND MATERIAL CULTURE

Zoltán MAGYAR	
Legends about the Cave in Homoródalmás (<i>Merești</i>)	117

FRUZZSINA CSEH	
The Changing Toolset of the Wheeler Craft in the 19 th –20 th Century	149

SIBERIAN SHAMANISM AND POPULAR CULTURE

MIHÁLY HOPPÁL	
Shamans and the Sakha Identity	183

DÁVID KARA SOMFAI	
Songs of Tuva Shamans	
Vilmos Diószegi's Manuscript Legacy (Part 2)	205

ISTVÁN SÁNTHA – TATIANA SAFONOVA	
Spaces and Forms of Behaviour of Local Intelligentsia: the Case of a 'House of Culture' in East Siberia (Photographic analysis)	235

BOOKS PUBLISHED IN 2010 WRITTEN OR EDITED BY RESEARCHERS OF THE INSTITUTE OF ETHNOLOGY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES	259
--	------------

**MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY
A 20. SZÁZAD DEREKÁN
CENTENÁRIUMI NÉPRAJZI KONFERENCIA
ORTUTAY GYULA ÉS TÁLASI ISTVÁN EMLÉKÉRE**

MEGNYITÓ

MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY A 20. SZÁZAD DEREKÁN

KONFERENCIA ORTUTAY GYULA ÉS TÁLASI ISTVÁN EMLÉKÉRE

A magyar néprajztudomány kiemelkedő személyiségeinek, az akadémikus, egyetemi tanár Ortutay Gyula és Tálasi István születésének centenáriuma alkalmából, ma rájuk emlékezünk. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Néprajzi Bizottsága úgy ítélte meg, hogy a kerek évforduló kapcsán ne a két életút és életmű felvázolására törekedjünk, hanem annak a magyar néprajztudománynak a megvilágítására, amelyik a 20. század derekán főként az Ő törekvéseit, iránymutatásukat követve formálódott. Vizsgáljuk azt a közeget is, amelyben gondolataik hatottak és ne feledkezzünk meg a kortárs kutatók más felfogást képviselő eredményeiről, módszereiről sem. Figyelmünk ma főként a hazai néprajz 20. századi történetének arra a hozzávetőlegesen négy évtizedére irányul, amely Bátky és Györffy halálának évétől, 1939-től az 1970-es évek végéig, Ortutay haláláig (1978) és Tálasi nyugdíjba vonulásáig (1980) számítható. Ez a hosszú, mintegy negyven esztendősi periódus a Magyar Néprajzi Társaság alapítása óta máig eltelt 121 évéhez vagy az Eötvös Loránd Tudományegyetem 375 éves történetéhez képest talán rövidnek tűnik, de Erdély „aranykorához” vagy hazánk két világháború közötti éveivel viszonyítva inkább hosszúnak mondható. Akkor is nagyon hosszú, ha a pesti Néprajzi Tanszék első professzorának, Györffy Istvánnak az 1934–1939 között eltelt egyetemi éveit és tanszéki utódjának, Viski Károlynak a szűkre szabott professzori működését vesszük alapul az összehasonlításhoz (1940–1945, Kolozsvár és Budapest együtt).

Györffy István 1939-ben bekövetkezett váratlan halála után a néprajzi oktatás gazda nélkül maradt a budapesti egyetemen. Habilitációra akkoriban csupán a szegedi egyetemen volt lehetőség. Ortutay 1940 márciusában szokatlanul népes hallgatóság előtt tartotta meg magántanári előadását *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés* címen. Őt követően Tálasi István, Gunda Béla, K. Kovács László, Pável Ágoston, Scheiber Sándor is Szegeden habilitált. (Fél Edit 1946-ban a budapesti egyetemen követte őket.) A budapesti egyetemen Györffy halála (1939) után egy évig Bálint Sándor és K. Kovács László, a következő évben Ortutay Gyula és Gunda Béla megbízott oktatóként adott elő. 1941–1945 között Viski vette át Györffy tanszékét és nevelt számos kitűnő tanítványt. 1946-ban Ortutay kapta meg a tanszéket és professzori kinevezését, s még előbb, 1945-ben választották meg az MTA levelező tagjává.

A magyar néprajztudomány harmadik nemzedékét képviselő Bálint Sándor, Ortutay, Tálasi, Gunda, K. Kovács László, Fél Edit, Vargha László vi-

szonylag fiatalon vette át a stafétabotot az egyetemi katedrákon, a Magyar Néprajzi Társaságban, az *Ethnographia* szerkesztésében, a Néprajzi Múzeum vezetésében és a szak más, felelős posztjain. A történetíráshoz, a nyelv- és irodalomtudományhoz s még néhány humántudományhoz képest a néprajz akadémiai, egyetemi befogadása viszonylag későn történt. Katona Imre úgy látta, hogy csupán Ortutayék nemzedéke idején vált „megtúrt hamupipőkéből” a többiek egyenrangú társává. (A népmesei szókép Tálasitól származik.) Magam úgy látom, hogy az etnográfia és a folklorisztika „egyenrangúsodása” előbb kezdődött. A folyamatnak több mérföldköve említhető. Annak tekintem Solymossy Sándor nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezését a szegedi egyetemen (1929) és az MTA Néptudományi Bizottságának felállítását (1929). A következő mérföldkö Györffy István professzori kinevezése és a Néprajzi Intézet létrejötte a budapesti egyetemen 1934-ben. A szak elismertségét tovább erősítette a *Magyarság Néprajza* köteteinek megjelenése 1933–1937-ben. Újabb lépcsőfok volt a *Táj- és Népkutató Központ* megalapítása 1938-ban, melynek tudományos teljesítménye mellett olyan intézmények létrejötte is köszönhető, mint a Györffy Kollégium és a belőle kisarjadó NÉKOSZ. A Táj- és Népkutatóból szerveződött 1945-ben a *Néptudományi Intézet*, mely 1949-ig a Kelet-Európai Tudományos Intézet tagjaként a szaknak új kutatási programot adott és fontos szerepet játszott a háború utáni újrakezdésben, a kutatók összegyűjtésében és a feladatok meghatározásában. Megemlítem a *Magyarságtudományi Intézet* (1939–1949) közötti szerepét is, amelyet a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi intézetei működtettek. A Kar tavaszi ülésszakain tartott előadásokból kitűnő interdiszciplináris kötetek születtek (például az Eckhardt Sándor szerkesztésében megjelent *Úr és paraszt a magyar élet egységében*, a Mályusz szerkesztette: *Erdély és népei*, a Szekfü nevéhez fűződő *Magyarok és szlávok* és a Ligeti-féle kötet, *A magyarság őstörténete*. Emlékeztetésül mondom, hogy a Magyarságtudományi Intézet a fiatal Ortutay szerkesztésében 1935–1937 között megjelent *Magyarságtudomány* című folyóiratról vette a nevét. Az előbb említett kötetek szerzői között volt Viski Károly, Kodály Zoltán és Gunda Béla (Gunda két dolgozattal is). Az egyetemi „Magyarságtudományi” Intézet támogatásával indult el 1940-ben az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat Ortutay szerkesztésében és kezdődött el a *Magyar Néprajzi Atlasz* első kérdőívének gyűjtőmunkája, Gunda Béla vezetésével. Ez az intézet adta ki Erdei Ferenc *Magyar paraszttársadalom* című zseniális munkáját, Vargyas Lajos úttörő értekezését *Aj zenei életéről* és Fél Edit változásvizsgáló néprajzi monográfiáját a Komárom megyei *Kocs* községről.

A harmadik nemzedék már élvezhette a néprajz elismertségének és a Teleki Pál és Klebelsberg Kunó által megalapozott kultúrpolitikának a kézzel fogható jeleit a külföldi ösztöndíjak kínálatában, elérésében is. Honti János, Korompay (Krompecher) Bertalan és K. Kovács László finnországi, Gunda Béla svédországi, Tálasi István, Balogh István bécsi Collegium Hungaricum, Fél Edit bécsi, párizsi ösztöndíjak révén folytathatta posztgraduális külföldi ta-

nulmányait. A magyar néprajztudomány eredményeit 1938-ban, a berlini Magyar Intézet évkönyvsorozatában bemutató kötet, az *Ungarische Volkskunde* tíz tanulmányt közölt. A szerkesztést magára vállaló Viski Károly a „Most már jöjjenek a fiatalok!” szerkesztői elv alapján – önmagát mellőzve – az ifjú Honti János, Ortutay Gyula, Gunda Béla és K. Kovács László egy-egy tanulmányát is bevette a kötetbe az „öregek”, Bátky, Györffy, Cs. Sebestyén, s a berlini, bécsi barna-fekete világgal szemben szintén tudatosan vállalt Marót Károly, Szabolcsi Bence és Palotay Gertrúd mellett. Megállapíthatjuk, hogy a harmadik nemzedék tehetséges, ambiciózus tagjait Györffy és Viski időben felkészítették, elődeiknél jobb lehetőségekhez juttatták.

Most már azt kellene vizsgálnunk, hogy az igen fiatalon „helyzetbe kerülő” fiatalok 1939–1940 tájékán, majd 1945 után – elődeiktől sem zavarlatva – hogyan éltek a lehetőségekkel, hogyan küzdöttek meg a történelem kataklizmáiból fakadó helyzetekkel. Elemeznünk kell, hogyan álltak helyt a szak, a tudomány és a népi műveltség ügyéért vívott harcokban, hogyan tudták biztosítani a szak hazai és nemzetközi pozícióját, reputációját. Mérlegelnünk kell azt is, hogy mit tettek a tudományszak elméleti és módszertani megújulásáért, szemléletmódjának megújításáért. Az sem közömbös, hogyan mit értek el a szak intézményi bázisának fenntartása és fejlesztése, bővítése és mit a szakmai utánpótlás, a tanítványok kinevelése, pályára állítása terén.

Magam úgy látom, hogy a Néptudományi Intézet és a Magyarságtudományi Intézet megszűntetése, a NÉKOSZ feloszlata, a népi kollégiumi hálózat és az Eötvös Collégium megszüntetése, Gunda Béla elűzése a kolozsvári tanszékről, a szegedi tanszék és Bálint Sándor megfigyelése, a szak ellen az Akadémián az 1950-es évek elején meginduló akciók, az ÜMNGY kötetének bezúzása (Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjátékok*), Ortutay kegyvesztettsége az 1950-es évek első felében szakunk számára is kemény próbatétel volt. A „szocialista Akadémia” Néprajzi Főbizottsága, az onnan kapott pénzen fenntartott munkaközösségek eredményei, a káderutánpótlás érdekében a szakmának juttatott TMB aspirantúrák (Vincze István, Hoffmann Tamás, Istvánovits Márton, Ferenczi Imre, Halmos István) sem feledtethetik velünk, hogy az 1950-es években a néprajzot a pártállami diktatúra és a szocialista Akadémia gyanakvása övezte.

Az 1956-os forradalmat követő megtorlás és konszolidáció idején (1957–1963 között) Ortutay az ELTE rektora, Tálasi a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt. Egyikük sem a katedrájuk, intézetük felruházását tartotta szem előtt, hanem az ország, a tudomány és az egyetem távlatos érdekeit. Tálasi a néprajzi oktatás tananyagának, a szakképzés korszerűsítésének ügyeire áldozta idejét, Ortutay pedig már a finn-magyar kongresszusok és a folklórkutatás hazai és európai bázisainak, kiadványainak megteremtésén munkálkodott.

Ennyi bevezető után azonban ideje rátérni az ülőszak gondosan megválasztott és körülhatárolt témáira. A meghívóból is láthatóan előbb az Ortutay munkásságához kapcsolódó folklorisztikai előadások, majd Tálasi eredményeihez és tanításaihoz kapcsolódó történeti etnográfiai referátumok következnek. Ezzel az ülést megnyitom.

A SZÉTÁGAZÓ ÉS EGYBEFONÓDÓ MAGYAR NÉPRAJZ A 20. SZÁZAD DEREKÁN

Hogy a huszadik századnak hol volt a dereka, ez fogas kérdés. Az egyszerű kronológiai szemlélet az 1950 körül eső évekre helyezné, és volna indok, hogy ezekre az évekre összpontosítsunk, hiszen akkor történik meg a nagy politikai fordulat, a szocialista Magyarország megteremtése annak tudománypolitikai következményeivel együtt, egyben a néprajz magyarországi meghatározó egyetemi tanszékeinek megszilárdítását, a múzeumhálózatban elhelyezkedési esélyeket is magával hozva. Egy másik lehetőség, ha a történészek által felvetett „rövid 20. század” (HOBSBAWM, 1998, 66.) koncepcióra gondolunk, amelynek dereka későbbre, az 1950-es évek második felére volna tehető. Emellett is szólhatnának érvek, hiszen 1956-ot követően, éppen a tudomány művelésének korlátait illetően, sok minden megváltozott az évtized elejéhez képest. Javulnak a nemzetközi kapcsolattartás esélyei és merészebben jelölhetők ki tájékozódási szempontok. Am ha a mi tudományunk önmozgásának szemszögéből vizsgálódunk, másként merülhet fel a korszakolás, és érdemes azon a szálon tovább menni, amelyet Paládi-Kovács Attila vetett fel *Megnyitó* előadásában. Azok a nagy tudós személyiségek, Ortutay Gyula és Tálasi István, akikre ma száz évvel ezelőtt születésük okán emlékezünk, más, velük egy, vagy közeli években születettekkel együtt, mint Fél Edit vagy Gunda Béla, korszakot indító generációt alkothattak mind tehetségük, mind a tudomány adott állapota következtében. 1933 és 1937 között megjelent *A Magyarság Néprajza* (CZAKÓ, é. n.), és ők ezekben, illetve az ezt követő években kezdték meg pályájukat. Éveket emlegetni indokolt, hiszen jelentkezésük és valamiféle állásba kerülésük eltartott egy ideig.

Korszakhatárokat a tudományban megvonni nem könnyű. Ritkán akad kezdeményezés, amelynek valamiféle előzménye nem lelhető fel, és egy-egy időszak lezárultának megállapítását is nehezíti a folytonosság tagadhatatlan ténye. A most tárgyalandó korszak kezdetére vonatkozóan azonban bizvást támaszkodhatunk a megszorodott tudománytörténeti kutatásokra.

A Magyarság Néprajza megjelenésének jelentőségét aligha szükséges méltatni, a korszakolás szempontjából azonban egy vonatkozására érdemes különös figyelmet fordítani. A nagy összegzés publikálása nem csupán lezárta a tudományművelés egy hosszú és termékeny korszakát, hanem látványosan indokolta is azt az igényt, amelyet Kósa László sokoldalúan világított meg, hogy a néprajz a nemzeti tudomány rangját nyerje el, nem csupán művelőinek, hanem a „nemzetinek” minősíthető egyéb tudományok – történelem, nyelvészet, irodalomtudomány – művelőinek és a tudománypolitika irányítóinak szemében is (KÓSA, 2001, 160–166.). Az akkor pályára

lépő generáció tagjai számára pedig ez azt jelentette, hogy nem csupán az összegzés egy bizonyos módjához, szemléletéhez képest, hanem a nemzetről alkotott felfogásuk szerint is át kellett gondolniuk, hogy hogyan lépnek túl az elődök teljesítményein vagy csatlakoznak hozzájuk.

Ami a korszak végét illeti, nehezebb helyzetben vagyunk. Nem volt egyetlen olyan kiemelkedő teljesítmény, amelynek megszületése hasonló reakciókat váltott volna ki egy útjára induló generációból, miközben teljesítmények egész sora regisztrálható, amelyet számításba vehetünk. Úgy látom, hogy Paládi-Kovács Attilának volt igaza, amikor úgy fogalmazott egy 1988-as konferencia tanulságait összegezve, hogy „A néprajztudomány az utóbbi 20–30 évben világszerte, hazánkban is átalakulóban van (...)” (PALÁDI-KOVÁCS, 1990, 111.). Megítélésem szerint a korszakhatár az 1960-as évek második felének és az 1970-es évek első felének időszakára tehető, amit a továbbiakban megkísérek indokolni a magyar néprajztudomány kutatási céljai és az érvényesülő elméleti-módszertani tendenciák változása felől. Am felvethető az a gondolat is, hogy a nemzeti tudomány program ezekben az években teljesült ki, amikor a rokon tudományokhoz hasonlóan létrejött a néprajz akadémiai szintű kutatóműhelye 1967-ben, a Néprajzi Múzeum végre értékeihez méltó elhelyezést nyert, és elkezdődött az ország egészének népi építkezéskultúráját megjelenítő Szabadtéri Múzeum felépítése.

Az így körvonalazott időszak kutatás- és tudománytörténetét többen feldolgozták (SOZAN, 1977, 225–343.; KÓSA, 2001, 161–248.), születtek egyidejű állapotfelmérések és feladatkijelölések (ORTUTAY, 1949, 1955; TÁLASI, 1948, 1955, 1964; GUNDA, 1963), Ortutay Gyula életéről és munkásságáról kismonográfia is (PALÁDI-KOVÁCS, 1991), ezért nemigen fognak most új tényeket hallani tőlem, azt remélem azonban, hogy ismert nézeteket és törekvéseket képes leszek új megvilágításban értelmezni.

A magyarság néprajza publikálását követő időszakot, 1949-ig terjedően, Kósa László tudománytörténetében átmeneti időszakként, nyugtalan hely- és útkeresési kornak láttatja, s megállapítja, hogy „A következő korszakban vált el, mi szűrődött le maradandó értéként (...)”, elismerve, hogy az 1950 utáni évtizedek számos kutatási elgondolásának, intézményének már föllelhető volt a csírája (KÓSA, 2001, 162.). Ennek megfelelően az 1949 utáni fejleményeket külön fejezetben tárgyalja szinte napjainkig érően. Nem tagadva egy ilyen tagolás jogosultságát, ebben az előadásban azt kísérek meg demonstrálni, hogy ennek a generációnak az irányító eszméi többé-kevésbé letisztultak már 1949-et megelőzően, összeálltak egy új tudományfelfogás elemei, amelyekben minden szembetűnő ellentét, olykor személyes ellenszenv dacára legalább a hívószavak szintjén egyetértés volt. Ezen alapulhatott az az oktatási program, amelynek eredményeként professzionalizálódott egy kiszélesedő kutatógárda, és annak teljesítményei az 1960-as évekre már nemzetközi figyelmet kaptak. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a kutatási célok kiválasztásában a szocialista társadalmi-gazdasági változást követő tudománypolitikai fordulat szűkítést hozott. Tervekben rögzített tudományos célkitűzéseket

többszöri sikerrel követve más, főként a változó társadalmi kontextust érintő témák kidolgozását leállította, vagy késleltette, ami által a néprajz lehetséges társadalmi funkciója szerényebb szinten rekedt meg a korábbi elképzelésekhez képest. Az egyetemi oktatást irányítóknak a vállalt feladatoknál szélesebb látókörre ugyanakkor lehetővé tette, hogy a tárgyalt korszak végén újra megkezdődhessen a magyar néprajz elméleti és módszertani kiszélesítése, bár ez a térhódítás korántsem lehetett olyan látványos és hatékony, mint ami-re a tárgyalt korszak kiemelkedő alakjai képesek voltak.

Melyek voltak a közös nevezők?

Erre bizonyos fokig úgy adhatjuk meg a választ, hogy mi hiányzott *A magyarság néprajzából*.

Első helyen említhető a történeti változások követése. Dacára annak, hogy a történeti néprajzi kutatások megkezdése Magyarországon a mű egyik meghatározó szerzőjének, Györffy Istvánnak a nevéhez köthető (TÁLASI, 1948, 64.), *A magyarság néprajzában* mégis az a szemlélet érvényesült, amely a jelenben még töredékesen fellelhető ősi hagyományok felismerésében, szétválasztásában látta a néprajz feladatát, a népi világot pedig ugyan történetileg alakult, de a közelmúltig „zárt kerek egész”-ként létezőként fogta fel, ahogyan Viski Károly megfogalmazta *Tájékoztatójában* (VISKI, é. n., 18., 25.), ennek a világnak a statikus képét rajzolták meg a kötetek (KÓSA, 2001, 158.). A történeti irányú kutatások elégtelenségét, az igényt azokra azonban már 1935-ben megfogalmazza Ortutay Gyula (ORTUTAY, 1935, 121.), megismétli 1937-ben, annak tudatosításával, hogy „Egy pillanatig sem gondoljuk, hogy egészen a múlt század közepéig, amikor láthatóan elkezdődött a mai változás, a paraszti kultúra és társadalom homogén és mozdulatlan volt (...) A falu képe minden vonatkozásában mutatja az állandó történeti változást, a változtató erők nyomait.” (ORTUTAY, 1937, 45.) Tálasi István a népi műveltséget „állandó, mozgalmas fejlődés, teremtődés, alakulás” állapotában látja 1942-ben, amelyben „előző évezredek, évszázadok, évtizedek művelődési szakaszai, a megüledettség közbülső, sztatikus, nyugalmi állapota előtti és utáni átmenetei mind az elfogadás és elutasítás, megtartás, átformálás folyamatrészeit jelzik” (TÁLASI, 1942, 393.). Gunda Béla pedig, éppen a funkcionalizmus mellett érvelve utasítja el Marót ahistorikus megközelítését 1945-ben (GUNDA, 1945), és egész életműve során figyel a történeti változásokra, a múlttól való távolodásra (GUNDA, 1989, 258.).

A történeti szemlélet hangsúlyozása azonban nem jelent teljesen azonos érdeklődést.

Ortutay munkásságában előfordulnak történeti vizsgálódások és villanások, mint a ballada keletkezése kapcsán megfogalmazott véleménye (ORTUTAY, 1953), vagy a falusi iskolázásról írott tanulmánya (ORTUTAY, 1962), ám kutatási érdeklődésének nem ilyen folyamatok kidolgozása állt a középpontjában.

Tálasi István legjelentősebb teljesítményei viszont éppen gazdasági, település és építészeti jelenségek kronológiai sorának tisztázására és gazda-

sági-társadalmi kontextusának megvilágítására irányultak.¹ Ezért válhatott ideális irányítójává az anyagi kultúra különböző jelenségei történeti alakulását feltáró, tervszerű kutatásoknak az 1950-es években. Tanítványait pedig arra ösztönözte, hogy előszeretettel foglalkozzanak olyan témákkal, amelyek beépülése a magyar népi kultúrába időben megragadható, rutinszerűvé válása rögzíthető, esetleges megszűnése is megállapítható összefüggésben a társadalmi-gazdasági követelményekkel,² ami ugyanakkor nem jelentette a kultúrmorfológiai szempontok figyelmen kívül hagyását (TÁLASI, 1976–1978, 15.)

Gunda Béla elsősorban a kultúrtörténeti iskola érdeklődési körébe vágoan végezte művelődési áramlatok nyomon követését, a kultúra történeti rétegeinek különválasztását, annak hangsúlyozásával, hogy „Az ún. művelődéstörténeti etnológia egyik hiánya éppen az, hogy nem vette figyelembe a gazdasági és társadalmi struktúrát.” (GUNDA, 1958, 574.) Tárgyválasztásai, az archaikus jelenségek iránti fokozott érdeklődése azonban jórészt azt tették lehetővé, hogy összehasonlító etnológiai, nyelvi, régészeti adatokra támaszkodva vessen fel történeti kérdéseket, bár arra is van példa, hogy az agrár-etnográfiaiban megszokott módon, kronológiailag is kötötten világítsa meg egy eszköz, a nagyméretű tarlógerely elterjedését, azt a hatékonyság igényével megmagyarázva (GUNDA, 1992, 157–158.).

Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy Tálasi István és Gunda Béla ugyanazt végezték volna, ugyanarra buzdítottak volna a történeti szemlélet jegyében, de értették egymás szempontjait.

A történeti vizsgálatok nem korlátozódtak az anyagi kultúra jelenségeire. A korszak kiemelkedő teljesítménye volt Vargyas Lajosnak az európai balladák történeti kapcsolatait taglaló monográfiája (VARGYAS, 1976), valamint Dömötör Tekla és Ujváry Zoltán szokásmonográfiái, amelyekben a történeti-összehasonlító látásmód érvényesült (DÖMÖTÖR, 1964; UJVÁRY, 1969).

Egy másik összekötő vonás a népi kultúrának mint a nemzeti kultúra lényeges összetevőjének vizsgálata oly módon, hogy az összekapcsolódjon az emberi kulturális formálódás távlataival általánosságban és az eurázsiai kulturális folyamatokkal különösen. Ebben a tekintetben jó előzményekre, a magyar néprajz művelésének 19. századi hagyományára támaszkodhattak,

¹ Szinte minden idevágó lényeges tanulmányát közli TÁLASI, 1979–1980. A történeti szempont azonban már megmutatkozott első monográfiájában is (TÁLASI, 1936).

² Ezekről elismerő áttekintést ad SÁRKÁNY, 2005. Tálasi tervező, szervező tevékenységéről, általában az 1950-es években végzett tervszerű kutatásról más hangsúllyal ír Kősa László, aki az eredmények megemlézése mellett felhívja a figyelmet az ilyen tudomány-művelés sematizáló, centralizáló, a kutatás szabadságát korlátozó jellegére és túlzásaira is. Észrevételei bizonyosan helytállóak. Ugyanakkor nem feledhető, hogy éppen Tálasi István kezdeményezéseinek következtében állt össze a gazdálkodás- és településkutatások egymásra épülő, egymáshoz igazodó vonulata, amely teljesítményként a világ keleti és nyugati részén végzett, tervszerű néprajzi-antropológiai kutatómunkák sora mellé állítható. Egy nemzetközi példaként hadd hivatkozzam itt az International African Institute 1930-as években kezdeményezett kutatásaira (GOODY 1995, 20–44.).

amikor egy európai középhatalom része volt Magyarország és a magyar tudomány látóköre is kiterjedt a világ egyéb kontinenseire – mindezt ráadásul még felerősítette a magyar néptörténet kidolgozásának feladata, amelyhez a nyelvrokonok kutatásának szükségessége társult. *A magyarság néprajzában* ez a korábban felmerült összehasonlító szempont azonban kevésbé érvényesült, a szerzők a magyar népi kultúra leírását tűzték ki célul és nem annak elemzését kulturális párhuzamok felvetésével, bár ezen a téren vannak eltérések közöttük, részben a kutatások állapotának következtében (VISKI, é. n., 35.). Az 1930-as évek végén, a német kulturális értékek kiemelésének időszakában Györffy István fontosnak tartotta a nemzet kérdését fölvetni program formájában, azaz hogy a népi kultúra, a hagyomány fenntartása hogyan járulhatna hozzá egy nemzetinek mondható művelődéstípus elterjesztéséhez (GYÖRFFY, 1939). A javaslat már a kortársak körében ellenérveket szült – azok szemléjét Kósa László végezte el (KÓSA, 2001, 166–167.) –, egyes elemei mégis kétségkívül visszaköszöntek azokban az irodalomtan-könyvekben, amelyeket Ortutay Gyula miniszterségének időszakában és azt követően adtak ki, vagy a Kodály által szorgalmazott zenepedagógiában.

Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla és tanítványaik műveiben azonban a magyar néprajz mint nemzeti tudomány szempont már a korábbiaktól eltérően érvényesült, nem utolsósorban a kialakított egyetemi tanmeneten keresztül, amelyben az egyetemes néprajzi képzés és az európai etnológia felé való fordulás jelentős szerepet kapott. Ebben a döntésben nyilván több tényező vezethette őket. Mindegyikük műveivel könnyű igazolni a széleskörű tájékozódás, a távlatok érzékeltetésének igényét. Ortutay Gyula számára ez elsősorban módszertani kérdés, a kulturális teremtés és befogadás folyamata foglalkoztatja, ehhez hasznosítja az általános etnológia ismeretanyagát.³ Tálasi István európai összehasonlító tanulmányai az aratóműveletekről és a megosztott településekről (TÁLASI, 1957, 1972, 1978) az európai etnológia művelését jelentették. Gunda Béla kutatásai nem csupán Európára, hanem más kontinensekre is kiterjedtek.⁴ Valamennyiük érdeklődése nyomot hagyott hallgatóságuk látásmódján. Hozzájárultak egy romantikus vonásoktól mentes nemzetfelfogás elterjedéséhez, de nem a nemzeti szempont figyelmen kívül hagyásához. Érdemes azonban felidézni ebben az összefüggésben azt a hatást is, amelyet Marót Károly gyakorolt 1940-ben publikált, a néprajztudomány feladatairól írott tanulmányával, amelynek intellektuális ösztönzését Tálasi István öntötte közérthető formába. Erre az írásra, szerteágazó tematikája és a mai olvasót meghökkentő megfogalmazásai miatt egy más összefüggésben még vissza kell térnem. Tálasi István 1948-ban, a *Néprajzi életünk kibontakozásában*, „az elvi tudatosság és tudatosítás” érzékelhető tiszteletével, ugyanakkor távolságot is tartva, kételyeit sem véka alá rejtve foglalta össze a tanulmány tartalmát.

³ Idevágó gondolatainak vázlatos összegezését és bibliográfiáját adja ORTUTAY, 1971.

⁴ Gunda Béla rengeteg, ebből a szempontból releváns, publikációjából kettőt emelek ki: GUNDA, 1975 és GUNDA, 1984.

Marótnak az etnológia és az etnográfia közötti megkülönböztetését mint az általános emberi és a nemzeti iránti érdeklődés megkülönböztetését emeli ki, amelyben az előbbi az utóbbira épül, ám az utóbbi, azaz az etnográfiai irányát, jellegét az etnológiai felfogások szabják meg. Így kereshető a speciálisban az általános emberi – ám hozzáteszi, hogy az általános aligha érzékelhető közvetlenül, mert műveltségileg nem könnyen viszonyítható. Ezért úgy véli, hogy a hazai kutató számára az európai társadalmak és kultúrák megismerése, az erixoni európai etnológia művelése hidalhatja át azt az űrt, amely „a hazai és általános néprajz gyakorlása közt valamiképp mégiscsak fennáll” (TÁLASI, 1948, 69.). Egy bizonyos, ezekben az évtizedekben az anyagi kultúra és a folklór kutatásában visszatérő gondolat a magyar kultúra keleti és nyugati kötődéseinek újra és újra felvetése megbízhatóbb anyagfeltárássra támaszkodva (ORTUTAY, 1964).

Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az európai etnológia irányába tett egyik fontos előrelépés eszközeként születtek meg a néprajzi atlaszok, amelyek összevethető forrásbázist ígértek. A vizsgált korszak egyik fontos kezdeményezése volt Magyarországon is a Néprajzi Atlasz elkészítésének felvetése, amit Gunda Béla 1939-ben javasolt, az anyaggyűjtés pedig az 1950-es években kezdődött el, és sokak bevonásával ért véget az 1970-es évek elején. Időközben kiválasztódott a feldolgozásra alkalmas munkatársak köre is (PALÁDI-KOVÁCS, 1996, 202–206.). Ez a munkálat azért is nagy figyelmet érdemel, mert ennek kapcsán született meg az első valóban alapos módszertani monográfia a magyar néprajzban, 1963-ban. Ez Barabás Jenő *Kartográfiai módszer a néprajzban* című munkája volt. Barabás Jenő Tálasi István tanszékén oktatott, és a mű a szerző igen széleskörű általános és európai etnológiai tájékozottságát is tükrözte annak kifejtése során, hogy milyen tényezők vannak hatással a kultúra térbeli tagolódására (BARABÁS, 1963).

Egy harmadik megemlítendő vonás a társadalmi viszonyok, a társadalom rétegzettsége, különböző helyzetű személyeknek a kultúra terjesztésében játszott szerepe. *A Magyarság Néprajzából* ez a témakör teljességgel kimaradt, viszont a két világháború közötti társadalmi feszültségek és az azok feltárássára irányuló szociográfiai, szociológiai kutatások természetesen nagy hatást gyakoroltak a néprajz művelőire. Ortutay Gyula pályája kezdetén szemléleti fordulatot hozó elméleti írásokkal is hozzájárult a falusi népesség korszerű vizsgálatának előmozdításához (ORTUTAY, 1935, 1937; BODROGI, 1983). Fél Edit monográfiák sorával, a vizsgálódás lehetséges irányainak és módszereinek bemutatásával bizonyította felkészültségét a falusi társadalomban lezajló folyamatok leírására (FÉL, 1935, 1941, 1944, 1948). Gunda Béla maga is végzett terepmunkát Kemsén (ELEK – GUNDA, 1936). Tálasi István egész szemléletének középpontjában pedig a kultúra társadalmi igények szerinti formálódása állt (SÁRKÁNY, 2010, 150.).⁵ Ilyen előzmények után azt lehetnének, hogy a népi társadalom feldolgozása központi téma lehetett volna

⁵ Az 1933 és 1949 közötti időszak társadalomnéprajzi kutatásairól és értékelésükről bővebben KÓSA, 2001, 173–180. SÁRKÁNY, 2000, 45–55.

ebben a korszakban. Ennek elmaradása azonban egyértelműen a politikai változás számlájára írható. Az 1949 előtt végzett kutatások biztató kezdeményei után a tiszai kutatás feldolgozásának története, amelyet Sozán Mihály írt le részletesen, jól mutatja, hogy a valóság megismerésére nem volt valós igény az 1950-es évek első felében (SOZÁN, 1977, 313–316.), így a jelenkori társadalom megismerésére vállalkozó néprajzi kutatások újra felvetése már egy következő korszak nyitányát jelezte. Egyedül a rokonság és a család történeti problémáinak feldolgozása volt folyamatos a korszakban, sőt ezen kutatások terminológiai és általános etnológiai fogalomrendszerét is kidolgozta a magyar rokonsági terminológia strukturális elemzése mellett az Óceánia-kutató Bodrogi Tibor (BODROGI 1957, 1961).

Azon témák mellett, amelyek iránt széleskörű érdeklődés mutatkozott az 1930-as évek végén, és különböző folytatást nyertek 1949 után, érdemes szólni arról is, amit elutasított a magyar kutatás, illetve egészen más irányba vitt, mint ahogy felmerült. Ez a német etnológia Volkstum-felfogása volt, amelyet leghatásosabban Wilhelm Mühlmann fejtett ki 1938-ban megjelent *Methodik der Völkerkunde*-jében. Ez a felfogás a kultúra és a társadalom jelenségeiből véli kiolvasni egy etnikum, nép sajátosságait, illetve azokban látja tükröződni a népi sajátosságokat. A nép adottságait pedig összefüggésbe hozza a „faji” jellegzetességekkel, ahogyan azok az egyének szintjén felmerülnek. A Volkstum fogalma „nép és kultúra egymáshoz igazodását fejezi ki” (MÜHLMANN, 1938, 228.).

A magyar kutatásban Bartucz Lajost foglalkoztatta a rasszsajátosságok és a kulturális vonások viszonya, ám ilyenén érdeklődése a magyar néprajzban az 1930-as évektől betöltött szervező szerepe ellenére sem vezetett olyan kutatásokra, amelyek nézeteit tükrözték volna (SÁRKÁNY, 2000, 44.).

Marót Károly volt a másik, aki a német kulturális biológia és Volkstum teória elemeire építve javaslatot tett a magyar néprajz feladatainak tisztázására, amely, véleménye szerint, nem lehet a történetírás egy fajtája, hanem „(...) egy ma megfelelő magyar néprajz (...) elsősorban kétségkívül a nemzeti (faji, népi, törzsi) típusnak, a mindig sajátlagosan öröklődő magyar hajlandóságoknak, a népi viselkedésmódban («tartásban») uralkodó különbségeknek a megfigyelésére és leírására tartozik irányulni” (MARÓT, 1940, 287–288.).

Mint fentebb vázoltam, Marót tanulmányának egészen más elemeit emelte ki Tálasi István. A magyar kutatás olyan jelese, mint Viski Károly, még a nemzeti karaktervonások felvázolásától is ódzkodott, amint Kósa László finom elemzéssel bemutatja (KÓSA, 2001, 168.). Ennél azonban többet is tett. Nehéz elűzni a gondolatot, hogy az ilyen feladatok és a magyar történetírásban is visszhangot kapott „völkische Gedanke”, gondoljunk például Málnási Ödön munkáira (ROMSICS, 2004, 74–75.), készíthették Viskit arra, hogy az egységes magyar népi kultúra helyett figyelmét az eltérésekre, etnikai csoportok és vidékek körülhatárolására fordítsa 1938-ban (VISKI, 1938),⁶

⁶ „Viski Károly felfogása (...) a két világháború közötti Magyarországon nem szolgáltatott érveket a hivatalosan ápolott magyarságtudat megalkotásához vagy fenntartásához. Sokkal

elindítva ezzel a magyarországi népi kultúra etnikai-táji tagoltságának beható vizsgálatát. Olyan téma lett ez, amely több generációt foglalkoztatott azóta. Reflexiók pedig hamar születtek: Gunda Béla 1943-ban tekintette át a magyarság néprajzi csoportjait, főként kulturális jelenségekre összpontosítva; Tálasi István arra figyelmeztetett 1946-ban, hogy „a műveltség térbeli vizsgálata legeredményesebb lehet akkor, ha azt részben és egészében egyaránt történetileg kifejtett, tájilag kötött társadalmi szervezet sajátjaként fogjuk fel” (TÁLASI 1946, 16.) – s ennek jegyében tartott előadásokat 1951-től a budapesti egyetemen az etnikai csoportok témakörében. Barabás Jenő pedig tisztázni igyekezett a két eltérő törekvést, az etnikai csoportok és a néprajzi csoportok megállapításának lehetőségét, amikor a fogalomhasználat pongyolaságára figyelmeztetett (BARABÁS, 1958). Az etnikai tagoltság, megoszlás kérdése Ortutay Gyulát is foglalkoztatta,⁷ erre vall az 1945 után megjelent első nagyobb tanulmánya is, amelyet a belső vándorlások következményeiből fakadó kutatási kérdéseknek szentelt (ORTUTAY, 1947).

Az etnikum iránti, a Mühlmann által közvetített Shirokogorovra visszanyúló érdeklődés megjelent egy más formában is. Az etnikumot mint kulturális jegyek hordozóját – és nem mint generálóját – felfogva, a néprajzi kutatások egyik – vagy Vajda László esetében központi – kérdésekként vetődött fel az etnikus specifikumok, egy adott időszakban egy etnikumra jellemző jegyek megállapítása (VAJDA, 1954, 7.). Ez az érdeklődés találkozott a szovjet etnográfia hasonló törekvéssel, összhangban a sztálini iránymutatással, amely a formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúrák kialakítását célozta a Szovjetunió népei körében (KARDOS, 1954, 437.). A fogalom elmélyült kifejtését Barabás Jenőnél találjuk meg korábban felidézett művében (BARABÁS, 1963, 87–95.).

A mondottak nyomán felvetendő egy kérdés. Ha a kutatási érdeklődésben oly sok folytonosságról beszélhetünk, vajon volt-e a marxizmusnak igazán hatása a magyar néprajzi gondolkodás alakulására?

A kérdésre – az itt vázolt kutatási törekvésekre, szemléletbeli sajátosságokra, és az itt nem tárgyalt, Ortutay Gyula által kezdeményezett mesekutatósi irányra is gondolva, amelynek eredményeit valójában Dégh Linda foglalta össze (DÉGH, 1962) – az a válasz adható, hogy nemigen, jóllehet 1949 után bőven szaporíthatók idézetek, amelyekkel a marxizmus-leninizmus iránti elkötelezettséget vagy a szovjet tudomány megbecsülését igyekeztek a szerzők bizonyítani. A marxista társadalomfelfogáshoz a legközelebb Tálasi István kutatási törekvései álltak, amennyiben egy átfogó gazdasági-társadalmi ösz-

inkább az történt, hogy akarva-akaratlanul ennek a hivatalos felfogásnak az önellentmondásaira irányította a figyelmet” (HOFFMANN, 1974, 156.). Ugyanakkor tény, hogy a „néprajzi csoportok”, „etnikai csoportok” léte Viskit már 1933-ban is foglalkoztatta, úgy fogva fel a jelenséget, hogy „(...) bármely nép etnikuma valójában nem egyéb, mint akár mai, akár régi (...) néprajza, azaz lényeges néprajzi jellemzőinek összessége” (VISKI, 1933, 31.).

⁷ Az egész problémakör alapos áttekintését, az egyes szerzők munkásságának egymáshoz viszonyítását tartalmazza KÓSA, 1975.

szefüggésrendben gondolkodott – ám a gazdaság- és társadalomtörténetírás eleve ilyen sémát követett, és nézeteinek antropológiai párhuzamai másként is felvethetők, ahogyan egy írásomban ezt igyekeztem bizonyítani (SÁRKÁNY, 2010). Az sem kétséges azonban, hogy a történetiség hangsúlyozása, bármilyen tartalommal is, miként az etnikus-etnikai sajátosságok iránti érdeklődés, nem állt ellentétben a szovjet tudományban azidőtájt felvetett vizsgálati irányokkal (TOLSZTOV, 1949; BALASSA, 1952, 433.).

Másfelől kétségkívül a marxizmus követelményének számlájára írható, hogy azok az elképzelések, amelyeket Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla megfogalmaztak az együttélő csoportok strukturális és funkcionista elemzéséről, egységben látásának igényéről (KÓSA, 2001, 182–186.), 1949 után eltűntek a szóhasználatból, és velük a néprajzi vizsgálódások atomizált jellege erősödött meg, azaz a kutatások egy-egy kulturális jelenségkörre irányultak anélkül, hogy a kutatási eredmények egymásra vetítése bekövetkezett volna.

A néprajztudomány szocialista fordulata érdekében Ortutay Gyula által szorgalmazott újabb vizsgálódási területek (ORTUTAY, 1949) közül egyedül a gyarmati helyzet etnográfiai elemzésében született komoly eredmény: Bodrogi Tibornak a cargo-kultuszokkal foglalkozó tanulmánya nagy nemzetközi visszhangot kapott (BODROGI, 1951; WORSLEY, 1957; LAWRENCE, 1964).

Az imént vázolt közös nevezők – történeti szemlélet, az etnikus-nemzeti és az általános emberi, magyar és európai tengelyek, a népi kultúra etnikai-táji tagoltsága – mentén kiképzett magyar néprajzi kutatógárda az 1960-as évekre már nagyszabású munkák elvégzésére volt alkalmas. Akadtak nemzetközi együttműködésre is felkészült, érdeklődést integráló személyiségek is, mint Földes László (FÖLDES, 1961, 1969).⁸ Jelen voltak magyar kutatók nemzetközi szervezetekben, Fél Edit és Hofer Tamás pedig már a legrangosabb antropológiai kiadványsorozatban jelentethette meg reprezentatív monográfiáját egy magyar faluról, amelynek feldolgozásában a magyar hagyományt antropológiai látásmóddal ötvözték (FÉL – HOFER, 1969). Erre az időszakra születik meg a meghatározó professzor egyéniségek által képviselt felfogással szemben egy valóban marxista néprajzfelfogás igénye.

A marxista tudományművelésre, azaz a marxizmus-leninizmus történetfelfogásából következő problémafelvetésekre három különböző vizsgálati területről érkezik javaslat, amelyeket elmélyült kutatás is követ.

Az egyik Hoffmann Tamás elgondolása, aki a társadalmi fejlődés gazdasági-társadalmi formációk szerinti tagolásának megfelelően választaná szét a „néppel” foglalkozó társadalomtudományokat. Ennek megfelelően „Az etnográfia tárgya a kapitalizmus előtti tulajdonformákon felépült társadalmak életmódjának és abban kifejtett kulturális alkotótevékenységének története.” (HOFFMANN, 1962, 46.) Belátva azonban, hogy az elvi különbségek a valóságban másként jelentkeznek, elfogadja, hogy a termelőerők egyenlőtlen

⁸ Mások példája is felvethető, de talán ezek voltak a legkiemelkedőbb kötetek az 1960-as években.

fejlődése következtében azokban a társadalmakban, amelyekben a kapitalizmus viszonylag éretlen maradt, a korábban keletkezett életformák továbbélnek, illúziókat táplálva hordozóikban. A marxista etnográfának az lenne a feladata, hogy a termelési viszonyok felől találjon magyarázatot ezekre az állapotokra, és kritikusan forduljon azon tudományfelfogás felé, amely romantikus antikapitalizmustól és a nemzetépítés szükségességétől vezetve etnikai sajátosság rangjára emelte azt, aminek magyarázatával adós maradt.

Ugyancsak a gazdasági-társadalmi formációk problémája foglalkoztatta a filozófus-szinológus, de etnológiai tanultsággal is felvértezett Tőkei Ferencet, aki az ázsiai termelési mód marxi fogalmának értelmezésére tett kísérletet (TŐKEI, 1965), és a fogalom megtermékenyítő alkalmazására vele együttgondolkodók körét nyerte meg (TŐKEI, 1976).

A harmadik kísérlet Voigt Vilmos nevéhez köthető, aki a hegeli-marxi esztétika és történetfelfogás alapján gondolta végig a folklórművészet sajátosságait és a folklorisztikai kutatások perspektíváit (VOIGT, 1972a, 1972b).

Ezek a törekvések egy korszak záróakkordjaiként is felfoghatók, különösen hogy mellettük, illetve időben igen csekély késéssel felmerült új kutatási irányok és módszerek bevezetésének igénye, amelyek forrása az angol-amerikai antropológiában, a francia strukturalizmusban, a nemzetközi szemiotikában keresendő. Sőt, a szituációt még érdekesebbé teszi, hogy akadtak, akik mind a marxista társadalomszemléletből merítettek, mind a modern antropológiai vagy folklorisztikai nézetek elterjesztésében szerepet vállaltak, így mindenekelőtt kiemelendő Voigt Vilmos rendkívül széleskörű illetén hozzájárulása is a magyar néprajztudomány, azon belül a folklorisztika megújításához.⁹

Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla az új kezdeményezéseket megélték, eltűrték, sőt elfogadták, olykor támogatták. Az újíto szándék és a sokirányú, egymással nem találkozó útkeresés ugyan műveket eredményezett, ám nem hozott olyan látványos áttörést, mint amelyet az ő generációjuk képes volt végrehajtani. A magyar kutatók zöme a meghatározó professzorok által felvázolt irányokban és elvek szerint munkálkodott tovább, és ezzel lelassult, időben elnyúlt a magyar néprajz tematikai és szemléleti átalakulása, amiért a legkevésbé azok az erős tehetségek okolhatók, akik teljesítményükkel korszakos jelentőségűnek bizonyultak.

⁹ Voigt Vilmos könyveinek és tanulmányainak a száma meghaladja az ezret. Ebből a hatalmas szakirodalmi tevékenységből ezúttal három, viszonylag fiatalon írott, programadóan kritikus művet emelek ki a mondottak alátámasztására: VOIGT, 1964, 1972c, 1972d. További, abban az időben lezajlott, a tájékozódást jelző viták anyaga: AZ ANTROPOLÓGIAI STRUKTURALIZMUS Néhány kérdése, 1970; A NÉPRAJZI JELENKUTATÁS PROBLÉMÁI, 1972.

IRODALOM

AZ ANTROPOLÓGIAI STRUKTURALIZMUS NÉHÁNY KÉRDÉSE

1970 In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. 287–388. Budapest, Akadémiai Kiadó.

A NÉPRAJZI JELENKUTATÁS PROBLÉMÁI

1972 *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4, 518–541.

BALASSA Iván

1952 A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. *Ethnographia*, LXIII, 433–445.

BARABÁS Jenő

1958 Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. *Néprajzi Értesítő*, LX, 19–27.

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BODROGI Tibor

1951 Colonization and religious movements in Melanesia. *Acta Ethnographica*, 2, 159–292.

1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. *Ethnographia*, LXVIII, 1–55.

1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány*, III, 129–147.

1983 A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben. In: KÓSA László (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. 11–19. Budapest, Akadémiai Kiadó.

CZAKÓ Elemér (szerk.)

é. n. *A magyarság néprajza*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

DÉGH Linda

1962 *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft*. Berlin, Akademie-Verlag.

DÖMÖTÖR Tekla

1964 *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ELEK Péter – GUNDA Béla et alii

1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Bt.

FÉL Edit

1935 *Harta néprajza*. Karcag, Kertész ny.

1941 *Kocs 1936-ban*. Budapest, Magyarságtudományi Intézet.

1944 *A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson*. Budapest, A SZMKE Kisalföldkutató Intézet.

1948 *A magyar népi társadalom életének kutatása*. Budapest, Néptudományi Intézet.

- FÉL Edit – HOFER Tamás
1969 *Proper Peasants*. New York – Budapest, Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research – Corvina.
- FÖLDES László (szerk.)
1961 *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1969 *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOODY, Jack
1995 *The Expansive Moment: The Rise of Anthropology in Britain and Africa 1918–1970*. Cambridge, Cambridge University Press.
- GUNDA Béla
1943 A magyarság néprajzi csoportjai. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): *A magyar nép*. 93–113. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.
1945 A funkcionalizmus kérdése a néprajzban. *Erdélyi Múzeum*, 50, 181–194.
1958 Műveltségáramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia*, LXIX, 567–577.
1963 A magyar néprajztudomány időszerű kérdései. *MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 20, 115–124.
1975 Domesztikációs törekvések az indiánoknál. *Ethnographia*, LXXXVI, 32–69.
1989 *A rostaforgató asszony*. Budapest, Múzsák.
1992 Cultural ecology of an agricultural implement in Carpathian Europe. *Ethnologia Europaea*, 22, 145–161.
- GUNDA Béla (szerk.)
1984 *The Fishing Cultures of the World I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY István
1939 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Debrecen, Györffy István Néprajzi Egyesület.
- HOBBSBAWM, Eric
1998 *A szélsőségek kora*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- HOFFMANN TAMÁS
1962 Az etnográfia „nép” fogalmáról. In: HOFFMANN Tamás: *Néprajz és feudalizmus*. 14–58. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
1974 Viski Károly néprajza. *Ethnographia*, LXXXV, 153–157.
- KARDOS László
1954 A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. *MTA II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 5, 409–442.
- KÓSA László
1975 Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben. In: KÓSA László – FILEP Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LAWRENCE, Peter
1964 *Road belong Cargo*. Manchester, Manchester University Press.
- MARÓT Károly
1940 A magyar néprajzkutatás feladatai. *Ethnographia*, LI, 273–308.
- MÜHLMANN, Wilhelm
1938 *Methodik der Völkerkunde*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- ORTUTAY Gyula
1935 A magyar falukutatás új útjai. *Vigilia*, I, 2, 109–125.
1937 *Magyar népismeret*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
1947 A mai magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás. In: ORTUTAY Gyula: *Két előadás*. 43–75. Budapest, Egyetemi Nyomda.
1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia*, LX, 1–24.
1953 Az „európai” ballada kérdéséhez. In: SZABOLCSI Bence – BARTHA Dénes (szerk.): *Kodály emlékkönyv – Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. 125–132. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1955 The science of folklore in Hungary between the two World-Wars and during the period subsequent to the liberation. *Acta Ethnographica*, 4, 5–89.
1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia*, LXXIII, 497–511.
1964 Kelet és Nyugat között. *Az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 21, 29–40.
1971 Hagyomány, változás – népi kultúra. In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom V–VI*. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. 283–290. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1990 A néprajzi kutatás jelene és perspektívái. Eredmények és feladatok, elméleti megközelítések. *Ethnographia*, 101, 111–117.
1991 *Ortutay Gyula*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1996 *Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- ROMSICS Gergely
2004 A magyar történelem völkisch ábrázolásai. *Rubicon*, 11, 69–75.
- SÁRKÁNY Mihály
2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII. Társadalom*. 29–66. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2005 Hungarian anthropology in the socialist era: theories, methodologies and undercurrents. In: HANN, Chris – SÁRKÁNY, Mihály – SKALNÍK, Peter (szerk.): *Studying Peoples in the Peoples’ Democracies*. 87–108. Münster, LIT.

- 2010 Tálasi István korszerűsége. In: BÁRTH János – VAJKAI Zsófia (szerk.): *Betakarítás*. 145–152. Kecskemét, Farkas Galéria – Porta Egyesület.
- SOZAN, Michael
1977 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, D. C. University Press of America.
- TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest, Árpád nyomda. (Néprajzi Füzetek 6.)
- 1942/1979–1980 Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 393–410. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1946/1979–1980 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 15–49. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1948/1979–1980 Néprajzi életünk kibontakozása. In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 51–74. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1955/1979–1980 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 103–155. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1957/1979–1980 A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 269–304. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1964/1979–1980 A magyar nép anyagi kultúrája Európában (A folyamatos kutatások tükrében). In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 157–176. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1972/1979–1980 Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 411–414. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1976–1978 Kutatási törekvések a Tárgyi Néprajz Tanszék negyedszázados fennállása alatt. In: TÁLASI István (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában*. 3–17. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 2.)
- 1978/1979–1980 Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei. In: TÁLASI István: *Néprajzi tanulmányok, írások* I.

- 225–268. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tár-
gyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1979–1980 *Néprajzi tanulmányok, írások I.* Budapest, Az ELTE Bölcsé-
szettudományi Karának Tár-
gyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes
Ethnographicae 3–4.)
- TOLSZTOV, SZ. P.
1949 A szovjet etnográfiai iskola. *Ethnographia*, LX, 24–45.
- TŐKEI Ferenc
1965 *Az 'ázsiai termelési mód' kérdéséhez.* Budapest, Kossuth Könyv-
kiadó.
- TŐKEI Ferenc (szerk.)
1976 *Óstársadalom és ázsiai termelési mód.* Budapest, Magvető Könyv-
kiadó.
- UJVÁRY Zoltán
1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban.* Deb-
recen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. (Műveltség és Hagyo-
mány XI.)
- VAJDA László
1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia*,
LXV, 1–19.
- VARGYAS Lajos
1976 *A népballada és Európa I–II.* Budapest, Zeneműkiadó.
- VISKI Károly
é. n. Tájékoztató. In: CZAKÓ Elemér (szerk.): *A magyarság néprajza.*
13–36. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- 1938 *Etnikai csoportok, vidékek.* Budapest, Magyar Tudományos Aka-
démia. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 8.)
- VOIGT Vilmos
1964 Az epikus néphagyomány strukturális-tipologikus elemzésének le-
hetőségei. *Ethnographia*, LXXV, 36–46.
- 1972a *A folklór esztétikájához.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- 1972b *A folklór alkotások elemzése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1972c Napjaink néprajza. *Magyar Filozófiai Szemle*, XVI, 282–292.
- 1972d Egyetemes magyar néprajz? (Elmélet, célkitűzések, viták.) *Szoci-
ológia*, 1, 528–543.
- WORSLEY, Peter
1957 *The Trumpet Shell Sound.* London, MacGibbon and Kee.

DIVERGING AND MERGING TRENDS IN HUNGARIAN ETHNOLOGY IN THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY

When was the middle of the 'short' 20th century? Its beginning seems to have been in the 1930s from the perspective of the history of the Hungarian ethnology. Its vaguer end is around the turn of the 1960s and the 1970s.

A comprehensive work was published on Hungarian folk culture (*A magyarság néprajza*) in 1933–1937, which summarized the results of previous research and proved that Hungarian ethnology belongs to those disciplines that contribute to the construction and maintenance of a nation, such as history, linguistics or literary history do. A generation of outstanding scholars started their careers in the same years, of whom Gyula Ortutay, István Tálasi and Béla Gunda became professors of ethnography and folklore at the universities in Budapest and in Debrecen in the first years of the Socialist era, while Edit Fél carried out fieldwork and made theoretical suggestions that represented a social anthropological bend in Hungarian ethnology between 1936 and 1948. Despite divergent scientific interests and personal conflicts, the members of this generation played a decisive role in professionalizing ethnological research and in defining its scope in Hungary on common ideas.

Some of these ideas were formulated prior to the Second World War and reflected partly shortcomings of the comprehensive work, such as the demand for a historical approach to the phenomena of folk society and folk culture, with an emphasis on social processes and contexts (Ortutay, Tálasi) or on cultural history (Gunda). Another common point was a combination of the national focus of study with a comparative outlook, mainly with an interest in the Eurasian area and with a theoretical perspective of general anthropology. A third shared feature was to start intensive studies of the rural society and its transformation, the relations between rural and urban communities, peasantry and other strata with a holistic view and a functionalistic approach. These kinds of research had ideological obstacles in the 1950s and were restricted to the study of family organization and kinship; their continuation marked the end of the „middle” of the century.

It is also of relevance what was rejected or modified from the suggestions of the 1930s in this period. The *Volkstum*-proposal of Wilhelm Mühlmann (1938) was conveyed by the scholar of Classical studies, Károly Marót, into Hungarian ethnology, but he had no followers. Instead of it a research project started about a delineation of the distribution of cultural traits according to ethnic groups and regions, which led to an interest in ethnic specificities at a theoretical level in the 1950s.

All these efforts were in accordance with the contemporaneous Soviet scholarship and led to a profound research into some features of folk culture by revealing important social contexts, but involving an atomistic view of culture.

As a criticism, some authors formulated demands on the object and methodology of ethnological research from the point of view of Marxist philosophy from the end of the 1950s to the beginning of the 1970s. These efforts were parallel with or followed after some years recommendations to turn toward social and cultural anthropological theories, methods and themes or to semiotic methodology to rejuvenate Hungarian ethnology, but these attempts did not result in such an integrated change as that of the generation that determined the formation of ethnology in Hungary in the middle of the 20th century.

A NÉPKÖLTÉSZET SZÖVEGKUTATÁSI MÓDSZEREI
ÉS EREDMÉNYEI A 20. SZÁZAD DEREKÁTÓL I.
(BALLADAKUTATÁS)

A centenárium¹ tiszteletére szervezett előadás-sorozat lehetőséget és keretet ad a félévszázaddal ezelőtti kutatási irányok és reprezentatív képviselőik eredményeinek áttekintésére. A 20. század második felében a népköltészet kutatása intézményesült, egyetemeken, kutatóhelyeken, múzeumokban hivatásos szakemberek gyarapították a népköltészetre vonatkozó tudást. Az ellentmondásos tények egymásmellettisége ismeretében megállapítható, hogy a háború előtti időkhöz hasonlóan megsokszorozódott a szakemberek száma, a munkahelyek lehetősége, és mindezekből következően gazdagodtak az eredmények. A mögöttünk lévő két emberöltőnyi időben a professzionális folkloristák több nemzedéke dolgozott, és több egyetemi tanszék tanárai képezték a kutatógárdát, amely különböző módon kapcsolódott az elődök eredményeihez, vagy keresett új utat, illetve illeszkedett a diszciplína nemzetközi életébe.

Az eredmények számbavétele nem könnyű, jól bizonyítja ezt az egyetemi tankönyv és a tudománytörténeti munkák adatbázisa.² Majd minden reprezentatív folklór műfajban többféle, egymástól különböző rendszerű elemzési törekvések kezdődtek. Új vagy korábban figyelmen kívül hagyott műfajok kerültek az érdeklődés körébe, miközben jelentős kezdeményezések folytatás nélkül maradtak. Kevés az egymásra épülő, generációkon keresztül ívelő kutatás, jellemző az ismételt újrakezdés. Esetenként a jó kutatások nemcsak megtorpantak, hanem visszhangtalanul elenyésztek, és olyan jelentős eredmény például, mint a népdalszövegek régi stílusára vonatkozó kutatás szinte ismeretlen.³ Semmiképpen sem mondhatjuk, hogy árnyak, buktatók nélküli egyenes út tanúi lehetünk, mert jó kezdeményezések és megtorpanások egyaránt regisztrálhatók. Például a rövid életű Népművészeti Intézetben létrehozott népdalkataszter félbemaradt kezdeményezése, vagy a jelentős anyagi ráfordítással folyt városi folklór kutatása.

¹ Ortutay Gyula és Tálasi István születésnapja alkalmából az MTA I. osztálya tudományos ülésszakot rendezett.

² *A magyar folklór* című tankönyv (VOIGT, 1998) összegezte a folklórkutatás eredményeit. Az egész néprajztudományról átfogó tájékoztatást adott Kósa László (KÓSA, 2001, 260–261.). Mindkettő támaszkodott Vargyas Lajos (VARGYAS, 1988) közléseire.

³ Lükő Gábor a magyar népdalszövegek vizsgálatával új irányt nyitott a szövegfolklórban. Vö. LÜKŐ, 1957, 48. és 2002, 339–383. Lükő eredményeinek felismerésére fél évszázadot kellett várni, amit Demény István Pál (DEMÉNY, 2002) és Tanczos Vilmos (TANCZOS, 2006) tanulmányai igazolnak.

A folklórszövegek kutatási területe kiszélesedett, miközben a korábbi időkben felvetődött kérdések is újra előtérbe kerültek, és az új szempontok, új adatok, új módszerek birtokában új megvilágítást nyertek. Minden kutatástörténeti összefoglalás a műfajkutatásban elért jelentős mennyiségű előmunkálatra támaszkodhatott. Elfogadottá vált a folklórtörténeti kutatás, a korábbi századok írott anyagának népköltészeti szempontú vizsgálata, éppen úgy, mint a technikai fejlődés következtében létrejött ún. „média folklór” megismerése. A népköltészet esztétikai szempontú megközelítésén túl a kommunikációelméleti módszerrel új eredmények születtek, és a pszichológiai megközelítés mellett tovább élt a szövegfilológiai kutatás. Folytatódott az adatgyűjtés, és számottevő a 19. század végén már elfelejtettnek tartott tradicionális folklór műfajok hiteles, szöveg szempontú közlése, ami nem azonos a kritikai kiadással.

A szövegkutatásra jellemző a műfajcentrikusság, ami kibővült, árnyaltabb lett és a részletek megismerésére irányult. A szájhagyomány vizsgálatához illeszkedett az írott félnépi költészet nemcsak a ponyvák tekintetében (TAKÁCS, 1958; POGÁNY, 1978; BÉKÉS, 1966), hanem a kézírásos versek, élettörténetek stb. területén is (KÜLLÖS, 1977; CSÖRSZ RUMEN – KÜLLÖS, 2000, 2006). A hagyományos kutatási területek mellett új, vagy kellőképpen nem méltatott szövegek rendszerező igényű feltárása került előtérbe (RÉTHEY, 1991). Ezek közül kiemelendő az archaikus ima (ERDÉLYI 1976; TÁNCZOS, 1995, 2006) és a legendaballada (KRÍZA, 1982). A tradicionális műfajok elemzésével, alcsoportok kialakításával olyan új kutatások megkezdésére került sor, mint amilyen a biblikus folklór, a Mária-költészet, a látomás-hagyomány (NAGY, 2001). Mindezek nemzetközi visszhangja is számottevő. A reprezentatív műfajoknál további szakágak keletkeztek almműfajok kiválásával.⁴ A szövegkutatás nagy problémája a műfajelmélet hiánya, aminek következtében a szakterminológia pontatlan, egyenetlen, kivált, ha a félévszázad szövegfolklorisztikai eredményeit összességében nézzük.

A kutatási módszerek megsokszorozódtak ugyan, de ha a számarányokat tekintjük, továbbra is a leíró hagyományközlés dominál. Az összesítő munkák tanúsítják a kognitív elemzést, filológiai adatfeltárásokat, szövegváltozatok ismeretét, esztétikai és történeti szempontú kutatások figyelembevételével történő összesítéseket.⁵ Teret nyert a morfológiai irány, a kulturális antropológiai kutatás, az etnikai kapcsolódásra irányuló összehasonlítás, a szövegtypológiai, funkcionális megközelítés, az alkotás lélektani vizsgálat. A szövegfolklorisztikai konferenciák, tanulmánykötetek reprezentálják a témák, megközelítési módok sokféleségét, valamint azt is, hogy a technika fejlődésével, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedésével a kutatási módszerek még azonos szerzők esetében is eltérőek.⁶

⁴ A ráolvasás kutatásának kiszélesedésével új módszerek alkalmazására került sor, és a korpuszok kiadásával a szövegfolklorisztika szempontrendszere jelentősen bővült. Pócs, 1986.

⁵ Példaként említhető a proverbiumkutatás eredményeinek bemutatása: SZEMERKÉNYI, 2009.

⁶ Dömötör Tekla szokásinterpretációi mutatják a különböző megközelítési módszerek

Ebből a hatalmas nagy anyagból, a szövegfolklorisztika változatos eredményeiből ez alkalommal egy viszonylag jól körülhatárolható egységet – a balladakutatást – emelem ki, elsősorban a meghatározó egyéniségekre és a részletkutatásokra figyelve. A 20. század derekán a néprajzkutatás vezető alakja volt Ortutay.⁷ Az ő ambivalens egyéniségét, szerepvállalását, kommunista politikához kötődését nem kívánom taglalni, helyette a népköltészet kutatására vonatkozó érdemeiről kívánok szót ejteni.

Ortutay Gyula a népi kultúra egyes részeinek összetartozását és egyben sokarcúságát hirdette, ennek megfelelően a műfajok és előadási formák, alkalmak összefüggését hangoztatta általánosságban. Ortutay nem volt filológus alkat. Elméleti indíttatású, de részletekben ki nem dolgozott írásaiiban – az 1949-es, marxizmust hirdető cikkében (ORTUTAY, 1949), népköltészeti antológiák bevezetőjében (ORTUTAY, 1955), a variáns-invariáns témával foglalkozó akadémiai székfoglalójában (ORTUTAY, 1959) – összefüggő egészként tekintett a népköltészetre. Ortutay nem tekintette magát balladakutatónak, pedig a nagysikerű *Székely népballadák* (ORTUTAY, 1935, 1940, 1948) háromszori kiadása és a magyar klasszikus irodalom három sorozatában közzétett népköltészeti válogatás előszava kötődik nevéhez (ORTUTAY – KRÍZA 1968, 1976), ezen kívül néhány balladára vonatkozó tanulmányt írt. A reprezentatív magyar és angol nyelvű esszégyűjteményébe (ORTUTAY, 1966, 1972) egyetlen balladával kapcsolatos írását sem vette fel. Áttekintést adott a műfaj kutatástörténetéről, eredetéről, esztétikai értékéről, európai kapcsolatrendszeréről,⁸ hangsúlyozta a magyar népballadák európai kultúrához kötődését (ORTUTAY, 1953). Hiába találhatók más földrészekén balladák, balladai motívumok – ausztráliai bozót-balladák, amerikai cowboy balladák –, amelyek a rabénekek, bujdosóénekek, betyárdalok előadására, stílusára emlékeztetnek, történetileg, esztétikailag különböznek az európai balladaműfajtól.⁹ A ballada műfajának kialakulását illetően annak többgyökerűségét emelte ki,¹⁰ fontosnak vélte az egyéniségek alkotókészségét, de

egymásmellettiességét (DÖMÖTÖR, 1974). A közvetlen munkatársak, tanítványok által készített tanulmánykötet bizonyosság a módszerek sokféleségére, példaként említhető: EKLER – MIKOS – VARGYAS, 2006.

⁷ Ortutay Gyula folklorirányító tevékenységéről, életútjáról két összefoglalás jelent meg. KATONA, 1990; PALÁDI-KOVÁCS, 1991. Ellentmondásos egyéniségéről ő maga vall a naplójában, amit éppen születésének centenáriuma adtak ki, de a kortársak is véleményt formáltak.

⁸ Ortutay tanulmányai népszerűsítő írások voltak, széles olvasottságot és tájékozottságot sugallva. A legutolsó, bevezetőnek szánt, tanulmányából rövid összesítés jelent meg *Balladaköltészetünk* címmel a posztumusz könyvében: ORTUTAY, 1985, 11–26.

⁹ „Nem tűnik kétségesnek a kutatók előtt, legalábbis jelentős többségük előtt, hogy a ballada, sokféle műfaji színeződése, eltérése ellenére is, jellegzetesen európai műfaj, s ha e műfaj kialakulásának tényezőiben van is vita elegendő, azt alig vitatják, hogy ez a kialakulás Európában történt.” (ORTUTAY – KRÍZA, 1976, 702.)

¹⁰ Visszatérően hivatkozott a görög előzményekre. Digenisz Akritasz „vagy harminc balladából álló ciklusa, balladák, amelyek az időszámításunk utáni 9–10. századra mennek vissza, balladák, amelyek megelőzték az eposzt” (ORTUTAY – KRÍZA, 1976, 704.).

nem mellőzte a más népektől való kölcsönzés lehetőségét. Állításainál hivatkozott a szerzőkre, gyűjteményekre, balladacímekre, de mindig megmaradt az általános ismeretközlésnél a szabad gondolattársítás egyenetlenségével (ORTUTAY, 1969). A kommunista pártrendhez alkalmazkodó oktatáspolitikai helyzetét kihasználva, nemzetközi folkloristákkal létesített kapcsolatot, így tájékozódott az új eredményekről, azokat könnyedén hozzátoldta a korábbiakhoz.¹¹ Így történt, hogy miután megismerte Vargyas Lajos elméletét a magyar balladák francia eredetére vonatkozóan, mint hipotézist nem zárta ki.¹² Ambivalens egyéniségét jellemzi, hogy Vargyas cikkei az általa szerkesztett folyóiratokban jelentek meg, de könyvbeli kiadását megakadályozta.¹³ A bezártságra ítélt kommunista időszakban számos nemzetközi konferenciát szervezett Magyarországon, amellyel lehetőséget teremtett a hazai kollégáknak a szakma prominens képviselőivel való találkozásra, és esetenként munkatársaknak külföldi tanulmányút lehetőségét is biztosította. Ebből adódott, hogy a magyar folklorisztika eredményei ismertebbek voltak a nyugat-európai szakemberek előtt, mint más szocialista országok folkloristáié.

Ortutay nem alakított ki ballada-elméletet, hanem az elődök (Gragger, Dános Erzsébet, Solymossy Sándor, Entwistle, Seemann) gondolataihoz csatlakozott, és népszerűsítette a magyar eredményeket külföldön, különösen Gregussét. A ballada műfajra vonatkozó általános megállapítások mind a mai napig az ő közvetítésével élnek a köztudatban, illetve kerültek be a tankönyvekbe és népszerűsítő írásokba. Tetszetős kiadványokkal évtizedeken át ébren tartotta a műfaj iránti érdeklődést. Tudatosította, hogy a népballada – különösen a régi történeti réteg – nemcsak folklórunknak, hanem az egész nemzeti kultúránknak megbecsült, patinás értéke. A rendszeres folklórgyűjtést nagyra értékelte, támogatásával jelent meg a Helikon kiadásában Kallós Zoltán és Ujváry Zoltán rangos gyűjteménye. Célul tűzte ki

¹¹ Ma már elképzelhetetlen, hogy a Kádár korszakban nem lehetett a nyugat-európai szakemberekkel kapcsolatot tartani, és a központi könyvtárakba sem érkeztek meg a szakkönyvek, még ha ajándékba küldték is azokat. Ebben az időszakban Ortutay több nemzetközi tudományos szervezet tagjaként és vezetőjeként utazhatott, s ha akarta, bővíthette szakmai ismereteit.

¹² Ortutay nem vitatkozott Vargyassal, hanem azt írta: „Vargyas Lajos úgy véli, egyetértésben felfogásunkkal, hogy a magyar népballada-költészet szerves része az európainak, de ezen általános megállapításon túl az egyes balladák eddigi összehasonlító vizsgálatain túl arra a következtetésre jut, hogy a magyar népballadák néhány csoportja a középkori francia–vallón balladák rokona: közöttük az összefüggés «egyenesei», s elméletét a költészeti, motívumtörténeti összevetések mellett településtörténeti, történeti tényekkel is alátámasztotta. Ha vitázunk is Vargyas egyes tételeivel (különösen egyes balladák keleti párhuzamaival!), mégis azt gondoljuk, hogy sok értékes mozzanatra hívta fel a figyelmünket, s helyesnek kell elfogadnunk azt a véleményét, hogy Közép-Európában, Kelet-Európában a magyar népballada egyike a hatásokat, költészeti áramlatokat befogadó és kisugárzó központoknak” (ORTUTAY – KRÍZA, 1968, 697.).

¹³ Ortutay szerkesztésében megjelenő Ethnographia és Acta Ethnographica hasábjain publikálta Vargyas a *Kutatások a középkori ballada történetében* címen végzett kutatásait.

a balladaszövegek kritikai kiadását is.¹⁴ Egyetlen elméleti indíttatású munkája (*Variáns, invariáns, affinitás*) a szájhagyomány alakulásának általános kérdéseit érintette, de a felvetett problémákra nem adott feleletet, miként az általa összehívott munkaközösség sem.¹⁵ Ortutay elismerte a Bartók és Kodály által kidolgozott, népzene kutatásban alkalmazott kategóriákat, például a régi és új stílus szétválasztására vonatkozó rendszerezést. Ennek tudatában engedte érvényesülni a magyar népballadák összesítő válogatásánál a régi és új balladastílus határozott bemutatására és a történeti rétegek feltárására irányuló javaslatokat (KRÍZA, 1971, 183.; ORTUTAY – KRÍZA, 1968).

Az 1960-as években a különböző tájegységek balladaköltészetét bemutató kiadványok mellett megindult a típusokra (Mennybe vitt lány, Elcsalt menyecske), motívumokra, szimbólumokra vonatkozó részletkutatás.¹⁶ Fél évszázad távlatából úgy tűnik, hogy a monográfiák közül a legjelentősebb a *Halálra táncoltatott lány* ballada esztétikai elemzése volt (KRÍZA, 1967). Számos hivatkozásból kitűnt, hogy a tipológiai kutatásnak van alternatívája a finn földrajz-történeti iránnyal szemben. Rávilágított a régi és új stílus kategorikus szétválasztásának ellentmondásaira, emellett a variálódás, táji-történeti tagolódás folyamatát igazolta (KRÍZA, 1983).

A nemzetközi kutatásban az 1970-es években kezdődtek az európai balladaköltészet rendszerező munkálatai, a nemzeti katalógusok készítése, ami összhangban volt nálunk az újonnan felfedezett alműfaj, a legendaballadák kutatásával.¹⁷ A legendaballadák feltárása idején a magyarországi kutatás a nemzetközi balladakutatás élvonalához tartozott, miként Dietz-Rüdiger Moser nyilatkozott a témaválasztásról. Kríza tanulmányai csak jóval később, 1991-ben jelentek meg *A magyar népballada* címen (KRÍZA, 1991).

Az 1950-es évek elején Csanádi – Vargyas nagy sikerű *Röpülj páva, rö-pülj* (CSANÁDI – VARGYAS, 1954) című kötete a balladák művészi értékére, szépségére, a magyar folklór esztétikai gazdagságára irányította a figyelmet. Vargyas szándéka volt a teljes magyar balladakincs összegyűjtése, rendszerezése, és e cél érdekében munkatársaival közösen hosszú éveken át folyt a feltáró munka. Ennek bizonyossága a *Magyar népballada és Európa* című két kötetes, tanulmányokkal alátámasztott rendszerező összefoglalás (VARGYAS, 1976). Ez utóbbinak 1983-ban kiadott angol nyelvű fordítása

¹⁴ Kritikai kiadásként indította el a méltatlanul mellőzött Kálmány Lajos kéziratok anyagának közzétételét, amiből két kötet jelent meg (KÁLMÁNY, 1952, 1954).

¹⁵ A szájhagyományozódás alapvető kérdéseinek megtárgyalására külföldről jeles folkloristákat hívott Ortutay Magyarországra 1969-ben, és ennek a tanácskozásnak az anyaga bizonyítja a problematika összetettségét: VOIGT, 1974.

¹⁶ Domokos Pál Péter, Fettich Nándor A mennybe vitt lány balladájáról, Korompay Bertalan a Molnár Anna balladáról írt tanulmányt. Fél évszázaddal később Demény István Pál új kutatásokkal egészítette ki az eredményeket (DOMOKOS, 1959; FETTICH, 1953; KOROMPAY, 1989; DEMÉNY, 1992).

¹⁷ 1973-ban védte meg Kríza Ildikó a *Legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és folklór határán* című kandidátusi disszertációt. Megjelenésére tíz évet kellett várni (KRÍZA, 1982).

(VARGYAS, 1983), és a szintén angol nyelvű, középkori kutatásokra vonatkozó könyve (VARGYAS, 1967) széles körben vált ismertté. A katalógus hat és félezer szöveget ölel fel, és rendszerezésében mindössze százharmincnégypontot különít el, elsősorban esztétikai szempontok szerint.

A balladakutatásban új elméletet hozott Vargyas a finn földrajz-történeti összehasonlító módszer alkalmazásával. A régi, középkori gyökerű magyar balladának tartott szűzsék egy negyedéről (20 balladatípus) azok francia–val-lon eredetét feltételezte (VARGYAS, 1960, 163–276.), hét balladát, balladai elemet pedig keleti örökségnek tartott (VARGYAS, 1960, 479–523.). Elmélete szerint a 12–13. században francia földön született a ballada műfaja, onnan telepések révén került a Kárpát-medencébe. Itt meghonosodott, második balladaközpont keletkezett, ahonnan kisugárzott a kelet-európai térségbe (VARGYAS, 1959). A műfajra vonatkozó elképzeléseit, a ballada társadalmi hátterére vonatkozó ismereteit tanulmányaiban részletezte (VARGYAS, 1962).

Az 1960–1970-es években a balladakutatás eredményei túlnőttek a szak-tudomány határain. Irodalmárok, művelődéstörténészek körében kérdések és kétségek fogalmazódtak meg azt illetően, hogyan lehetséges a késő közép-kori ballada francia átvétele, amikor a magyar művelődés egészében hasonló méretű kulturális hatásról nincs szó, és poétikai formák sem léteztek. A kelet-európai kutatók vitatták, hogy a Kárpát-medencében létrejött balladaközpont termékenyen hatott volna a környező népek szájhagyományára. A magyarul és angolul közreadott, *Kőműves Kelemen* című monográfia váltotta ki a legnagyobb visszhangot. Ion Talos kolozsvári folklorista (TALOŞ, 1973) és az athéni professzor, Georgios Megas (MEGAS, 1971) írt monográfiát a falba épített asszony típusú balladáról. Mindketten cáfolták, hogy a mitikus párhuzammal, sok variánssal rendelkező balladát a magyaroktól vették volna át. Összehasonlító filológiai módszerrel bizonyította Talos a román, Megas pedig a görög eredetet. A román balladakatalógusban Amzulescu a szerelmi és családi balladák hatalmas témaköréről mutatta ki azok kétezer éves román hagyományát, sehol sem említve hasonló szűzséjű magyar vagy francia balladák párhuzamát (AMZULESCU, 1983). Az orosz és ukrán balladák ismeretében Putyilov bizonyította (PUTYILOV, 1976), hogy magyar közvetítés nélkül is léteztek az idegenbe eladott lányról, gyerekeit fel nem ismerő szülőről szóló alkotások, amelyek francia eredetét feltételezte Vargyas. A nemzetközi balladakutatás mellőzte Vargyas elméletének tanulságait.

A magyar balladák keleti gyökereire vonatkozó elmülethez kapcsolódott Demény István Pál kutatása (DEMÉNY, 1980). Bizonyította, hogy a Kerekes Izsák ballada 1704-ből fennmaradt szövege invariáns, benne a hősi álom motívuma köthető a hősköltészethez. Demény a hősepika népköltészetben fellelhető különböző elemeit széles anyagismerettel, megfelelő nyelvtudás birtokában tárta fel (DEMÉNY, 2002). További új összefüggést talált a balladamotívumokra vonatkozóan Kovács Előd a perzsa források ismeretében (KOVÁCS, 2005). Így mára az általánosságban emlegetett keleti elemekre,

ősi gyökerekre vonatkozó feltételezések a filológiai kutatásokkal együtt értékelhetők.¹⁸

A magyar folkloristák közül egyedül Faragó József bírálta Vargyas eredményeit (FARAGÓ, 1993). A francia eredetűnek tartott Esküvőre hazatérő kedves típusú balladáról filológiai módszerrel kimutatta, hogy román fordítás révén került a moldvai hagyományba, és nem középkori francia gyökerű.¹⁹ Filológusként nehezményezte, hogy a variánsok felsorolásánál csak a helynév szerepel, így nincs mód a filológiai munka továbbvitelére sem a magyar, sem a nemzetközi összehasonlításakor, a lista tehát nem tölti be a katalógus szerepét.²⁰ Az anyagismerettel kapcsolatban megjegyezte, hogy kétezer ismert erdélyi szövegről Vargyas nem tudott (FARAGÓ, 1965), továbbá a 20. századi gyűjtések alapján lényegesen több típus meglétét is bizonyította.

Az erdélyi balladaköltészet szorgalmas gyűjtője és kutatója, Faragó József, a román és magyar balladák iránt egyaránt nyitott volt. Szövegfolklorisztikai munkáiban többféle módszert alkalmazott. Egyik fő szakterülete a román–magyar folklórkapcsolatok kutatása volt. Kilenc kötetben tette közzé a legszebb, legjelentősebb román balladákat magyarul. Így az összehasonlító kutatás számára ma már rendelkezésre állnak a román balladaköltészet igényesen fordított szövegei. Faragó az erdélyi folklór minden műfajának a lehető legalaposabb megismerésére, kutatására, irányítására, népszerűsítésére vállalkozott. A balladakutatása ebbe a sorba illeszkedik. Szándéka volt egy erdélyi balladakorpusz, katalógus létrehozása. E cél érdekében gyűjtötte a 19. századi forrásokban megbúvó balladákat, és az Erdély eldugott falvaiban tevékenykedő önkéntes gyűjtők munkáját is e cél érdekében koordinálta (FARAGÓ, 1993). Szerepet vállalt például a háromszéki,²¹ a szatmári népballadák (BURA, 1978) közzétételében.²² Balladaközlései a magyar kultúra terjesztését segítették, ezért a népszerűsítő formát tartotta legfontosabbnak az akkori magyarellenes kultúrpolitikát ellensúlyozva.²³

Faragó tanulmányainak legteljesebb gyűjteménye *Balladák földjén* címmel jelent meg (FARAGÓ, 1977, 2005). Bebizonyította, hogy a magyaror-

¹⁸ Negyven év távlatából Demény István Pál méltatta Vargyas eredményeit: DEMÉNY, 1999, 208–212.

¹⁹ A szeretet próbája típusú balladát Vargyas francia eredetűnek vélte. Amzulescu a román balladák ismeretében a kígyó motívum alapján feltárta román összefüggéseit, ógörög költészetből eredeztethető motívumkészletét.

²⁰ A nemzetközi balladakutató munkaközösség elfogadta a katalógus rendjét: 1. mágikus, mitikus balladák; 2. vallási tematikájú balladák; 3. szerelmi; 4. családi; 5. társadalmi; 6. történeti; 7. hősi tettekről szóló balladák; 8. szerencsétlenségekről, balesetekről szóló balladák; 9. kegyetlenségről, gyilkosságról szóló balladák; 10. tréfás balladák; 11. kozmikus vonatkozású balladák. A nemzeti balladakatalógusok ezt a csoportosítást követik. Az esztétikai szempontú csoportosítás az összehasonlító, filológiai kutatásban társtalan.

²¹ Konsza Samu, Albert Ernő gyűjtését kiadáshoz segítette. ALBERT – FARAGÓ, 1973; KONSZA – FARAGÓ, 1957.

²² Olosz Katalin, Pozsony Ferenc és mások gyűjtéseit bedolgozta saját rendszerébe.

²³ Ezért a *Vadrózsák* újraközlésénél elhagyta a tájnyelvi formák zömét és mellőzte a szerte nem folklór adatokat. Vö. KRIZA, 1975, 2002.

szági balladakutatáshoz erdélyi szemmel és anyagismerettel sok újat lehet hozzátenni. Nem alkotott új balladaelméletet, nem írt balladamonográfiát, de lényeges kiegészítést tett egy-egy típus alaposabb megismeréséhez, ilyen például a Barcsai balladában szereplő „vont arany” szoknya eredeti jelentésének feltárása. Ismeretlen balladák, illetve ismert típusok újabb változatait közölte. A megtalált szövegek kapcsán a ballada társadalomban betöltött helyéről, a hagyomány alakulásáról, az alkotási folyamatokról hozott hírt. Modern, folklórszociológiai módszerrel elemezte egyetlen falu balladaismeretét (FARAGÓ, 1977), amit a nemzetközi kutatás példaértékűnek ismert el.

Faragó nem volt teoretikus alkat, filológiai készségét alkalmanként juttatta érvényre. Legfőbb érdeme a népszerű szövegközlésen túl az érzékeny megfigyelés az élő néphagyomány alakulásáról. Élete alkonyán három balladakötettel ajándékozta meg az erdélyi folklór iránt érdeklődőket.²⁴ Az *Őszékely balladák* (FARAGÓ, 1999) 60 balladatípust, a *Csángó népballadák* (FARAGÓ, 2002) 56 balladatípust, balladaszerű éneket, a *Régi erdélyi népballadák* 47 típus tartalmaz, a hajdani gyűjtőtársnak, Kallós Zoltánnak legkorábbi ballada-felfedezéseit is újraközölve (FARAGÓ, 2006).

A közvélemény szerint napjainkban Kallós Zoltán a legismertebb balladaszakértő. A *Balladák könyve* azonos címmel, változó tartalommal három kiadást ért meg (KALLÓS, 1970). A gyűjtését az erdélyi művelődés két kiváló szakembere, Szabó T. Attila és Jagamas János gondozta. A könyv hamarosan magyarországi kiadásban is megjelent.²⁵ Újabb gyűjtéseit Kallós *Ez az utazólevelem* című kötetében közölte (KALLÓS, 2001). CD-n, lemezen, filmen vált ismertté hatalmas anyaga, Kallós 15 ezer népdalfelvételével a népzene-kutatók élvonalába tartozik. Általa gyűjtött erdélyi népköltészeti alkotások 13 lemezen hallhatók. A nagy tiszteletnek örvendő szakembert az eldugott falvakban, táncházakban éppen úgy ismerik, mint a szakmai körökben, és nem véletlen, hogy munkásságát Kossuth-díjjal, Magyar Örökség Díjjal és Corvin-lánccal jutalmazták.

A 20. század derekán az ismeretlenségben élő Kallós Zoltán (Jagamas tanítványa) rendkívüli gyűjtései Andrásfalvy Bertalan és Martin György közvetítésével kerültek Vargyashoz, amit ő azonnal közzétett (KALLÓS, 1958). Kallós felfedezései, sohasem hallott, ismeretlen szüzséjű balladáik relevációként hatottak. A régi stílusú balladák megismerése lényegében a 19. század végén, 20. század elején lezárult. Ismeretlen balladatípusok alig

²⁴ Posztumusz könyvének bevezetőjéhez írta Faragó: „Olyan trilógiát igyekeztem alkotni, amely régi balladaköltészetünk összes értékeit, szépségeit csokorba kötve könnyen hozzáférhetővé teszi” (FARAGÓ, 2006, 5.).

²⁵ A Helikon Kiadó akkori vezetője, Szántó Tibor igényesen szerkesztve új kiadásban, azonos címmel jelentette meg a *Balladák könyvét*. Megjegyzendő, hogy Jagamas gondos dallam-lejegyzése függelékbe került, és a mesévé vált balladákat teljesen mellőzték. A könyvhöz mellékletként négy lemezt csatoltak. Az új gyűjtéseknek sem a dallama, sem a szövege nem szerepelt a könyvben. Ennek kiküszöbölésére vállalkozott az MTA Néprajzi Kutató Csoport, kiegészítve a közlést német fordítással. A kétnyelvű kiadással az erdélyi, moldvai balladák a nemzetközi kutatás számára hozzáférhetővé váltak: SZABÓ T., 1982.

kerültek elő, ezt tanúsítja Ág Tibor²⁶ egész Felvidékre kiterjedő, több évtizedes, gondos munkája, és Olosz Katalin tudománytörténeti adatfeltárása.²⁷ A moldvai balladák felfedezése viszont az egész magyar balladaköltészet megítélésében játszott szerepet. A csángó-kutatás ekkor került újra előtérbe, jelentősége az egész néprajztudományra kiterjedt.

Túlzás lenne azt állítani, hogy a balladakutatás fellendülése az 1970-es években a moldvai folklór újrafelfedezésével függ össze, de azt mondhatjuk, hogy ezekben az években különösen gazdag publikációs termésnek lehettünk tanúi. A táji gyűjtések megszorodtak. Nemcsak Erdélyben (BURA, 1978; POZSONY, 1984, 1994; RÁDULY, 1975), hanem Pozsonyban (ÁG – SIMA, 1979; LISZKA, 2010), Ungváron (VÁRI FÁBIÁN, 1992) és Újvidéken (PENAVIN, 1963; BURÁNY, 1964; KOVÁCS – MATIJEVICS, 1975) jelentek meg önálló kiadványok helybeli szakemberek (BECK, 1988a, 1988b; EGYÜD, 1975; NAGY Z., 1976; NAGY M., 1980) munkájaként. E lokális gyűjtések, helyi kiadványok közül kiemelkedik Pozsony Ferenc két kötete és Ujváry Zoltán gömöri balladaközlése. Ujváry történeti adatfeltárással és a Kádár István ballada elemzésével is gazdagította a tudományt.²⁸

1971–1988 között évente megjelent a nemzetközi balladakutatás bibliográfiája (KUMER, 1972–1989), ehhez a magyar nyelvterületről az adatokat Kríza Ildikó juttatta el. A bibliográfia átfogó képet ad az eredményekről, és mutatja a hazai kutatás rangos helyét a nemzetközi mezőny egészében. 1979-ben, amikor az MTA Néprajzi Kutató Csoport Ortutay halála után áldatlan helyzetben volt, Kríza szervezte meg a balladakutatók nemzetközi tanácskozását.²⁹ Nagy érdeklődés mellett hét hazai kutató tartott előadást, bizonyítva a szövegkutatás sokféleségét és a magyar balladakutatás erejét. Sajnos nem mondható el ugyanez a 2001-ben újból Magyarországon megrendezett balladakutató tanácskozásról, ahol Krízán (a szervezőn) kívül egyedül Voigt Vilmos képviselte a hazai folklórt. A felettes intézmények egyetlen fillérrel nem segítettek a nemzetközi tanácskozást. Külön csoda, hogy a teljes anyag megjelenhetett, jelezve kapcsolódásunkat a nemzetközi kutatáshoz (BARNA – KRÍZA, 2002). A balladaköltészet iránti érdeklődés a 20. század végén megtorpant, de nem állt meg. Esetenként folyóiratokban, önálló monográfiákban megjelennek új eredmények, új gyűjtések (MAGYAR, 2009, 2011). A ballada-

²⁶ Ág Tibor munkájának érdeme egy új balladatípus közlése az önmagát feláldozó lányról: ÁG – SIMA, 1979. Az eltűntnek vélt Nyitra környéki balladákat 65 év elmúltával Liszka József tette közzé (LISZKA, 2010).

²⁷ Olosz Katalin az ördögnek eladott lány balladájára bukkant rá: OLOSZ, 2005, 48–60. Kiadatlan 19. századi balladákat közöl Olosz Katalin Szabó Sámuel hagyatékából: OLOSZ, 2009, 133–195.

²⁸ A táji balladagyűjtések tanúsítják a kanonizált szövegeken túli költészet gazdag variálódását. A magyar balladakincs nem ítélt meg csupán a klasszikusnak nevezett típusok révén. A kistérségi folklór gazdagságának ismerete nélkülözhetetlen a 19–20. század népköltészetének megítéléséhez.

²⁹ A tanácskozás teljes anyaga megjelent, igaz nagyon szerény formában. BREDNICH – DITTMAR, 1980.

hősök sorsával kapcsolatos források, történeti kútfőkben talált adatok mutatják mennyi feltáratlan munka áll a kutatók előtt (LANCZENDORFER – GÜLCH, 2003; KESZEG, 2004a, 233–270., 2004b; ALBERT, 1996, 86–140.; KÜLLÖS, 2001; CSÖRSZ RUMEN, 2003, 31–50.; OLOSZ, 2009).

Jelen alkalommal a népköltészet szövegkutatásának nagy folyamából egyetlen „kis” területére, a balladakutatásra koncentráltam. Szándékomban állt bemutatni az egymástól független kezdeményezések sokféleségét, kiemelve Vargyas munkásságának jelentőségét, ami Ortutay kultúrpolitikai támogatása nélkül valósult meg.

A bevezetőben óvatosan körvonalazott gondolatok summázhatók zárószóként: jelentős eredmények egyéni kezdeményezésként valósultak meg, és a különböző módszerek egymástól függetlenek. Ismételten kiemelhető, hogy az elméletek múlandósága mellett maradandó értékévé vált az anyagfeltárás és annak magas szintű interpretálása, viszont hiányzik a balladakatalógus. A magyar balladakutatás az 1960–1970-es években a nemzetközi kutatás élvonalában volt. Az utóbbi két évtizedben megjelent írások jól mutatják az új irányok megjelenését, a kortárs folklór megbecsülését, a történeti adatok értékét, a filológiai kutatások jelentőségét, valamint az elemzési módszerek kiszélesedését. A 20–21. század fordulóján ismét jelentős figyelem övezi a balladaműfajt.

IRODALOM

ÁG Tibor – SIMA Ferenc

1979 *Vétessék ki szóló szívem*. Szlovákiai magyar népballadák. Pozsony, Madách Könyvkiadó.

ALBERT Ernő – FARAGÓ József

1973 *Háromszéki népballadák*. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

1996 Ballada Váradi Józsefről. *Néprajzi Látóhatár*, V, 86–140.

AMZULESCU, Alexandru I.

1983 *Balada familiala. Tipologie și corpus de texte poetic*. București, Ed. Academiei.

BARNA Gábor – KRÍZA Ildikó (szerk.)

2002 *Folk Ballads, Ethics, Moral Issues*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BECK Zoltán

1988a *Fehér László lovat lopott*. Népballadák. Békés megyei gyűjtés. Békéscsaba, Tevan Andor Gimnázium.

1988b *Vitális Imrének véres fokosa*. Népballadák Békés megyéből. Békéscsaba – Gyula – Szeged, Békés Megyei Tanács VB.

BÉKÉS István

1966 *Magyar ponyva pitaval*. Budapest, Minerva Kiadó.

- BREDNICH, Rolf Wilhelm – DITTMAR, Jürgen (szerk.)
1980 *Balladentagung* 9. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- BURA László
1978 *Szatmári népballadák*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- BURÁNY Béla
1964 *Zentavidéki népballadák*. Zenta. (Zentai Füzetek 8.)
- CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos
1954 *Röpülj páva, röpjél*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- CSÖRSZ RUMEN István
2003 Népballadáink egyik forrásvidéke: a közköltészet. *Néprajzi Látóhatár*, XII, 31–50.
- CSÖRSZ RUMEN István – KÜLLÖS Imola
2000 *Közköltészet 1. Mulattatók*. Sajtó alá rendezte Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, Balassi Kiadó. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 4.)
2006 *Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet*. Budapest, Universitas Könyvkiadó (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 8.)
- DEMÉNY István Pál
1980 *Kerekes Izsák balladája. Összehasonlító-tipológiai tanulmány*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
1992 *A Szent László legenda és Molnár Anna balladája*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
1999 Vargyas módszeréről. In: DEMÉNY István Pál: *Táltosok, kerekék, lángok*. 208–212. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
2002 *Hősi epika*. Budapest, Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó.
2002 *Széles vízen keskeny palló*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- DOMOKOS Pál Péter
1959 Júlia szép leány. *Ethnographia*, LXIII, 13–60.
- DÖMÖTÖR Tekla
1974 *Népszokások költészete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EGYÜD Árpád
1975 *Somogyi népköltészet* I. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- ERDÉLYI Zsuzsanna
1977 *Hegyet hágék, lőtöt lépék*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. (Bővített kiadás: Pozsony, Kaligram Könyvkiadó, 1999.)
- EKLER Andrea – MIKOS Éva – VARGYAS Gábor (szerk.)
2006 *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- FARAGÓ József
1965 *Jávorfa, muzsika*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

- 1977 *Balladák földjén*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. (Bővített új kiadás: *Ismét a balladák földjén*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2005.)
- 1977 A népballadák Kibéd mai köztudatában. In: FARAGÓ József: *Balladák földjén*. 328–342. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- 1993 A Magyar népballadák táráért. *Ethnographia*, 104, 157–166.
- 1999 *Őszékely népballadák*. Összesítő válogatás. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó (2. kiadás).
- 2002 *Csángómagyar népballadák*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- 2006 *Régi erdélyi népballadák*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- FETTICH Nándor
- 1953 A Júlia szép leány balladáról. *Ethnographia*, LXIII, 61–76.
- KALLÓS Zoltán
- 1958 Ismeretlen balladák Moldvából. *Néprajzi Közlemények*, III, 51–70.
- 1970 *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák*. Kallós Zoltán gyűjtése. Szabó T. Attila gondozásában. A dallamanyagot Jagamas János, a népköltészeti részt Szabó T. Attila ellenőrizte. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. (Átdolgozott kiadás Budapest, Helikon Könyvkiadó, 1973.)
- 2001 *Ez az utazólevelem*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- KÁLMÁNY Lajos
- 1952 *Történeti énekek és katonadalok*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadványvállalat.
- 1954 *Alföldi népballadák*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KATONA Imre
- 1990 *Az idő mérlegén. Ortutay Gyula életműve*. Szabadka, Veljko Vlahovic Munkásegylet. (Életjel miniatűrök 45.)
- KESZEG Vilmos
- 2004a *Aranyosszék népköltészete* I. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- 2004b A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: ANDRÁSFALVY Bertalan – DOMOKOS Mária – NAGY Ilona (szerk.): *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára* III. 295–324. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- KONSZA Samu – FARAGÓ József
- 1957 *Háromszéki magyar népköltészet*. Marosvásárhely, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- KOROMPAY Bertalan
- 1989 Molnár Anna balladája. In: KOROMPAY Bertalan: *Finn nyomokon: Folklor néprajz, irodalom* II. 245–372. Budapest, Korompay Bertalan.
- KÓSA László
- 2001 A magyar néprajz a XX. század második felében. In: KÓSA László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. 260–261. Budapest, Osiris Kiadó.

- KOVÁCS Előd
2005 *Ardakshír perzsa nagykirály. A perzsa krónika és a magyar népballadák.* Debrecen, Ethnica Kiadó.
- KOVÁCS Ilona – MATIJEVICS Lajos
1975 *Gombosi népballadák.* Újvidék, Fórum Kiadó.
- KRIZA Ildikó
1967 *A halálra táncoltatott lány. Egy magyar népballadacsoport vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1971 Ballada klasszifikáció – Ballada műfaj. In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra– Népi Társadalom V–VI. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. 183–197.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1982 *A legendaballada.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1983 Regional differentiation of folk ballads. *Acta Ethnographica*, 32, 23–34.
1991 *A magyar népballada.* Fejezetek a balladakutatásból. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- KRIZA János
1975 *Vadrózsák.* Kriza János székely népköltési gyűjteménye. Faragó József gondozásában. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. (Második kiegészített kiadás: Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2002.)
- KUMER, Zmaga (szerk.)
1972–1989 *Jahresbibliographie für Volksballadenforschung.* 1–19. Ljubljana.
- KÜLLÖS Imola
1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In: VARGYAS Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben V. Folklór 1. Magyar népköltészet.* 251–266. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2004 Balladaszüzsék és -típusok legrégebbi kéziratos feljegyzései. In: ANDRÁSFALVY Bertalan – DOMOKOS Mária – NAGY Ilona (szerk.): *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára III.* 265–294. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- LAMMEL Annamária – NAGY Ilona
1985 *Parasztbiblia.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- LANCZENDORFER Zsuzsanna – GÜLCH Csaba
2003 *A vérző liliom. Dely Mária balladája a néphagyományban és a költészet tükrében.* Győr, k. n.
- LISZKA József (szerk.)
2010 *Nyitra vidéki népballadák.* Arany A. László hagyatékából. Somorja, Kisebbségkutató Intézet.
- LÜKÖ Gábor
1957 A magyar népdalszövegek régi stílusa. *Néprajzi Értesítő*, 5–48. (Új kiadás: *Zenei anyanyelvünk.* 339–383. Budapest, Táton Kiadó, 2002.)

- MAGYAR Zoltán
 2009 *Két tornai népi énekes. Tornagörgői és lucskai népdalok és népdaladák.* Perkupa, Galyasági Településszövetség.
 2011 *Torna felé vezet egy út... Torna megyei népdaladák.* Budapest, Balassi Kiadó. (Magyar Népköltészet Tára XI.)
- MEGAS, Georgios
 1971 *Die Ballade von der Artes Brücke.* Wien.
- NAGY Ilona
 2001 *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- NAGY Miklós
 1980 *Szállj el fecskemadár Hevesen keresztül.* Eger.
- NAGY Zoltán
 1976 *Nógrádi népdaladák.* Balassagyarmat.
- OLOSZ Katalin
 2003 *Víz mentére elindultam.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
 2005 Ismeretlen magyar népdalada Szabó Sámuel diákgyűjtőinek hagyatékában. (Az ördögnek eladott leány.) In: KESZEG Vilmos – TÖTSZEGI Tekla (szerk.): *Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára.* 48–60. Kolozsvár. (Krizsa János Társaság Évkönyve 13.)
- OLOSZ Katalin (sajtó alá rendezte)
 2009 Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok.* 133–195. Budapest – Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- ORTUTAY Gyula
 1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia*, LX, 1–24.
 1953 Az „európai” ballada kérdéséhez. In: SZABOLCSI Bence – BARTHA Dénes (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára.* 125–132. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Zenetudományi Tanulmányok I.)
 1959 Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei.) *MTA Tört. tud. Oszt. Közl.* IX. 3–4. 195–238.
 1966 *A halhatatlan népköltészet.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
 1969 Die europäische Volksballade. In: *Kontakt und Grenzen. Festschrift für Gerhard Heilfurt zum 60. Geburtstag.* 115–120. Göttingen, Otto Schwartz Verlag.
 1972 *Hungarian Folklore.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
 1985 *A magyar népköltészet. Népdaladák. Népmesék.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ORTUTAY Gyula (szerk.)
 1935 *Székely népdaladák.* Budapest, Egyetemi nyomda. (Újabb kiadás: 1940, 1948.)
 1952 *Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I. Történeti énekek és katonadalok.* Budapest, Közoktatásügyi Kiadó.

- 1954 *Kálmány Lajos népköltési hagyatéka 2. Alföldi népballadák*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1955 *Magyar népköltészet*. 1. Népdalok, 2. Népballadák, 3. Népmesék. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. (Magyar Klasszikusok)
- ORTUTAY Gyula – KRÍZA Ildikó
1968 *Magyar népballadák*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. (Új, javított kiadás, 1976.)
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1991 *Ortutay Gyula*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A múlt magyar tudósai)
- PENAVIN Olga
1963 *Kórogyi népballadák*. Újvidék, Hungarológiai Intézet.
- PÓCS Éva
1986 *Magyar ráolvasások I–II*. Budapest, MTA Könyvtár.
- POGÁNY Péter
1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, Helikon Könyvkiadó.
- POZSONY Ferenc
1984 *Álomvíz martján. Fekete-Ügy vidéki magyar népballadák*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
1994 *Szeret vize martján*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- PUTYILOV, B. N.
1976 Szlavjanszkaja isztoricseszkaja ballada. Leningrád – Moszkva.
- RÁDULY József
1975 *Kibédi népballadák*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- RÉTHEY PRIKKEL Miklós
1991 *Az igaztörténet, szöveg, műfaj, módszer és valóság generatív kapcsolata az élő elbeszélésben*. Debrecen. (Folklór és Etnográfia 58.)
1992 *Rákóczi kis úrfi. Élő népköltészet Akasztón – balladák és balladás dalok*. Akasztó.
- SZABÓ Sámuel
2009 *Erdélyi néphagyományok*. (Sajtó alá rendezte Olosz Katalin) Budapest, Európai Folklór Intézet – Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- SZABÓ T. Ádám (szerk.)
1982 *Népballadák – Volksballaden*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- SZEMERKÉNYI Ágnes
2009 *Szólások és közmondások*. Budapest, Osiris Kiadó.
- TAKÁCS Lajos
1958 *Históriások-históriák*. Budapest. (Néprajzi Társaság Könyvtára)
- TALOŞ, Ion
1973 *Meşterul Manole*. Bucureşti.
- TÁNCZOS Vilmos
1995 *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok*. Csíkszereda, Pro Print Kiadó.

- 2006 *Folklórszimbólumok*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- VÁRI FÁBIÁN László
1992 *Vannak még ringó bölcsők. Kárpátaljai magyar népballadák*. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó. (Második kiadás, 2006.)
- VARGYAS Lajos
1959 A „Közműves Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő*, 5–73.
1960 Kutatások a magyar népballada középkori történetében. 1. Francia eredetű réteg balladáinkban. 2. A honfoglaláskori hősepika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia*, LXXI, 163–276. és 479–523.
1962 Kutatások a magyar népballada középkori történetében 4. Műfaj és történeti tanulságok. *Ethnographia*, LXXIII, 206–259.
1967 *Researches into Mediaeval History of Folk Ballad*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1976 *A magyar népballada és Európa*. Budapest, Zeneműkiadó.
1983 *Hungarian Folk Ballads and Europe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VARGYAS Lajos (főszerk.)
1988 *Magyar néprajz nyolc kötetben. V. Magyar népköltészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VOIGT Vilmos (szerk.)
1974 *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1998 *A magyar folklór*. Budapest, Osiris Kiadó.

ILDIKÓ KRÍZA

THE METHODS AND RESULTS OF RESEARCH ON FOLK POETRY SINCE THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY. PART 1 (BALLAD RESEARCH)

In the second half of the 20th century the research of folklore texts deepened, and methods of investigation were improved. The article gives a brief overview about the main turns of development, the interest in newly recognized genres and research trends with special regard to ballad research. As the article was prepared for a festive academic session commemorating the scholarly oeuvre of István Tálasi and Gyula Ortutay, the author deals at the beginning of her article with the oeuvre of Gyula Ortutay, the determinative researcher of the period between 1945 and 1980, from the perspective of ballad research, although Ortutay himself did not consider himself as a ballad researcher.

The most important Hungarian ballad researcher after the Second World War was Lajos Vargyas, who created a new theory about the French-Walloon origin of Hungarian ballads and provided a system of types in his comprehensive work. Out of Transylvanian Hungarian ballad researchers, the author emphasises the achievements of two scholars of contemporary folklore tradition, namely those of József Faragó and Zoltán Kallós. A new approach was introduced by Ildikó Kríza applying the method of type analysis and investigating religious ballads. During half a century the exploration of data, collection of local ballads and publication of historical sources considerably extended. To illustrate these achievements the author gives a brief overview about 24 relevant books.

The publication of new texts supports the diversity of ballad genre, the necessity of preparing a ballad catalogue including those ballad types that have been neglected by former research. The author takes into consideration results achieved with historical studies of folklore, philological analysis and modern methods. Folklore studies attest the complexity of the origin of the genre and its undoubted change in course of the centuries. The achievements of this half century are multi-faceted, well reflect the unevenness of research and indirectly indicate what a number of tasks are to be completed in the future.

A NÉPHAGYOMÁNY NÉPSZERŰSÍTÉSE ÉS A NÉPRAJZI ISMERETTERJESZTÉS ORTUTAY GYULA MUNKÁSSÁGÁBAN

Ortutay Gyula tudományos ismeretterjesztő tevékenysége hálás téma, hiszen munkásságának tetemes része a közművelődést is szolgálta.

A néphagyomány népszerűsítése, a néprajzi ismeretterjesztés, a közművelődés céljából számos kiadványt adott ki, vagy szerkesztett. Ennek egyik különlegesen értékes példája a *Pátria* lemezsorozat.

Pátria lemezek

A Magyar Rádió és a Pátria hanglemezgyár közreműködésével Ortutay Gyula szervezte meg a néprajzi hanglemezfelvételeket. Ebben a munkában Lajtha László, Bartók Béla és Kodály Zoltán is részt vett.

Ortutay Gyula közelmúltban megjelent naplója első kötetében e sorozattal összefüggésben utal arra a kettősségre, amit a rádió jelentett életében, ahol 1935–1944-ig dolgozott tisztviselőként, majd az irodalmi osztály helyettes vezetőjeként. 1945–1947-ben a Magyar Központi Híradó Rt. (Rádió, Magyar Távirati Iroda, Filmhíradó) elnöke volt.

Naplójába 1939. október 15-én a következőket írta:

S hiába, mégsem a Rádiót érzem életem végső tartalmának, ha sok ot-tani munkámat ma is nagyon szeretem, s ha lehetne, a néprajzi hanglemezfelvételek és a néprajzi helyszíni közvetítések ügyét megtartanám magamnak. De megszűnnék tisztviselő lenni, otthon dolgozhatnék könyveim között, s tanulhatnék nyelveket, mind több tudományt, nem kellene cikkeket, előadásokat írni tömegével, hanem könyveken dolgozhatnék: három-négy oly régóta dédelgetett s halasztott könyvtémán (ORTUTAY, 2009, 96.).

Közel egy esztendő múlva is, 1940. szeptember 9-én, amikor a kolozsvári tanszékre vágyakozik, az alábbiakat jegyezte naplójába:

Pedig az elmúlt pesti öt év alatt a fővárosi életmódhoz nagyon is hozzászoktam, barátaim is itt vannak, a Rádió néprajzi hanglemezfelvételeit is legsajátabb feladatomnak tekintem. De tán ez utóbbit Kolozsvárról is irányíthatnám. Különben ostobaság erről elmélkedni: Kolozsvárt még nincs néprajzi tanszék, s azt nem ajánlották fel nekem, s nem kínáltak meg a pesti katedrával sem. Két szék között

könnyű a földre esni, hát még ha az egyik szék meg sincs (ORTUTAY, 2009, 197.).

1977-ben Huszár Tiborral készült beszélgetésében is szólt a Pátria lemezekről:

Na elég az hozzá, hogy én akkor a néprajzi hanglemezekre évi 25–35 ezer pengő körüli összegeket kaptam, ami horribilis összeg volt azokban az években s akkor mi megelőztük az összes európai országokat a néprajzi hanglemezek készítésében. Több mint kétszáz néprajzi hanglemezt készítettünk. Erdélyből, Csehszlovákiából mindenünnen tudtunk hozatni énekeseket, mesemondókat.¹

Ortutay munkásságára emlékezők is mindig elismeréssel szóltak a Pátria lemezekről, mint Ortutay Gyula egyik nagy érdeméről (BALASSA, 1980, 543.; KATONA, 1980, 503., 1990, 527.).

Kilenc esztendő alatt 125 lemez készült el, melyből 107 kereskedelmi forgalomba is került. Népzénét, népmesét, szokásanyagot, vallásos népéneket rögzítettek a magyar népzenei dialektusterületekről.

A Pátria lemezeket a Fonó Budai Zeneház 2001-ben digitalizálva újra nyilvánosságra hozta. A CD-ROM-on 1210 dallam szerepel, kották, szövegek és információk egészítik ki az anyagot. Sőt, a Pátria sorozatot a közel-múltban folytatásként követte az *Új Pátria*. Mint Pávai István írja:

Az Új Pátria tehát az eredeti Pátria-sorozat által elejtett fonalat vette föl: a kevésbé gyűjtött hangszeres repertoárt kívánja gazdagabban dokumentálni, s azáltal is igazodik dicső elődéhez, hogy mindezt a kor követelményeinek megfelelő műszaki színvonalon teszi, digitális sztereofonikus hangrögzítéssel.²

2010-ben 50 eredeti népzenefelvételt tartalmazó CD-t adtak közre a Fonó Budai Zeneház és a Hagyományok Háza kiadásában, melyek az Új Pátria sorozatban jelentek meg az ún. *Utolsó óra* gyűjtései nyomán. Úgy vélem, hogy a Pátria sorozat modern kiadása és az Új Pátria sorozat Ortutay munkásságának a 21. századba nyúló folytatása.

Könyvek, kiadványok a néprajzi ismeretterjesztés jegyében

Az Ortutay Gyula nevével fémjelzett kiadványok többsége joggal sorolható a magas szintű néprajzi ismeretterjesztés kategóriájába. Ez irányú elkötele-

¹ 1977-ben Huszár Tiborral készült beszélgetés, interjú gépelt kézirat. MTA Néprajzi Kutatóintézete – a továbbiakban NKI – Kézirattár 652. sz. 102.

² <http://www.pavai.hu/index.php?page=36>

zettsége pályája kezdetéhez kötődik. Paládi-Kovács Attila a *Múlt magyar tudósai* sorozatban Ortutayról szóló munkájában az 1930 decemberében megalakult Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma tevékenységéről többek között a következőket írja: „A kollégium kezdettől felvállalta a népköltés gyűjtésének és terjesztésének programját. Évente ezer példányban megjelenő Szegedi Kis Kalendáriumuk rendszeresen közölt népdalokat is.” (PALÁDI-KOVÁCS, 1991, 37.)

Az 1935-ben megjelent, székely népballadákat bemutató kötete Buday György illusztrációival a folklórműfajok népszerűsítésének esztétikai szempontból is kimagasló példája.

Tudománynépszerűsítő munkásságából a legismertebb, több kiadást megért *Kis magyar néprajz* című kötete először 1940-ben, augusztus 3-án jelent meg.

Naplójában a megjelenés idején a következőket írta róla:

(...) a nyomdából tegnapelőtt került ki az új könyvem, pár oldallal több, mint 13 ív: *Kis magyar néprajz* elég szerencsétlen címet viseli Kenyeres Imre jóvoltából. A legutóbbi esztendőben tartott rádió-előadásaimat fogja össze, persze bővítettem, alakítottam az első szövegben: elveimnek, felfogásomnak jó összefoglalása azok számára, kik meg akarnak ismerkedni a néprajz egy-egy kérdésével. Azt hiszem, kitűzött céljának megfelel, tán egy-két ismétlés zavar, meg a néhány sajtóhiba (ORTUTAY, 2009, 185.).

Két évvel később, 1942. szept. 24-én a következőket jegyzi a naplójába:

Kenyeres Imre volt nálam, és többek közt közölte, hogy a *Kis magyar néprajz* elfogyott, és jövő tavaszra érdemes lesz belőle egy második, bővített kiadást csinálni. Ennek örülnék, mert szívesen javítanék a könyv egy-két kisebb hibáján, s bővítenék néhány fejezetet (ORTUTAY, 2009, 285.).

A *Kis magyar néprajz* negyedik átdolgozott kiadása 1966-ban, német nyelvű változata 1963-ban jelent meg. Katona Imre értékelése szerint:

(...) a *Kis magyar néprajz*, a népet és egész műveltségét fogadtatta el a legszélesebb olvasóközönsséggel. A népelet és a népművészet elismertetése terén mindaddig és jóval később is Ortutay Gyula tett a legtöbbet (KATONA, 1990, 528.).

Az interneten ma is forgalmazzák és vásárolják a *Kis magyar néprajz* különböző kiadásait.

Az 1960-as és 70-es években megjelent tanulmánykötetei tudománytörténeti és művelődéstörténeti írásokat tartalmaznak, így például az *Írók*,

népek, századok (1960), a *Halhatatlan népköltészet* (1966), a *Fényes, tiszta árnyak* (1973) gördülékeny stílusuk következtében olvasmányosak, így képesek a szélesebb olvasóközönséget is megszólítani.

Tudománynépszerűsítő tevékenységét erősítette, hogy 1964-től haláláig a TIT elnöke volt. Mint Paládi-Kovács Attila írja:

Együtt járt ezzel a hivatalával a Valóság c. folyóirat szerkesztőbizottságának a vezetése is. Ezt a munkáját, a lap köré tömörült szerzői kollektívát különösen szerette. Elnöki székéből betekintése volt a Gondolat Könyvkiadó és a József Attila Szabadegyetem irányításába. A Népfrontnak 1964-ben alelnöke lett, s továbbra is támogatta az általa kezdeményezett, s egyre terebélyesedő honismereti mozgalmat. Mindkét tisztségében – a TIT-ben és a Népfrontban is – saját művelődéspolitikai eszméit követve, teljes aktivitással fáradozott a közműveltség szintjének emelésén (PALÁDI-KOVÁCS, 1991, 133–134.).

Igényes tudománynépszerűsítő sorozatokat indított el, mint amilyenek a *Magyar Népművészet* 1968-tól a Corvina Kiadónál, a *magyar néprajz klaszszikusai* 1971-től a Gondolat Kiadónál, a *Múlt magyar tudósai* 1972-től az Akadémiai Kiadónál. Tevékeny részese volt a Gondolat Kiadó 1959-ben megindított tájmonográfia-sorozatának, melynek több kötetét lektorálta.

Számos kiadványt szerkesztett, vagy látott el bevezetővel, melyek magyar vagy más népek népköltészeti alkotásait adták közre. Ezeket tételesen felsorolja Ortutay posztumusz kötetében a Falvy Zoltánné által összeállított bibliográfia. Ez a bibliográfia tartalmazza Ortutaynak a folyóiratokban, napilapokban megjelent tudománynépszerűsítő írásait is (ORTUTAY, 1981, 384–387.).³

Balassa Ivánnal írt közös munkájuk megjelenését már nem érte meg. A napjainkban is olvasott és népszerű összefoglalás, a *Magyar néprajz* magyarul, németül és angolul jelent meg, és az interneten a Magyar Elektronikus Könyvtárban ugyancsak elérhető.

Kis magyar néprajz rádiósorozat és kötet

Ortutay Gyula akadémikus, egyetemi tanár kezdeményezésére 1963-ban létesült a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen Kutató Csoport. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tudományos intézményeként, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja 1967. január 1-én Ortutay Gyula igazgatásával vált önálló akadémiai intézménnyé. A Néprajzi Kutató Csoport szervezeti és működési szabályzata kijelölte az új intézmény feladatait, ebben a „d”

³ Lásd *Válogatott bibliográfia*: Antológiák, kötet szerkesztések, bevezetők.

pontban szerepel a szaktudomány eredményeinek hasznosítása a közművelődésben.⁴

A működési szabályzat „d” pontja, és a fiatal kutatók anyagi támogatása is közrejátszott abban, hogy Ortutay Gyula 1970-ben ismeretterjesztő rádiósorozatot indított. *Kis Magyar Néprajz* kötete alapján javasoltuk, hogy az általa tervezett rádiósorozat is ezt a címet viselje.

Ez a tudománynépszerűsítő sorozat hozzám igen közel állt, mert indulásától fogva a belső szerkesztők közé tartoztam. Így magam tanúsíthatom Ortutay igényességét a műfaj terén, precizitását a dolgozatok javításában és bírálatában. Munkatársait megtanította a népszerűsítő stílusra is, nagy súlyt fektetett a szép magyar nyelven való fogalmazásra.

A sorozat évenként más-más témakört jelölt ki, hogy ötperces előadásokban tudományos igénygel, érthetően közvetítse a szaktudomány egy-egy szeletét a rádió hallgatóinak. Az igényességhez tartozott az is, hogy a Rádióban beszédtechnikai képzésben részesültünk, mert magunk olvastuk fel előadásainkat. A rádiósorozat számomra azt is jelentette, hogy egész életemre elköteleztem magam a tudománynépszerűsítés mellett.

Sokan tanúsíthatjuk, hogy Ortutay professzor minden rádióelőadást elolvasott és elbírált, mielőtt azok adásba kerültek volna, noha előzőleg a belső szerkesztőkkel is elolvastatta. Ennek talán nemcsak sorozatszerkesztői felelőssége volt az oka, hanem egykori kellemetlen emléke.

Huszár Tiborral való beszélgetésében mondta el, hogy egy alkalommal kirándulni készült későbbi feleségével, és minthogy a vonat indulása előtti utolsó percekben jutott kezébe Pekár Gyula (1867–1937) előadása, már csak az első és az utolsó mondatokat olvasta el, melyek a magyar nyelv szépségéről és a magyar nyelv védelméről szóltak. Az előadás közepén azonban, mint később kiderült, Pekár Gyula indulatosan megtámadta a Nemzeti Színház akkori igazgatóját, Németh Antalt, amivel azután az újságok is foglalkoztak. Csak azért nem kellett távoznia a rádióból, mert Kozma értékelte azt, hogy Ortutay őszintén bevallotta, hogy mi történt.⁵ Úgy gondolom, hogy ez a felületes olvasás egész életére tanulságul szolgált.

A *Kis Magyar Néprajz* című rádiósorozat előbb hetenként két, majd három alkalommal jelentkezett ötperces adásokban. A sorozatot Ortutay Gyula szerkesztette haláláig. Halála után Kósa László vette át, aki először kibővítette a résztvevők körét a kutatócsoporton kívüliekkel, majd szervezési nehézségek és egyéb problémák miatt a sorozat sajnos megszűnt.

⁴ a) az országban folyó néprajzi alap kutatások összefogása, fejlesztése; b) a néprajz és folklór tárgykörébe tartozó recens és történeti anyag gyűjtése, rendszerezése és feldolgozása, publikálása; c) a szaktudomány eredményeit összefoglaló művek megalkotása; d) a szaktudomány eredményeinek hasznosítása a közművelődésben; e) nemzetközi munkamegosztásban folyó kutatásokban való részvétel, a néprajztudomány nemzetközi szervezetiben a magyar néprajz képviselőjének biztosítása.

⁵ 1977-ben Huszár Tiborral készült beszélgetés, interjú gépelt kézírata. NKI Kézirattár 652. sz. 83–84.

Ortutay Gyula lehetőséget teremtett az előadások kiadására is, melyet Küllös Imolával és Jávor Katával szerkesztettünk meg, és 1978-ban jelent meg a tematikusan csoportosított, képekkel illusztrált válogatás. A kötet lektora Ortutay Gyula volt. A kiadó az előszóban hangsúlyozta, ami Ortutay Gyula szemléletére élete végéig jellemző volt: „A válogatásnak tehát első-sorban az a célja, hogy a paraszti társadalom összetettségének, a nép anyagi és szellemi kultúrájának ismertetésével korrigálja a ma is meglevő idillikus, eszményített hagyományfelfogást.”⁶

A Huszár Tiborral készült beszélgetésben mondta többek között még a szegedi pályakezdése idejére vonatkozóan:

(...) hogy önkéntes néptáncsoportok, meg kórusok alakuljanak, azt mi helyeseltük, mert az volt az álláspontunk, hogy a falu számára minden mozgató energiát igénybe kell vennünk, hogyha táncsoportokon keresztül mutatkoznak ám legyen, de a Gyöngyösbokrétá ellen elítélő cikkeket írtunk, támadtuk a Gyöngyösbokrétát és a magyar parasztságot, a magyar falut megint egy ilyen diadalmas, táncoló, díszes mezőkövesdi, matyójelmezben nem kívántuk látni, mikor tudtuk, hogy milyen rettenetes a matyó summásoknak az életvitele, ugyanakkor egy ilyen díszelgő, gyönyörű jelmezekkel ékesített táncoló magyarság képét nem szerettük. Szóval a Gyöngyösbokrétát elítéltük, ugyanakkor azonban az volt a meggyőződésünk, hogy táncmozgalmak, kórusmozgalmak, a különböző kulturális mozgalmak csak szülessenek falun, mert azért ebből ki fog forni valami, ami előbbre viszi a társadalmi haladást.⁷

Ortutay Gyula támogatott minden olyan mozgalmat, lehetőséget, mely a néphagyománnyal volt kapcsolatos és elveinek megfelelt. Vállalta többek között az országos mozgalommá szélesült „Röpülj páva” versenyek szakmai támogatását. Augusztus 20-án a *Népművészet mestere* díjat is ő adta át, melyet 1953-ban alapított, és máig rangos kitüntetés.

Gondolatok és vélemények Ortutay Gyula tudománynépszerűsítő tevékenységéről

Érdemes néhány gondolatot, véleményt felidézni a pályatársaktól Ortutay Gyula tudománynépszerűsítő, ismeretterjesztő tevékenységéről.

K. Kovács László írta:

Tudományos tevékenysége mellett elsőrendű feladatának tekintette a folklórkutatások, valamint a folklórkutatások eredményeinek népsze-

⁶ Kis magyar néprajz a rádióban, 1978.

⁷ 1977-ben Huszár Tiborral készült beszélgetés, interjú gépelt kézírata. NKI Kézirattár 652. sz. 131–132.

rűsítését is. Ez szervesen beletartozott kultúrpolitikai koncepciójába. E téren számtalan művet írt, szerkesztett, szinte minden kiadónál indított népköltészeti, népművészeti sorozatot, és ezek mellett a Rádió és Televízió, valamint a film adta lehetőségeket is kihasználta. Ebben a munkában mozgósította a legszélesebb értelemben vett munkatársait is.⁸

Dömötör Tekla az Ethnographiában búcsúzott Ortutaytól. Nekrológiájában ő is kitért erre a témára:

Egyaránt jelentős feladatának tekintette a tudományos és ismeretterjesztő munkát. Elsősorban az ő indítványára kezdődtek a Rádió és Televízió sikeres néprajzi tárgyú sorozatai, vetélkedői (Kis magyar néprajz; Röpülj páva... stb.). Számos népmese-sorozatot, népművészeti sorozatot indított meg itthon is, külföldön is. Számos tudománytörténeti tanulmányt, megemlékezést írt (Írók, népek, századok, 1960, Halhatatlan népköltészet, Fényes tiszta árnyak 1973.) (DÖMÖTÖR, 1978, 181–182.).

Balassa Iván Ortutay halálának első évfordulóján rendezett emlékülésen többek között arról is szólt, hogy:

A TIT-en belül sokáig sikertelenül fáradoztunk a Néprajzi Választmány létrehozásával, és ez akkor vált lehetségessé, amikor a testület elnöki tisztét átvette. Mindig kész volt előadások tartására, mert mint mondotta, minden tudomány, de különösen a néprajz számára fontos a társadalmi bázis megteremtése. Ezért vett részt mindig vándorgyűléseinken, támogatta a Társadalmi Néprajzi Gyűjtők munkáját és azt, hogy a Néprajzi Társaságban külön szakosztályt kapjanak (BALASSA, 1980, 549.).

Ádám György Ortutay születésének 75. évfordulójára tartott emlékülésen így emlékezett meg:

Képviselői tisztségén kívül közéleti funkcióban talán egyfolytában leghosszabb ideig a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban tevékenykedett: 1964-től kezdve egészen haláláig! Először évekig a Társulat ügyvezető elnöke, majd mintegy évtizeden keresztül országos elnöke volt. Sok-sok éven át a TIT tekintélyét, hírét, presztízsét az ő neve fémjelezte.

Megállapítja, hogy „kivételes képességű ismeretterjesztő népművelő is volt” (ÁDÁM, 1985, 23.).

⁸ KESZI-KOVÁCS nekrológiájának (KESZI-KOVÁCS, 1978) magyar nyelvű kézírata, 8. oldal.

Kovács Ágnes többek között a következőket írta Ortutay születésének 75. évfordulójára tartott konferencián:

A tudománynépszerűsítő munka iránt való határozott igényét kell végezetül megemlítenem. Sok kutató ezt tudóshoz méltatlan, pénzkeresési forrásnak tartja. Ortutay a kutatói munka elengedhetetlen részének tekintette. Ahhoz, hogy magunkat, gondolatainkat, célkitűzéseinket elfogadtassuk, légkört kell teremtenünk, ennek pedig eszköze a tudománynépszerűsítés (...).

Kovács Ágnes arról is szólt, hogy:

Népköltési és népművészeti kiadványaink válogatottan szép szöveg- és illusztrációs anyaga sokat köszönhet Ortutay kitűnő ízlésének. A népművészeti giccsről írtózt, ami sajnos felerősödött halála óta.

Ugyancsak helytálló az a megállapítása is, miszerint:

Ortutay el tudta érni, hogy a színvonalas szakkiadvány, amely új megfigyeléseket, gondolatok egész sorát tartalmazta, egyszersmind gyönyörűen illusztrált, tipografizált népszerű könyv legyen: példaként említem a Buday György illusztrálta Székely népballadák és a Nyíri és rétközi parasztnépmesék köteteket (KOVÁCS, 1987, 25.).

Paládi-Kovács Attila így vélekedett róla:

azokban az években folklórvetélkedők zsűrijének munkáját vezette a televízióban, színpadi adaptációt írt a Kalevalából, filmforgatókönyvet írt, s elsorolni is hosszú lenne, hogy még mi mindent vállalt a népi kultúra, a folklór megismertetése, népszerűsítése érdekében. Rádiós és televíziós szereplések, újságinterjúk sorozata, fesztiválok, múzeumi kiállítások megnyitói aprózták idejét (PALÁDI-KOVÁCS, 1991, 144.).

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a néphagyomány népszerűsítése, a néprajzi ismeretterjesztés kimondva-kimondatlanul Ortutay Gyula munkásságának jelentős részét képezi. Úgy vélem, egyaránt vannak objektív és szubjektív magyarázatok erre. Összefüggésben van Ortutay politikusi habitusával, ambícióival, politikusként betöltött funkcióival. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg az általa megélt korról sem, mely az 1930-as években a parasztság felé fordította, majd a második világháború után a közművelődési politika tevékeny részesévé tette. Utalhatunk a Magyar Rádióhoz fűződő kapcsolatára, később a televízió nyilvánosságának a kihasználására. Szubjektív oldalról pedig Ortutay önmaga által is sokszor emlegetett hiúsága,

szereplési vágya egész életében felszínen tartotta tudománynépszerűsítő, ismeretterjesztő tevékenységét. Igaz ugyan, hogy napjainkban meglehetősen megoszlik a vélemény tevékenységének megítélését illetően, ugyanakkor rendületlenül elismertek, olvasottak azok a művek, melyeknek létrehozója, ötletadója, szerkesztője és segítője volt.

Hajlamosak vagyunk egyoldalúan és egy adott történeti korszakból kiszakítva, a jelenből visszavetítve véleményt formálni még az oly sokoldalú, színes és éppen ezért ellentmondásos egyéniségről is, mint amilyen Ortutay Gyula, Ortutay professzor volt. A halála óta eltelt évtizedek hatalmas változásokat hoztak. Nem tudhatjuk, hogy a mai körülmények között hogyan igazodna el. Az bizonyos, hogy változatos korban élt, szűk és meghatározott keretek között, melyeket azonban úgy tudott feszegetni, hogy például még 2010-ben is működik az általa alapított Néprajzi Kutatóintézet sok tehetséges fiatal kutatóval, hogy az általa kezdeményezett *Magyar Néprajzi Lexikon*nak készül egy tematikus, népköltészeti kötete, hogy még 2010-ben is létezik a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, mely tevékenységében őrzi és megújítja Ortutay tudománynépszerűsítő elveit. Vagyunk még néhányan, akiknek a szakmai pályafutását, sorsát mindez meghatározta.

Hajlamosak vagyunk a hálátlanságra. Ez a centenáriumi ülés lehetőséget ad számomra és számunkra, hogy méltó módon emlékezzünk és tisztelgünk Ortutay Gyula és Tálasi István professzorok előtt, akik nélkül ma nem lennénk azok, akik vagyunk.

IRODALOM

ÁDÁM György

1985 A közéleti cselekvés példaképe. Ortutay Gyula 75. születésnapjára. (Az 1985. június 15-én Budapesten, az MTA Zenetudományi Intézetének Konferenciatermében tartott emlékülés anyaga.) *Néprajzi füzetek*, 21–24. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.

BALASSA Iván

1980 Ortutay Gyula tudomány- és múzeumszervező tevékenysége. *Ethnographia*, XCI, 3–4, 541–551.

DÖMÖTÖR Tekla

1878 Ortutay Gyula 1910–1978. *Ethnographia*, LXXXIX, 2, 177–184.

KATONA Imre

1980 A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál. *Ethnographia*, XCI, 3–4, 502–509.

1990 Ortutay Gyula életműve az idő mérlegén. Ortutay Gyula emlékezete. *Üzenet*, XX, 7–9, 523–541.

KESZI-KOVÁCS László

1978 Gyula Ortutay 1910–1978. *Finnisch Ugrische Forschungen*, XLIII, 355–367.

KÓSA László

1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

KOVÁCS Ágnes

1987 Integrációs folyamatok Ortutay Gyula tudományos tevékenységében. In: KRÍZA Ildikó – ERDÉSZ Sándor (szerk.): *Irányzatok a kortársi folklorisztikában. Emlékezés Ortutay Gyula születésének 75. évfordulóján*. 22–25. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. (Folklór és Tradíció III.)

KRÍZA Ildikó – TÁTRAI Zsuzsanna

1987 A folklorista Ortutay Gyula. In: KRÍZA Ildikó – ERDÉSZ Sándor (szerk.): *Irányzatok a kortársi folklorisztikában. Emlékezés Ortutay Gyula születésének 75. évfordulóján*. 7–11. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. (Folklór és Tradíció III.)

ORTUTAY Gyula

1958 *Kis magyar néprajz*. Budapest, Bibliotheca Kiadó. (Harmadik, bővített, javított kiadás.)

1981 *A nép művészete*. Válogatta és szerkesztette BODROGI Tibor és DÖMÖTÖR Tekla. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

2009–2010 *Napló* I., II., III. Szerk. MARKÓ László. Pécs, Alexandra Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1991 *Ortutay Gyula*. Budapest, Akadémia Kiadó. (A múlt magyar tudósai)

ZSUZSANNA TÁTRAI

POPULARIZATION OF FOLK TRADITION AND DISSEMINATION OF ETHNOGRAPHIC AND FOLKLORISTIC KNOWLEDGE IN THE OEUVRE OF GYULA ORTUTAY

Gyula Ortutay published or edited a number of books and leaflets to popularise folk tradition and to disseminate ethnographic knowledge. As a deputy head of the Literary Department of the Hungarian Radio he organized to issue the so-called *Pátria* series of records, which contained folk music, folk tales, folk customs and religious folk chants. During nine years 125 records were made with the participation of Béla Bartók, Zoltán Kodály and László Lajtha. The *Pátria* records were digitized and published once again in 2001; moreover, a New *Pátria* series followed it, which can be interpreted as a continuation of Ortutay's work in the 21st century.

Popularization of ethnographic knowledge emerged in Ortutay's early phase of career. An outstanding example is the volume *Székely folk ballads* published in 1935 and illustrated by György Buday. The most well-known popularising book of his, *Concise Hungarian Ethnography* was published for the first time in 1940, which was later followed by several other editions. His collections of cultural-historical essays published in the 1960s and 1970s with their reader-friendly style became popular among a wider reading audience.

Gyula Ortutay was the president of Society for the Dissemination of Scientific Information from 1964 until his death in 1978. He initiated popularising series of high standard such *Hungarian Folk Art* (from 1968), *Classics of Hungarian Ethnography* (from 1971), *Hungarian Scholars of the Past* (from 1972). He was an active participant in the series of regional monographs started in 1959.

He edited several books or wrote introductions to books about Hungarian or other peoples' folk poetry. The comprehensive book *Hungarian ethnography* that he wrote together with Iván Balassa was published posthumously. This book was published in Hungarian, German and English and is available on the internet in Hungarian Digital Library (<http://mek.niif.hu/02700/02789/html/>).

The Ethnographic Research Group of the Hungarian Academy of Sciences became an independent academic institution in 1967 under the directorate of Gyula Ortutay. Ortutay initiated a radio series entitled *Concise Hungarian Ethnography* in 1970 primarily relying on the contribution of junior researchers. An illustrated edition of the papers read out it the radio was published in 1978.

Gyula Ortutay supported all sorts of movements that were related to folk tradition and in compliance with his principles. Among other things he provided professional supervision for the 'Fly, peacock' competition, which became a nationwide folk art movement. He founded the award 'Master of Folk Art' in 1953.

His colleagues and contemporaries, László K. Kovács, Tekla Dömötör, Iván Balassa, Ágnes Kovács, Attila Paládi Kovács expressed their recognition for the popularising activity of Gyula Ortutay. In the past decades the evaluation of Ortutay's personality, oeuvre and deeds have become controversial. The results that Gyula Ortutay achieved in popularising folk tradition and disseminating ethnographic knowledge are undeniable, even if these achievements were related to his political career as well. We tend to be ungrateful, yet a centenary commemoration provides an opportunity to remember in a worthy and respectful manner those people without whom our discipline would not be the same.

AZ ÍROTT FORRÁSOK SZEREPE AZ ANYAGI KULTÚRA KUTATÁSÁBAN

Tálas István *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955)* című, az *Ethnographiában* megjelent beszámolójában írta:

Az elmúlt években a források megismerésében is előbbre jutottunk. Szaktársaink jelentős része kutatásai során foglalkozott helyi, megyei és országos levéltári vagy kéziratári anyaggal s emellett, hogy a vizsgált kérdések a feltárt történeti adatok által elmélyültebben tisztázódtak, e kutatások egyszersmind történeti néprajzi tanulmányokat is eredményeztek, melyek egy bizonyos korszakon belül az anyagi műveltség néprajzi megragadását jelentik. De etnográfusok és történészek közösen is folytattak rendszeres forrásfeltárásokat, és az ilyen irányú munkának (...) interetnikus szempontból és a gazdasági és társadalmi viszonyoknak a népi kultúrában is döntően jelentkező behatása elemzése végett két időszakot kell mindenekelőtt átvizsgálni: a 15–16. századot, majd a hódoltság utáni 18. századot (TÁLASI, 1955, 109.).

Így alakult meg 1951-ben Belényesy Márta vezetésével az „Anyagi kultúránk a XV. században” elnevezésű munkaközösség, amely a 16. század elejének anyagi kultúráját is vizsgálta (gazdálkodás, építkezés, táplálkozás). E munkának sikerült, írja Tálas István, „a korszak kulturális fejlődésének útját és mértékét is meghatározni, illetve az akkori Európával összehasonlítani”. Ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy az 1526 előtti magyarság kultúrájában

sok olyan vonást találunk, melyek a középkori Európa közös sajátja, s melyek az 1526 utáni, erősen elmaradott társadalmi és gazdasági fejlődés következtében népünknel hosszú ideig fennmaradtak, sőt e középkori általános európai vonások az újkori magyarság műveltség vagyonában már mint időközben etnikussá váló jegyek csapódtak le.

Tehát e munkálatok már eddig is elméleti gyarapodást jelentettek.

A másik súlyponti idő a 18. század. A Tálas István vezette tárgyi néprajzi tanszéken megalakult „Bél Mátyás munkacsoport” 1952-ben kezdte meg munkáját: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának feltárását, szövegkritikai elemzését és nyomtatásban való megjelentetésének előkészítését. A *Tractatus de re rustica Hungarorum* mellett a szerző borászatról és visele-

tekről szóló kéziratait is felkutatta. Ezen túl Tálasi István fontosnak ítélte az „etnikai-táji” csoportok kialakulását megvilágító, migrációs és interetnikus kérdések vizsgálatát a korabeli írásos adatok alapján – Schwartner és Csaplovics munkásságának feltárását – a „Magyarország Európa kicsinyben” gondolat szerint.

Mi ezekben az években voltunk hallgatói, és teljesen természetesnek vettük, hogy a földművelés néprajzához hozzátartoztak Nagyváthy János megállapításai éppen úgy, mint Nagy Czirok László feljegyzései, melyek ugyancsak régebbi feljegyzésekre támaszkodtak. Pete Ferenc, Kállay Ferenc, Csaplovics János, Herman Ottó, Jankó János, Györffy István írásainak ismerete követelmény volt vizsgáinkon.

A Magyar Néprajzi Társaság megalapításának 90. évfordulóján Tálasi István a szakma jövőjéről ezt mondta megnyitó beszédében:

A mi tudományunk történeti tudomány, éppen ezért időtálló, s a fogyó élő adatközlő közeget egyre inkább felváltja a filológiai-történeti kézsültséget, nyelvtudást megkívánó kutatógárda munkája vidéken épp úgy, mint a fővárosban. Az általános elméleti és szakanyagi készültség mellett szükségesek olyan specialisták, akik értékes forrásként tudják felhasználni nemcsak a magyar, hanem a latin nyelvű forrásanyagokat; az ilyeneknek ismernie kell a magyarországi latinságot, hogy az oklevelek mellett a táj- és helytörténeti anyagot is bevonhassák a kutatásba, pl. megyei metális pereket, inkvizíciókat, fassiókat, historia domusokat, az uradalmi és közigazgatási, bíraskodási eljárások jegyzőkönyveit. (...) A most húszévesek 2000 után már élő anyag szűkében az említett források felé orientálódnak, s mindezek mellett még ott van számos archívum, legfőképpen az Etnológiai Adattár, amelynek állaga becslés szerint csaknem annyi, amennyi 90 év óta nyomtatásban megjelent, csak biztosítani kell az adatok nyilvántartását és hozzáférhetőségét. (TÁLASI, 1979–1980, 217.)

Tálasi elsősorban és kifejezetten a tárgyi kultúrát érintő történeti adatokra gondolhatott itt, de az azóta eltelt fél évszázadban egy-egy falu, táj történeti-néprajzi képének bemutatásában a kutatók felhasználták azokat a történeti, statisztikai és leíró forrásokat, amiket mára már csaknem mindenki nélkülözhetetleneknek tart. A legfontosabbak, a teljesség igénye nélkül: Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, Fényes Elek, Galgóczy, Vályi országos áttekintése, a Borovszky-féle megyei monográfia sorozat, az országos statisztikai évkönyvek, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* kötetei. (Az utóbbihoz megjegyzem, hogy a Dunántúlról szóló kötetben Baksai Sándor néprajzi jellemzését rendkívül nagyra értékelem.) Sokan felhasználják már a megyei levéltárakban található, mintegy átlag tíz évenként végrehajtott megyei adóösszeírásokat, melyekben falvanként és azon belül családonként kapunk képet a népesség számáról és vagyoni helyzeté-

ről. Ezek közül az egyik leglényegesebbnek tartom az 1828-ban megejtett, az egész országra kiterjedő Regnicolaris Conscriptio-t, melyben nemcsak a vetések nagyságáról, az átlagtermésről és az átlag gabona- és borákról, hanem a napszámbeírásról is tudósítanak, az állatállomány részletes bemutatásán túl. Az egyes falvakról felvett részletes táblázatok után a falu gazdálkodásának és jellemző tevékenységének bemutatására rövid, szöveges összefoglalást is találunk, melyek jelentőségét az érintett falu, táj jövőbeli sajátos gazdálkodásának tudományos megalapozására, a „hungarikumok” kimunkálására nélkülözhetetlennek tartok. Egyes megyéknek, tájaknak vannak sajátos, egyedi, néprajzilag értékes leírásai. Ilyenek Baranyában a II. József uralkodása idején a megye adminisztrátorának kinevezett Széchenyi Ferenc kérdőíves leírása 1785-ből, tudomásom szerint máig kéziratban maradt latinul (*Descriptio...*, 1785), valamint két történeti-néprajzi monográfia (Haas Mihály és Hölbling Miksa könyvei 1845-ből: HAAS, 1945; HÖLBLING, 1845), Tolna megyében pedig az 1818-ban minden faluba szétküldött, Egyed Antal-féle kérdőívre beérkezett feleletek gyűjteménye, mely a Tolna megyei Levéltár kiadványaként már nyomtatásban is megjelent (CSERNA – KACZIÁN, 1986). Az egész ország paraszti faluközösségeinek megismeréséhez igen fontosak a helyi bíró vezette tanácsülési jegyzőkönyvek, melyek többnyire az uradalom irattárában maradtak fenn a bíró irataival, hasonlóan a református egyház presbitériumi jegyzőkönyveihez, melyeket sokáig őriztek a parókiákon. Sajnos az erdélyi, valamint a székely falutörvényekhez és községi jegyzőkönyvekhez hasonlóan, melyeket Imreh István dolgozott fel több kötetben (IMREH, 1973, 1983), hazánk más részeiből megközelítőleg sem rendelkezünk ilyen gazdag anyaggal.

Eddig a néprajzi kutatást gazdagító, annak történeti mélységet adó írott forrásokról volt szó. Ennek fordítottjáról is szólnék most: az írott, történeti adatokat helyesbíthatja, kiigazíthatja a jelenben végzett néprajzi gyűjtés és az ennek alapján kialakított néprajzi szemlélet. Szerencsés esetben a kiigazítás jogosságát más – írott – források is alátámaszthatják. Például az általam igen nagyra becsült 1828-as conscriptio számadatainak a hitelességében, elsősorban az állatok száma tekintetében, kételkednünk kell. Például Komlón 1828-ban 57 családfőt írtak össze, 36 jobbágy mellett 21 zsellért. Ekkor éppen a faluban összeírtak 9 ökröt, 21 tehenet, 15 sertést és 31 kapás szőlőt, valamint 131 hold vetést is. Az utóbbi minden valószínűséggel a három nyomásban használt szántott határnak csak egyharmadát jelentette, csak az őszi gabonával bevetett részt. Kb. ugyanakkora lehetett a tavaszi vetésre használt, a felvétel idejében még vetetlen határrész, és ugyanekkora az ugarnak hagyott, szántatlan terület. Ekkora szántóterületet ennyi állattal megművelni lehetetlen. A falu vagyonának eltitkolása, az adó csökkentése érthetően érdekében állt minden egyes lakosnak. Két évvel később, minden családra kiterjedő vagyonösszeírást készített a falu bírója, hogy a falura egy összegben kivetett hadi és házi adót a vagyoni állapotnak megfelelően, igazságosan ossza szét a lakosok között. Ebben nemigen csálhatott senki

javára, mert a lakosok jól ismerték egymás vagyoni állapotát és mindjárt tiltakoztak volna egyesek az igazságnak nem megfelelő besorolás ellen. E szerint 9 ökör helyett 109, a 21 tehén helyett 40-et és 38 lovat, 123 sertést, továbbá 237 kapás szőlőt írtak össze. Ezekhez az adatokhoz közel állnak a hasonló céllal készített bírói összeírások 1819-ből és 1831-ből. Ezek az összeírások az uradalom irataiban megőrzött bírói számadások közt maradtak fenn, az 1828-as megyei közigazgatás irataiban (Batthyány-Montenuovo lvt. 82. cs.; illetve *Conscriptio Regnicolaris* 1828). Egy jobbágygazdára így átlag 4 ígásállat jut, ennyi kellett akkor egy eke elé. Teleknagyságtól függően bizonyára voltak 6 és 4 ökrös gazdák is, a kisebb telekrésszel és csak 2 ökörrrel rendelkezők pedig összefogtak. Ebben az időben sokan már lovakkal is szántottak Baranyában. Ha egy falusi közösség műveltségét, értékrendjét már több oldalról is megismertük, megfelelő kritikával kell kezelnünk a faluról szóló más, írott forrásokat is. Például a már említett, Tolna megyei Egyed-féle összeírásnak a kérdései közt van egy ilyen is: „Mit csinálnak, mivel mulatják a lakosok az időt ünnep- és vasárnap?” A németajkú, „sváb” települések jegyzője erre a kérdésre nagyjából azt felelte, hogy „haszontalan mulatozással és tánccal nemigen foglalkoznak ünnepnap sem, hanem vasárnaponként a gazdák délután kimennek a határba, hogy megszemléljék, milyenek a vetések, mint áldja munkájukat a Teremtő”. Tudjuk azonban, hogy a Tolna megyei svábok is táncoltak és mulattak hagyományaik szerint, de ez nem illett bele abba a magukról kialakított képbe, hogy a sváb gazda – szemben a mulatozó, könnyelmű magyarokkal – csak hasznos és szorgalmas munkában keresi az örömét és megvet minden haszontalanságot. Nyilván a jegyző csak a falu előjáróinak jóváhagyásával írhatta meg feleleteit a kérdőívre (CSERNA – KOCZIÁN, 1986, 99., 128., 131., 140., 171., 174.). Az itteni svábságot jellemző megnyilatkozáshoz hasonlóakkal többször én is találkoztam gyűjtőmunkám során.

Másra figyel, mást tart fontosnak a néprajzkutató, mint amit a köztörténet-írás. Iskolai történelmi tanulmányaim során szerzett ismereteimet és történelmi tudomat a néprajzi szemlélet, történeti és levéltári adatok néprajzi szemléletű értékelése átalakította. E kérdés több előadást, megvitatást, bővebb kifejtést érdemelne, most csak néhány kirívó ellentmondásra hívnám fel a figyelmet. Ez nem az írott forrásokat érinti általában, hanem azt, hogy bizonyos történeti adatokat, forrásokat egyes történészek elhallgatnak, illetve nem használnak fel. Nem annyira a szakkutatók, egyes témák, korszakok alapos bűvárai, hanem a széles közönség, a társadalom történeti tudatát meghatározó tankönyvek és kézikönyvek szerzői. Erre a felismerésre jutottam a vízrendezések előtti ártéri gazdálkodás megismerésére irányuló több évtizedig folytatott kutatásaim során. Történeti tény, vagy azt dokumentáló irat tagadásával, cáfolatával nemigen találkozunk, de elhallgatásával, figyelmen kívül hagyásával igen, és ez bizonyos kérdések és kérdéscsoportok végső értékelését alaposan meghatározta. A vízrendezések, melyek már a 18. század közepén megindultak, bár ténylegesen sokezer holdnyi árterületet tettek

szánthatóvá – ezért olvashatjuk többször is, hogy ez valójában fölért egy második honfoglalással –, valójában a Habsburg Birodalom és a nagybirtokos urak érdekében végrehajtott földkisajátítás, földrablás volt a majorsági föld és a robotterhek további növelése céljából, amit számos törvény és törvénytelen hatalmaskodás tett lehetővé, és legfőképpen az 1767-es úrbéri rendezés törvényesített, így felelős jelen problémáink nagy részéért is. Ezzel születhetett meg a magyar majorsági nagybirtok, Európa egyik legtorzabb birtokszerkezete, a magyar társadalmat az elmúlt két évszázadban végzetesen megosztva éppen a válságok idején (ifj. BARTA, 1996, 64–65.). Ekkor akad meg a török háborúk során elpusztult tájakat visszafoglaló és benépesítő magyar nép lendülete, verik szét a faluközösségeket, alakul ki a nincstelen, a későbbi 3 milliós koldusréteg és a birtokos parasztság születéskorlátozása, az egykezés és a tömeges kivándorlás. Megtörik a magyar nép és kultúra bevándorlókat elmagyarosító vonzóereje, majd indul meg a magyarok kivándorlása, főként Erdélyből, s feloldódása a minket körülvevő népekbe (KISS, 1937; BERLÁSZ, 2010, 11.). Mindez nem kapott helyet az iskolai történelem-tanításban. Nemcsak a vízrendezések ellen tiltakozó, könyörgő levelek és a súlyos következményeket látnoki módon megjósoló, levéltárakban lappangó paraszti iratok maradtak említetlenül, hanem egész könyvek és a vízrendezésekkel kapcsolatba került vezető emberek megnyilvánulásai is. Így például Heinrich Ditz, bajor mezőgazda kritikus könyve a magyar mezőgazdaságról, melyet magyarul már 1869-ben és utána többször is kiadtak, valamint Széchenyi István és Vásárhelyi Pál aggodalmai a vízrendezések káros következményeivel kapcsolatban (DITZ, 1993). Nem állhatom meg, hogy nyomatékosan fel ne hívjam a figyelmet: zsákutcába került a magyar vízkezelés és árvízvédelem, megoldást csak a múlt tapasztalataira, a hagyományos ártéri gazdálkodás elveire építkező vízgazdálkodás jelenthet (ANDRÁSFALVY, 2010, 11–18.).

Ahogy az írott források segítik a néprajztudományt a teljes, történeti igazság megismerésében, ugyanígy az élő emlékezet néprajzi módszerű lejegyzése és felhasználása nélkül nem írható meg az eltelt évszázad hiteles történelme. Gondoljuk csak el, mennyit érhet az a történelem, amely az eltelt fél évszázadban lejegyzett, újságban, könyvekben, brossúrákban, statisztikákban leírt adatokra támaszkodna csak, és nem szólna a közös gazdálkodásra kényszerítésről, a kulák-listákról, a kitelepítésekről, beszolgáltatásokról, államosításokról, munkaversenyről és egyáltalán a terror önkényéről. Nemcsak a „hivatalos” iratok tartalmát kell felhasználásukkor szigorúan ellenőriznünk, hanem a legszemélyesebb „magán” iratokat, leveleket és naplókat is, mert nemcsak a politikai hatalmat kiszolgálók írtak valótlan, hanem az egyszerű ember is vigyázott arra, hogy ne írjon le olyan eseményeket, tényeket, melyek sérthetik, vagy szemben állnak a hivatalosan megengedettel. Sok levelet, naplót, feljegyzést semmisítettek meg félelemből, vagy írtak „virágnyelven”, hogy azokból csak a címzett értett meg valamit. A régmúltban is találtam erre példát. Számos 18. század elején keltezett határjárásban

rögzített vallomásból tudom, hogy szinte minden tolnai és baranyai német faluban 1704 előtt rácok, azaz ortodox szerbek laktak. Amikor ezeket a teljesen elhagyott falvakat az új, császárhű földbirtokosok megkapták adományul, ki kellett jelölni az egymás mellett lévő falvak határait. Ezeket a határokat csak a faluban lakók ismerhették. A kuruc-háborúk során elpusztult falvakban nem élt már senki, mikor azt az új birtokos megkapta. Ezért az új adománybirtokos elküldte embereit a Dráván túlra, ahová a török időkben feltelepedett rácok elmenekültek a kurucok bosszúja elől. Megkeresték az egykori bikali, kozári, szalatnaki stb. rác lakókat, rapidíjjal felhozták őket, és azok bejárták az egykori határvonalakat, megújították a határjeleket, melyeket ifjabb korokban itt lakván megismertek és figyelembe vettek a legettetésnél. A magyarul(!) készült jegyzőkönyvekben többször találkoztam ezzel a kifejezéssel: „a tanú jól ismeri a határt, mert a Rákóczi-zenebona előtt a faluban lakván, itt őrizte a sertéseket (...)”. Ma már csak találgatjuk, hogy vajon a jegyzőkönyvet író vármegyei írnok, vagy a talán magyarul is tudó szerb ember nem akarta nevén nevezni a Rákóczi szabadságharcot, s lázadásnak sem volt kedve azt mondani. Párhuzamként: 1956 után a „hivatalosan” ellenforradalomnak nevezett felkelést a többség szégyellte volna használni, de szabadságharcnak sem merte nevezni, így született meg az „októberi sajnálatos események” kifejezés. Ugyanígy hajdúknak nevezték a 18. századi tanúvallomásokban mindazokat, akik fegyvert fogtak, mai kifejezéssel „partizánként” harcoltak a török, szerb martalócok, majd az idegen, császári német zsoldosok, labancok ellen. Ezeket az adatokat megerősítik a közelmúltban összegyűjtött helynevek: Hajdúútás, Hajdútemető, Hajdúkút stb. A helynevekhez hasonlóan a múlt népi kultúrájának megismerésében nagy segítséget jelenthetnek a földtani és archeobotanikai kutatások eredményei is. Így például rétegvizsgálatok és a talajokban fennmaradt szerves anyagok meghatározásával kimutatható, hogy a Duna–Tisza közének ma homokos felszíne alatt a középkorban igen termékeny, sokoldalúan használt talaj volt, melyen sokkal több állat élt meg, mint ma. Tolna megye Völgységi-járásában a 18. század végétől legelőként használt völgyekben a hódolttság előtt számos halastó létezett. Több helyen a „Halastó” dülönév is őrizte ezek emlékét, bár már az első, katonai felmérés (1785) idején nyomát sem jelzik azoknak. A völgyfenekeket a közelmúltban több helyen is felszántották, és az eke tucatjával fordította ki a hálónéhezékeket. Egykori halastavak létezését az azóta elvégzett rétegvizsgálatok is bizonyítják (TÓTH, 2007). A sokoldalú történeti-néprajzi kutatásokat az írásos források mellett tehát már más természettudományos kutatások is kiegészíthetik. Ezek az elmélyült, sokoldalú kutatások a történelmi ismeretekén túl egy okszerű, környezetkímélő gazdálkodás jövőbeli megteremtésének alapjait is jelenthetik.

Summázva a címben megfogalmazott témával kapcsolatos gondolatokat, megállapíthatjuk, hogy az írott források megkerülhetetlenül fontos részei a történeti néprajzi vizsgálódásoknak, de azokat más, írásos forrásokkal és a néprajzi kutatás során nyert tapasztalatok és szemlélet alapján kell ellenőriz-

nünk, értelmeznünk. E módszer és szemlélet kialakításában Tálasi Istvánnak nagy szerepe volt. A népelet történeti-néprajzi vizsgálatának eredményeként kialakított szemléletet érvényesíteni kell még a történeti tudat kialakításáért felelős történelmi tankönyvekben és kézikönyvekben, például a vízrendezésekkel kapcsolatosan, az 1514-es „parasztháború” vagy az 1767-es úrbéri rendezés következményeinek értékelésében. Viszont a közelmúlt valós és teljes, az igazságnak megfelelőbb történetének megírásában elengedhetetlenül szükséges lesz felhasználni a néprajzi módszerrel lejegyzett és értékelt emlékezéseket, főként a vidéki Magyarország sorsáról, a történelmi paraszttársadalom megsemmisítéséről. Ez nem csak egy hiteles történelmi tudat kialakítása érdekében fontos, hanem jövőnk megalkotása miatt is.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

2010 Természeti csapás – emberi felelősség. *A falu*, XXV, Nyár, 11–18.
 ifj. BARTA János

1996 Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása. In: OROSZ István (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. 33–79. Budapest, Mezőgazda Kiadó.

BERLÁSZ Jenő

2010 A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere. In: BÚZA János – MEYER Dietmár (szerk.): *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság*. (Válogatott tanulmányok.) Budapest, Argumentum Kiadó. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 5.)

CSERNA Anna – KACZIÁN János

1986 *Egyed Antal összeírása és korrajza Tolna vármegyéből*. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár.

DITZ, Heinrich

1993 *A magyar mezőgazdaság. Népgazdasági tudósítás a kir. bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére 1867*. Budapest, MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete.

IMREH István

1973 *A rendtartó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

KISS Géza

1937 *Ormányság*. Budapest, Sylvester.

TÁLASI István

1979–1980 *Néprajzi tanulmányok, írások*. Budapest, Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae III–IV.)

TÓTH József

2007 *Ősi épített tájak a Kárpát-medencében*. Budapest, Fríg Kiadó.

THE ROLE OF WRITTEN SOURCES IN THE STUDY OF MATERIAL CULTURE

Written sources form an inevitably important part of historical ethnographic investigations as it was convincingly pointed out by István Tálasi, professor of ethnography of material culture. The data and interpretation of historical written sources have to be checked on the basis of other contemporary sources as well as experiences gained in course of ethnographic research. It is especially the drafts related to tax assessment that may be distorted as compared to reality, besides which the presentation and interpretation of events and laws of great importance could have been subject to one-sided, biased approach (e.g. cf. the presentation of the peasant war in 1514, law on copyholders in 1767 and water regulation work begun at the end of the 18th century).

Occasionally the presentation and interpretation of actions and events may be different in academic literature as compared to school books. In revealing the events and processes of the recent past it is going to be necessary to confront the recollections recorded with ethnographic methods with written sources especially in describing the termination of peasantry that was for a long time the most important subject matter of ethnography.

A TÁPLÁLKOZÁSKULTÚRA VIZSGÁLATA AZ EURÓPAI ETNOLOGIÁBAN (1950–2010)

Amikor Tálasi István professzorom tiszteletére az európai etnológia két emberöltőnyi szakaszának munkájára tekintek, azzal kezdem, hogyan látta ő a szakasz elején a témát.

Az anyagi kultúra néprajzi kutatásának tíz éve (1945–1955) című írásában 1955-ben kiemelte a táplálkozáskultúra vizsgálatának elhanyagoltságát és indokolta a téma jelentőségét. A hazai néprajzban az 1950-es években fogalmazódott meg szélesebb egyetértés arról, hogy az együtt élő generációk életmódjának, műveltségének történeti interpretációja tényleges történeti megismerést kíván. Célul tűzték ki két korszakfordulónak mutató időszak – a 15–16. század fordulója, illetve a 18. század kezdete – forrásanyagának vizsgálatát. Mindkettőn a néprajz szakmában megszervezett munkaközösségek dolgoztak, levéltári munkát is irányítani képes szaktörténészek szerepvállalásával. Maguk az etnográfusok a 18. századtól indult folyamatok visszakövetésére vállalkoztak egy-egy kérdésben (TÁLASI, 1955; MORVAY, 1951; BELÉNYESI, 1954). Az eredmények sorra értek be a következő évtizedekben. Az étkezés témakörét is érintve valósult meg a kukorica, a burgonya, az olajos magvak, a paprika és a paradicsom hazai útjának feltárása, különböző hangsúlyokkal (BALASSA, 1960; KÓSA, 1980; SELMECZI KOVÁCS, 1993; BÁLINT, 1962; KUTI, 2004). A 18. század elejéről feltárultak Bél Mátyás körének leíró munkái, a 16. század derekáról pedig két kötetnyi Nádasdi-anyag, amelyben étkezések elszámolását jegyezték fel napról napra hosszú időszakon át.¹ Tálasi szorosan követte a történészek kutatók vitáját a 17. századi hazai mezőgazdasági termelés és élelmiszerfogyasztás számításáról (MAKKAI, 1979; PERJES, 1963; VITA, 1964). Ő maga a táplálkozás körében nem végzett célzott vizsgálatokat, egyetemi oktatóként azonban három irányban is inspirálta az előrelépést. Közvetlenül úgy, hogy tudatosan tervezte az etnográfiai megfigyelés „fehér foltjainak” kitöltését mind földrajzi, mind tematikus értelemben. Így tűzte ki feladatul a táplálkozás vizsgálatát kisalföldi falvakban, és fogadta elismeréssel a Somogyban indult hasonló, majd később levéltári források bevonásával a 18. századig visszanyúló kutatást, nem kevésbé Hódmezővásárhely vizsgálatát.² Melegen üdvözölte ugyanakkor azt a munkát, amely hiedelemvizsgálat keretében elsőként gyűjtötte össze az egész nyelvterületről egy alkalom, a karácsonyi étkezés

¹ BEL 1730/1984 és megyei részletek másutt; KUMOROVITZ – M. KÁLLAI, 1960.

² A Kisalföld „fehér foltjai” kapcsán nála készült szakdolgozat, ill. egyetemi doktori disszertáció: FILEP, 2006 (építkezés), HORVÁTH, 1972 (népviselet), KISBÁN, 1960 szakdolgozat (táplálkozás); KNÉZY, 1975, 1977 (táplálkozáskultúra, Somogy megye); SZÜCS, 1982 (Hódmezővásárhely).

változatait, közel egy évszázad leírásaiból (Pócs, 1965).³ Elvárta, hogy a terepmunka során figyeljünk az emlékezet határán belül felemlített változásokra. Óvott a korszakokat átugró dokumentálatlan visszavetítéstől: a szak Európa-szerte elterjedt gyermekbetegségétől. Éppen ő volt az, aki egy írásának a címében is kiemelte már korábban a „*változásvizsgálat*” kifejezést (TÁLASI, 1942). Felfigyelt Morvay Juditnak arra a tanulmányára, amelynek a címe nem sejteti, hogy elsőként végzett idehaza egy jól körülhatárolt esetben mintaszerű változásvizsgálatot: kis mintán, három faluban, három generációnyi időszakon át követve nyilvános ünnepi étkezések ételeinek kicserélődését, a kezdeményezők és csatlakozók magatartását (MORVAY, 1950). Amikor a mi évfolyamainkat tanította, maga az aratóműveletek történeti alakulásának feltárásán dolgozott, a hazaiból kiindulva európai összefüggésekbe helyezve azt. A középkor és a koraújkor fordulójáig jutott el kutatásában, melynek során a korábbi hazai interpretációk vitájában is újat hozott (TÁLASI, 1957, 1978).

Később egyik szorgalmazója volt annak, hogy az új néprajzi összefoglalás történeti távlatot is nyújtson valamilyen módon. Ez a kötet megjelent 2009-ben. Noha a főszerkesztő előszava a kutatásokból még hiányzó részletekről is nyíltan szól,⁴ Tálasi örömmel látta volna, hogy eddig eljutottunk.⁵

Az áttekintő munkák, amiket a táplálkozás témaköréből egyetemi kurzusához korábban olvastatni tudott, kisebb részben származtak saját tudományszakunkból. *A Magyarország Néprajza* fejezete mellett úttörők monográfiáit ajánlhatta Debrecen környéke és az Őrség területéről, valamint egy friss tematikus kötetet a kenyérről Svédországból, amely az észak-európai régióban egészen Írorszáig kitekintett (BÁTKY, 1933; ÉCSEDI, 1935; KARDOS, 1943; CAMPBELL, 1950). Országos felmérés idehaza a statisztika tudományában készült, kettő is. Az egyik Keleti Károly *Magyarország népességének élelmezési statisztikája* című munkája (KELETI, 1887). Forrásanyagának egyik része nem statisztikai, hanem élethelyzetekre vonatkozó leírások sorozata volt sok száz településről az ország egész területéről, 1881–1883 közötti időszakból. A megjelent kötet ebből csak a munka módszerének bemutatására közölt részleteket. Az eredeti anyag Tálasi tudomása szerint a második világháborúig megvolt, azóta nyoma veszett. Professzorunk intenzíven kerestette, sikertelenül. A másik munkát Balassa Iván használta először (BALASSA, 1985, 130–146.). Ez a *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1899-ben* című kötet (MEZŐGAZDASÁGI MUNKABÉREK, 1901), amely táblázatai kapcsán éppen a vele járó élelmezés részleteit jegyzeteli, többnyire étkezésként, szövegekben.⁶ Két külföldi összefoglalás botanikus-

³ Ennek előzménye Tálasi Istvánnál 1960-ban írt szakdolgozata.

⁴ Paládi-Kovács Attila a kötet történetéről: PALÁDI-KOVÁCS, 2009, 5–9.

⁵ Tálasi történeti szemléletéről SÁRKÁNY, 2010.

⁶ A napi étkezésekre kérdezve dolgozott későbbben a KSH reprezentatív felmérése teljes társadalmi metszetben: ÉTRENDI SZOKÁSOK, 1960. Ugyanez az egészségtudományi vizsgálatok gyakori módszere, lásd például KIENLE – RODLER, 1970.

élelmiszerkémikus, illetve eredetileg gyógyszerész végzettségű, Svájcban képzett szerzőktől származik. Az őstörténettől a legújabb korig terjednek, a növényi eredetű élelmiszerek–ételek, illetve kiemelten a kenyér történetét dolgozzák fel, és mozaikszerűen tartalmazznak időhöz és helyhez köthető, újkori európai részleteket (MAURIZIO, 1927; STOCKAR, 1951).⁷

Mi történt azóta? Európával folytatva két meghatározó munkát emelek ki. Az egyik a néprajzban a jelenből indult korábbi korszakok felé, a másik a történelemtudományban a középkortól kezdve későbbi időszakok irányába. Az első közép-európai, a másik francia kezdeményezés.

Ami a néprajzot illeti, az első igazán nagy földrajzi területet lefedő, egy-
séges forráskorpusz a német néprajzi atlasz felmérésével jött létre, mely a
vidéki lakosságra vonatkozik az 1930-as évek elejéről. Az étkezés tekinte-
tében elsősorban szituációkra kérdezhettek, valamint a megoldások válto-
zására a felmérés ideje és az 1880-as évek között. A feldolgozásra harminc
évvel később, Günter Wiegelmann habilitációs disszertációjában került sor
(WIEGELMANN, 1967, 2006). Az elemzés időbeli kereteit publikált történeti
anyag képezte, amiből sok nyúlik vissza a 18. századig. A munka beve-
zetése felvázolta azt is, amit a 16–17. századi viszonyokról tudni lehetett,
és pedig a teljes összetett társadalomra tekintettel. A munka nem monográ-
fia, hanem az anyag engedte részletek, indikátor jelenségek elemzése. A
szerző hangsúlyozta, hogy a nagyobb rendszer keretében miért és mennyire
fontos a konkrét étkezések megfigyelése. A könyv szemlélete és módszere
áttörést hozott a téma európai néprajzi vizsgálatában. Jó támpontokat nyúj-
tott a közvetlen szomszédság, a közép-európai régiók vizsgálatához, mód-
szerével, és az elit kultúra fokozatosan mintává vált jelenségeinek számba
vételével pedig sokkal szélesebb körben is. Sokak számára elérhető nyelven
megjelentetve a munka szervező erőnek bizonyult a táplálkozáskultúra néprajzi vizsgálatában. A Nyugat és Kelet közti személyes mozgás nehézségei
ellenére rövidesen létrejött, és 1970-től máig dolgozik az európai etnológi-
ában a táplálkozáskutatók informális nemzetközi munkaközössége.⁸ 2010-
ben túl van a tizennyolcadik témáján és a tizenhetedik megjelent kötetén.
Mintájára hasonló történész munkaközösség szerveződött 1989-ben,⁹ amely
a 18. század végétől kibontakozó modern iparosítás korszakával foglalko-
zik; tizenegyedik tematikus konferenciáját tartotta és tíz megjelent kötetnél
tartott 2009-ben. Munkájukban egyes régiókat etnográfusok képviseltek.
Megjegyzem, hogy fontos szomszédunk, Ausztria vidéki táplálkozáskul-
túrájának 18–20. századi alakulásáról is társadalom- és gazdaságtörténész
szerzőtől való a legszélesebb körű munka (SANDGRUBER, 1982).

⁷ Maurizionál a lengyel nyelvben és terepen való jártassága folytán szerepel legújabb kori lengyel anyag. Stockar az 1930-as években német őstörténésszé képezte át magát. Vélhető francia nyelvtudása nyomán bukkan fel e munkájában korabeli francia példa is.

⁸ International Commission for Ethnological Food Research (ICEFR).

⁹ International Commission for Research into European Food History (ICREFH).

A történész szakma francia műhelyének mozgatója Jean-Louis Flandrin volt (†2001), maga a kutatás pedig az olasz és spanyol térséget is integrálta, melynek keretében középkori-koraújkorai időszakot vizsgáltak elsősorban. A francia forrásanyag kiemelkedően gazdag más régiókhoz mérve. Egyedülálló sorozatban hagyott hátra korai szakácskönyveket, más forrásokból pedig kideríthető mi és milyen rendben került valójában az asztalra. A változások követhetők, előbb csak az elit, később a polgári életvitelre nézve is. Tanulságos a kutatás módszere egy olyan periódusban, ahol mégiscsak át kellett hidalni viszonylag forrásszegény középkori időszakokat. A változások folyamatában felfedtek olyan tendenciákat, amelyekről az etnográfus látja, hogy korántsem specifikusak abban az övezetben, későbbi időszakokban lejátszódtak más európai régiókban, más társadalmi körökben is. Nem az újkori gasztronómiában divatossá vált francia mintákról beszélek, hanem például a savanyú ízek preferálásáról, a fűszerhasználat változásairól, a levesétel műfaj bevezetéséről. Munkáik egy része mára angol fordításban is olvasható (FLANDRIN, 2006; FLANDRIN – MONTANARI, 1996).

Ezenközben Európa-szerte sokasodtak mind a feltáró, mind az elemző néprajzi tanulmányok egy-egy vidék étkezési szokásainak fontos elemeiről, egy *európai etnológiához* illően egyre gyakrabban felelgetve is végre egymásnak. A legújabb tanulmánykötetek, monográfiák összképe az észak-európai kutatás elkötelezettségét mutatja: összefoglaló munkák készültek többek közt a svéd táplálkozásokultúra, a finnországi svédek, Hamburg térsége, Hollandia, Skócia hosszabb időtartamú eseményeiről, a norvég és finn házi sörfőzésről (BRINGÉUS, 2004; LINDQVIST, 2009; WIEGELMANN – MOHRMANN, 1996; JOBSE-VAN PUTTEN, 1989; FENTON, 2007; NORDLAND, 1968; RÄSÄNEN, 1975). A legfrissebb nemzetközi keresztmetszet a kutatásról a Wiegelmann köszöntésére készült kötet (MOHRMANN – HIRSCHFELDER – HÖHER, 2008). Új szín a századvégen, hogy etnográfusok vállalkoztak történeti sorozatforrások felkutatására. Így született meg az intézményi ellátások elemzése a 16–19. század időszakából (STÜCKLER, 1982; KRUG-RICHTER, 1994). A szociológus Norbert Elias korábban elsikkadt munkájának (1939) új kiadása (1969) után a néprajzban is hangsúlyt kapott a társadalmi disztinkció kifejeződése az asztali etikettben.¹⁰ A nagyipari munkások életmódjáról elsősorban történészek írtak átfogóan, angol, német és svájci területek elemzésével (BURNETT, 1989; TEUTEBERG – WIEGELMANN, 1971, 2005; TANNER, 1999).

Idehaza sok helyi felmérés készült az ország különböző vidékein, míg az új lendületet vett erdélyi néprajzi kutatásban a téma nem került még igazán előtérbe.¹¹ A Tálasi-iskola hagyományából indult Nyisztor Tinka vizsgálata, amely messze a legrészletesebb egész Moldvából. A terület egyik sajátossága, hogy a múltat a jelenben mutatja meg, olyan megoldásokat tár fel működő gyakorlatban, amit egyébként Európa-szerte csak marginális töredékként

¹⁰ ELIAS, 1939, 1969, (magyarul) 1987. A néprajzban például SCHÜRMANN, 1994.

¹¹ Felidézésükre itt nincs módom. Az Erdélyre vonatkozó legújabb írások közül ROMSICS, 1998b; GAZDA, 2008.

vagy éppen évszázadokkal korábbi széles gyakorlatból ismerünk. Ugyanakkor megfigyelhető a példátlan gyorsaságú változások sorjázása a legutolsó négy-öt évtized folyamán (NYISZTOR, 1995, 1997; NYISZTOR – PÁKOZDI, 2009). Új megközelítés idehaza a háztartásszervezés vizsgálata, a többféle társadalmi környezetet megjáró egyének életútja alapján a konyhai ismeretszerzés és az ismeretek alkalmazásának kutatása, továbbá elkezdődött a 20. századi intézményes oktatás áttekintése is (KOVÁCS, 1978; ROMSICS, 1998a; KNÉZY, 2007).

Új szint hozott két nagyobb terület vizsgálata. Szolnok megyéé azzal, hogy szituációs a bemutatás, amennyiben a mindennapok–sajátos munkaalakalmak–ünnepek étkezéseinek rendjében halad. A természetföldrajzi és vele megélhetési övezeteket átszelő történeti Gömör vármegye kutatásának eredményei elvisznek az Északi-Kárpátokig, részletei pedig szembeállíthatók más középhegységi régiókkal (köztük német-cseh területekkel is), ahol az étkezésbeli újítások sorozatosan előbb nyertek teret, mint a szomszédos gabonatermelő övezetekben. A hazai *Palócföld* bemutatása hidat kínál a két előbbi színhely között (BERECZKI, 1986; BÓDI, 2006; SCHWALM, 1989).

Egy korszakos jelentőségű váltás, a nyílt lángú főzőpadkáról a takaréktűzhelyre való áttérés hazai innovációs folyamatának kidolgozása a népi építészet vizsgálatából indult és a teljes társadalomra nyit. Mára jól áttekinthetők a jellegzetes szakaszok, a különböző szinterek és társadalmi rétegek bekapcsolódása (SABJÁN, 1995). Több ponton kereszteződik vele a réz és cserép főzőedények cseréje öntöttvas és mázas lemezedények használatára (KISS, 2010).

1958-ban készült el a *Magyar Néprajzi Atlasz* kérdőíve, utána anyaggyűjtése 417 településen (BARABÁS, 1958). Az étkezés témakörének 121 publikált térképe elsőrendű segítséget nyújtott az új *Magyar Néprajz* sorozat tematikus kötetéhez, később szélesebb összefüggésbe illesztette a regionális összefüggések számítógépes feldolgozása (BARABÁS, 1989, 1992; BALASSA, 1997; BORSOS, 2009).

A 17. század végéről való az első nyomtatott magyar szakácskönyv, és nem az elitnek (mondhatnánk, szerencsére), hanem a középső társadalmi rétegeknek szült. Ennek az évszázadnak tényleges mindennapi gyakorlatához visz közelebb egy-egy fiatal etnográfus és történész-levéltáros munkája. Az első az erdélyi fejedelmi udvarban, Bornemissza Anna irányításával készült gazdasági napló számítógépes feldolgozása a táplálkozás és háztartásszervezés elemzésével (KUTI, 2001). Ugyanez a Bornemissza Anna fejedelemsné asszony fordítottatta le magának Közép-Európa legkiemelkedőbb nyomtatott elit szakácskönyvét a megjelenés után egy évszázaddal. A másik a század főúri udvarainak étkezési szokásait vizsgálja, és felfedezett egy idehaza páratlan forrást is, amely uradalmi alkalmazottak napi két étkezésének ételsorát jegyezte fel napról-napra, mintegy két évtizeden át a 17. század első felében (BENDA, 1996, 2004b). Ehhez kapcsolódva került sor egy korábban

közölt, hasonló rendszerű, egy hónapnyi időtartamról szóló forrás datálásának helyesbítésére, amely így a 17. század derekára került.¹²

Végül is kísérletet lehetett tenni a magyar táplálkozásokultúrában néhány indikátor jelenség történeti útjának visszakövetésére társadalmi változataikban. Közéjük tartozik az étkezések napi rendje, szerkezetében átalakuló ételsorával; a böjtös absztinencia rendező szerepe; a kenyér; a köles-, kukorica- és burgonyaételek; a szalonna és olvasztott zsír használata; a savanyú ízlés; a cukorhasználat; az itáliai, illetve oszmán közvetítéssel érkezett sikeres minták (köztük a főtt tészta, saláta és a töltött káposzta); továbbá a gulyásos hús; a kávézás bevezetése; szakácskönyvek; vendéglők választéka és mintái; az ún. bécsi konyha ajánlatai; a parasztlakodalom reprezentatív ételsorának változásai (KISBÁN, 1970, 1971, 1974, 1984, 1988, 1989, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 2003, 2004a, 2004b, 2004c, 2008, 2009, 2010b; FENTON – KISBÁN, 1986; ROMCSICS – KISBÁN 1997).

Nagy ívű, összefüggéseket, sarokpontokat mérlegelő munka Hoffmann Tamás sorozata az európai köznépről, a történet kezdetétől az újkorig. A paraszti életmódjának történetét taglaló sorozatban *A munka* után következő kötetet *Az étel és ital* kérdéskörének szentelte. Itt csak arra tudom felhívni a figyelmet, hogy érveléséhez számos kézzelfogható részlet feldolgozását kutatta fel és interpretálta különböző régiókból és időszakokból, elsősorban a középkorból-koraújkorból. Felidézésük hivatkozási pontokat kínál és kérdéseket sugallna más régiókban is az európai etnológiának, ezért is sajnálhatjuk, hogy csak magyarul olvasható. A kötet vitájának nem itt van a helye (HOFFMANN, 2001).

Az ételek könnyen válnak jelképpé. Az Amerikai Egyesült Államok magyar emigráns nemzedékei közt végzett önkép- (óhaza jelkép-) vizsgálatokról eddig kisebb gasztronómiai, antropológiai közlemények számoltak be (SZATHMÁRY, 1983; HUSEBY-DARVAS, 1992).

Ahol az európai etnológia és a hazai néprajz is csak figyel még, az a legszorosabb értelemben vett jelen. A táplálkozásokultúra társadalmi összképe sosem tapasztalt módon mozaikszerű mindenfelé. Széttartó irányok, törekvések közepette kézenfekvő tendenciákat mindnyájan látunk. A konkrét vizsgálatra vállalkozók nagyon körülhatárolt, szűk, valamilyen módon összetartó kis köröket, esetenként egy-egy azonos szituációra vagy hívószóra adott válaszokat, avagy önreprezentációkat választanak elsősorban (BERECZKI, 1997; KISBÁN 2010a). Az eredmények társadalmi keretét a nemzeti statisztikai hivatalok anyagánál életszerűbben rajzolják meg a piackutató intézetek nagymintás vizsgálatai. Munkatársaik manapság egyre gyakrabban részt vesznek az etnológusok tanácskozásain, elsősorban a skandináv országokban. A hazai étkezési szokások alakulásáról legélethelyesebb képet a *GfK Hungaria* piackutató intézet vizsgálatai kínálnak. 1989 óta két évente ismétlik a felmérést társadalmilag reprezentatív mintán, amelyben az élel-

¹² A BELÉNYESI, 1958 közlemény újradatálása BENDA, 2004a.

miszer- és ételválasztás, a napi étkezések, a törekvések és lehetőségek egyaránt helyet kapnak. Elemzéseik étkezési szokásaikban jellegzetesen eltérő fogyasztói csoportokat körvonalaznak.¹³ A néprajzban egy nagyságrendben egyezres lakosságú búkkaljai község háromgenerációs jelenvizsgálatának tapasztalatával felvértézve (BÁTI, 2008) éppen napjainkban indult az étkezésről egy pesti lakótelepi kutatás. Már látszik egyébként, hogy szakterületünkön a jelen időszaka lehet az, ahol az antropológiai megközelítés is szélesebb terepet jár majd be az étkezés–táplálkozáskultúra körüli vizsgálatokban.¹⁴

IRODALOM

BALASSA Iván

1960 *A magyar kukorica*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1985 *Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BALASSA IVÁN (főszerk.)

1997 *Magyar néprajz nyolc kötetben IV. Anyagi kultúra 2. Életmód*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁLINT Sándor

1962 *A szegedi paprika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BARABÁS Jenő et al.

1958 BARABÁS Jenő – DIÓSZEGI Vilmos – GUNDA Béla – SZ. MORVAY Judit – SZOLNOKY Lajos: *A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve*. Budapest, Kézirat gyanánt.

BARABÁS Jenő (szerk.)

1989 *Magyar Néprajzi Atlasz – Atlas der ungarischen Volkskultur VI.* 346–439. térkép. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1992 *Magyar Néprajzi Atlasz – Atlas der ungarischen Volkskultur VII.* 440–467. térkép. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁTI Anikó

2008 *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán*. PhD disszertáció, ELTE. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. (Néprajzi értekezések 1.)

¹³ GfK az eredetileg Nürnbergben, 1934-ben alapított Gesellschaft für Konsumforschung nevű, a szakterületen úttörő társaság nevének rövidítése. A GfK csoport ma a világ negyedik legnagyobb, nemzetközi piackutató vállalata, mely az eredeti GfK néven szerepel, angol feloldása *Growth from Knowledge*. Magyarországon 1989 óta van jelen. Vizsgálatainak összefoglaló eredményeit nyomtatott és on-line változatban teszi közzé, a részletek előfizetők számára interneten érhetők el. Az árak az érintett piaci résztvevők lehetőségeihez mértek. Az étkezési szokásokról szóló utolsó hazai vizsgálat rövid összefoglalása (sajtószolgálat): http://www.gfk.com/imperia/md/content/gfk_hungaria/pdf/press_h/press_20090429_h.pdf

¹⁴ FARKAS, 2009 egy hazai Krisna-hitű közösségről. Stockholmból hazajárva ebbe az irányba indult el egy Párizs belvárosi vizsgálatlalt SJÖRGEN-DE BEAUCHAINE, 1988.

- BÁTKY Zsigmond
[1933] Táplálkozás. In: CZAKÓ Elemér (szerk.): *A magyarság tárgyi néprajza* I. 37–123. Budapest, Egyetemi Nyomda. (A magyarság néprajza)
- BÉL Mátyás
1730/1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, fordította, a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. (Történetírók tára)
- BELÉNYESI Márta
1954 Beszámoló az „Anyagi kultúránk a XV. században” c. munkaközösség 1952–1953. évi munkájáról. *Ethnographia*, LXV, 612–615.
1958 Egy 16. századi főúri étrend kultúrtörténeti tanulságai. *Néprajzi Értesítő*, XL, 133–153.
- BENDA Borbála
1996 Uradalmi étrend Csejtéről 1623–1625. *Történelmi Szemle*, XXXVIII, 2–3, 277–314.
2004a Nádasdy alkalmazottak étrendje a 17. század közepéről. (A folyóirat tartalomjegyzékében „17. század közepi étrend a Nádasdi levéltárból” szerepel.) *Századok*, 138, 931–956.
2004b *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. PhD diss. Budapest, ELTE. Archivum.piar.hu/batthyany/benda/doktori-disszertáció.
- BERECZKI Ibolya, T.
1986 *Népi táplálkozás Szolnok megyében*. Debrecen, KLTE Néprajz Tanszék. (Studia Folkloristica et Ethnographica 19.)
1997 Változások a sertéshús feldolgozásában a 20. században. In: ROMCSICS Imre – KISBÁN Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. 105–116. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.
- BORSOS Balázs
2009 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében*. Akadémiai doktori értekezés. Tézisek. Budapest.
- BŐDI Erzsébet
2006 Hagyományos táplálkozáskultúra Gömörben. In: ÚJVÁRY Zoltán (szerk.): *A gömöri magyarság néprajza* III. 33–268. Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoport.
- BRINGÉUS, Nils-Arvid
2004 *Man, Food and Milieu. A Swedish approach to food ethnology*. Edinburgh, Tuckwell Press.
- BURNETT, John
1989 *Plenty and Want: a social history of food in England from 1815 to the present day*. (3. kiadás) London, Routledge.

CAMPBELL, Åke

1950 *Det svenska brödet. En jämförande etnologisk-historisk undersökning.* [A svéd kenyér. Összehasonlító történeti-néprajzi vizsgálat.] Stockholm, Svensk Bageritidskrift.

ECSEDI István

1935 *A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása.* Bertók Lajos könyvkereskedése, Debrecen. (A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő közleményei 5.), és azonos közlemény ugyanakkor In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934.* Debrecen, 1935. 149–395. (Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumának kiadványai 30.)

ELIAS, Norbert

1939 *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen.* 1.: *Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes.* 2.: *Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation.* Basel, Verlag Haus zum Falken.

1969 *The Civilizing Process I. The History of Manners,* Oxford, Blackwell.

1987 *A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó. (Társadalomtudományi könyvtár)

ÉTRENDI SZOKÁSOK

1960 *Étrendi szokások munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. (Statisztikai időszaki közlemények 34.)

FARKAS Judit

2009 „*Ardzsuna dilemmája.*” *Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hitű közösségben.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

FENTON, Alexander

2007 *The Food of the Scots.* Edinburgh, John Donald–EERC. (Scottish Life and Society. A Compendium of Scottish Ethnology in 14 volumes 5.)

FENTON, Alexander – KISBÁN, Eszter (szerk.)

1986 *Food in Change. Eating Habits from the Middle Ages to the Present Day.* Edinburgh, J. Donald Publ. – National Museums of Scotland.

FILEP Antal

2006 *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, 1969.* Szentendre – Győr, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Győr-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága. (Ház és Ember 19.)

FLANDRIN, Jean-Louis

2006 *Arranging the meal. The history of table service in France.* Berkeley – London, Penguin Books.

- FLANDRIN, Jean-Louis – MONTANARI, Massimo (szerk.)
1996 *Histoire de l'alimentation*. Paris, Fayard.
- GAZDA Klára
2008 A kalács és rituális kontextusa. In: GAZDA Klára: *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány*. 345–384. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Babeş Bolyai Tudományegyetem. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 4.)
- HOFFMANN Tamás
2001 *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HORVÁTH Terézia
1972 *Kapuvár népviselete*. Budapest. [Diss. univ., ELTE] (Néprajzi Közlemények XVI–XVII.)
- HUSEBY-DARVAS, Éva V.
1992 Handmade Hungarianness: The Construction of Ethnic Identity Among Elderly Noodlemakers in Michigan. *Hungarian Studies*, 7, 187–196.
- JOBSE-van PUTTEN, Jozien
1989 *Van pekelt tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw*. [A szózáskától a mélyhűtőládáig. Házi élelmiszerkonzerválás a vidéki Hollandiában a 20. század első felében, interjúkkal.] Amsterdam, Tweede druk. (Publicaties van het Meertens Instituut 10.)
- KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása. Tanulmányok az Őrség monográfiájához I*. Budapest, Allamtudományi Intézet Táj és Népkutató Osztálya. (A magyar táj és népismeret könyvtára 8.)
- KELETI Károly
1887 *Magyarország népességének élelmezési statisztikája phisiológiai alapon*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KIENLE Ernő – RODLER Imre
1970 A városi és falusi lakosság összehasonlító néptáplálkozási vizsgálata Baranya megyében. *Egészségtudomány*, 15, 262–270.
- KISBÁN Eszter
1970 A kenyér a táplálkozási struktúrában. In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom IV. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve*. 97–125. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1971 Maisnahrung im Karpatenbecken. In: ENNEN, Edith – WIEGELMANN, Günter (szerk.): *Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. Festschrift für Matthias Zender 1*. 264–280. Bonn, Ludwig Röhrscheid Verl.
1974 Vom Speck zum Schmalz in der ländlichen ungarischen Speisekultur. In: [VEIGA DE OLIVEIRA, Ernesto (szerk.)]: *In memoriam António*

- Jorge Dias* II. 283–296. Lisboa, Instituto de Alta Cultura – Junta de Investigações do Ultramar.
- 1984 Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. *Ethnographia*, XCV, 384–399.
- 1988 A kávé bevezetése Magyarországon. *Ethnographia*, XCIX, 149–177.
- 1989 *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Életmód és tradíció 4.)
- 1991 Ételhordás reggel. A nyári reggeli a Kárpát-medence parasztkultúrájában. In: HALÁSZ Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. 393–400. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- 1992 A főtt tészták elterjedése Európában és Magyarországon. In: MOHAY Tamás et al. (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti és antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. 13–35. Debrecen, Ethnica.
- 1993 Menyegzői lakomák a magyar parasztnál a 18–19. században. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVII. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. 81–106. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1994 „Húsevőnap” – „tésztaevőnap”: az egyházi böjti fegyelem táplálkozásszerkezet-formáló szerepe. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. 75–98. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1995 Millet in the Hierarchy of Meals in Hungary. In: HÖRANDNER, Edith (szerk.): *Millet – Hirse – Millet*. 123–131. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag. (Grazer Beiträge zur europäischen Ethnologie 4.)
- 1996 Eingliederung der Kartoffel in die Speisen und Mahlzeiten Ungarns 1747–1920. In: WEGGEMANN, Siegrid – BENKER, Gertrud (szerk.): *Kulturprägung durch Nahrung: Die Kartoffel*. München, Infotainment Verl.
- 2003 Savanyú ízlésirány Közép- és Kelet-Európa határán a XX. században. In: Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok*. 23–55. Budapest, L’Harmattan Kiadó – Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszék.
- 2004a Szakácskönyvek és nyelvhasználat Pest-Budán a XIX. század első felében. In: BORSOS Balázs – SZARVAS Zsuzsa – VARGYAS Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* I. 311–326. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- 2004b Tarhonya: Étel és ételnév a Kelet-Mediterráneumban és Közép-Európában. In: ANDRÁSFALVY Bertalan – DOMOKOS Mária – NAGY Ilona (szerk.): *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára* III. 61–68. Budapest, L’Harmattan Kiadó.

- 2004c Vendéglői étkezések Magyarországon az 1780-as évektől a reformkorig. In: BÁRTH Dániel – LACZKÓ János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárth János tiszteletére*. 33–43. Kecskemét, Bács–Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.
- 2008 Az oszmán–török étkezési kultúra recepciója a hódoltság korában. In: KÖSZEGHY Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor* VIII. 384–388. Budapest, Balassi Kiadó.
- 2009 Az étkezések szerkezetéről: az első fogás. In: BALI János – TURAI Tünde (szerk.): *Élet / út / írások Szilágyi Miklós tiszteletére*. 408–417. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2010a Diskurzusok a mangalicáról 1991–2010. In: BALI János – BÁTI Anikó – KISS Réka (szerk.): *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. 475–490. Budapest, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2010b A cukor: gyógyszer–fűszer–csemege–élelmiszer–társadalom. In: BÁTI Anikó – CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta (szerk.): *Édes ünnepek és cukormentes hétköznapok. Édes sült tészták és sütemények a kora újkortól Magyarországon. Studia Caroliensia*, 3–4, 49–102. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem.
- KISS Kitti
- 2010 *Kovácsolt és öntöttvas edények*. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 2. DVD)
- KNÉZY Judit
- 1975 A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csököly, Rinyakovácsi és Kisbajom belső-somogyi községekben. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 2, 103–118.
- 1977 *Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII–XX. század)*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. [Diss. univ. ELTE] (Somogyi Almanach 27.)
- 2007 Háztartási iskolák, tanfolyamok és a táplálkozási kultúra alakulása a XX. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLVII. 489–513. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- KÓSA László
- 1980 *A burgonya Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Emese
- 1978 A családi háztartásszervezés átalakulása. In: BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. 173–200. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Néprajzi tanulmányok.)
- KRUG-RICHTER, Barbara
- 1994 *Zwischen Fasten und Festmahl. Hospitalverpflegung in Münster*

- 1540 bis 1650. Stuttgart, Franz Steiner Verl. (Studien zur Geschichte des Alltags 11).
- KUMOROVITZ Lajos Bernát – M. KÁLLAI Erzsébet (közli)
1960 *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásából*. Sajtó alá rendezte Belényesi Márta. I–II. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum. (Történeti néprajzi füzetek I–II.)
- KUTI Klára
2001 *Táplálkozás és háztartásszervezés Bornemisza Anna XVII. századi udvarában. Történeti néprajzi forrásszöveg számítógépes feldolgozása, az elemzés módszertana és lehetőségei. Tézisek*, PhD dissz. Budapest, ELTE.
2004 Die Tomate, ein später Neuling in der ungarischen Nahrungskultur. In: LYSAGHT, Patricia – BURCKHARDT-SEEBASS, Chrtistine (szerk.): *Changing Tastes. Food culture and the process of industrialization*. 49–59. Basel, Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde.
- LINDQVIST, Yrsa
2009 *Mat, Måltid, Minne. Hundra år av finlandssvensk matkultur* [Étel, étkezés, emlékek. A finnországi svédek étkezési kultúrájának száz éve]. Svenska litteratursällskapet i Finland (The Society of Swedish Literature in Finland, The Archives of Folk Culture), Helsinki. (SSLF 727., Meddelainen från Folkkultursarkivet 22.)
- MAKKAI László
1979 A magyarországi mezőgazdaság termelési és fogyasztási struktúrája a XVII. század közepén. In: GUNST Péter (szerk.): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. 253–263. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MAURIZO, Adam
1927 *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart*. Berlin, Paul Parey.
- MEZŐGAZDASÁGI MUNKABÉREK
1901 *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1899-ben*. Budapest. (A m. kir. földművelésügyi Minister kiadványai 22.)
- MOHRMANN, Ruth-Elisabeth – HIRSCHFELDER, Günther – HÖHER, Peter (szerk.)
2008 *Kulturhistorische Nahrungsforschung in Europa. Festschrift für Günter Wiegmann zum 80. Geburtstag*. Münster. (Rheinisch-westfälischen Zeitschrift für Volkskunde 53.)
- MORVAY Judit, Sz.
1950 Ünnepi táplálkozás a Boldva [Bódva] völgyében. *Ethnographia*, LXI, 148–171.
1951 Munkaközösségek és munkacsoportok. *Ethnographia*, LXII, 226–229.
- NORDLAND, Odd
1968 *Brewing and beer traditions in Norway*. The social anthropological

- background of the brewing industry. Oslo – Bergen – Trömsö, Universitetsforlaget.
- NYISZTOR Tinka
 1995 A levesétel szerepe és jellege egy moldvai falu táplálkozáskultúrájában (Pusztina, 1920–1994). *Ethnographia*, 106, 435–448.
 1997 Kései fordulat. Az étkezési kultúra újkori formáinak beépülése az 1960-as évektől egy moldvai faluban. In: ROMSICS Imre – KISBÁN Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. 219–232. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.
- NYISZTOR Tinka – PÁKOZDI Judit
 2009 *Csángó galuska. Moldvai magyar étkezési hagyományok és receptek*. Budapest, Babér Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 2009 Előszó. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben I.2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai*. 5–9. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PERJÉS Géza
 1963 *Mezőgazdasági termelés, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PÓCS Éva
 1965 A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre. *Néprajzi Közlemények*, X, 3–4.
- RÄSÄNEN, Matti
 1975 *Vom Halm zum Fass. Die volkstümliche alkoholarmen Getreidegetränke in Finland*. Helsinki, Weilin-Göös AB. (Kansatieteellinen Arkisto 25.)
- ROMSICS Imre
 1998a *Kisújszállás népi táplálkozásának rendje*. Kisújszállás, Városi Önkormányzat.
 1998b Székelyvarság népi táplálkozásának rendje. Táplálkozás, természet, társadalom és összefüggéseik a Görgényi-havasok déli lejtőjén. In: BÁRTH János (szerk.): *Havasalja havasa: Tanulmányok a székelyvársági hegyi tanyák népéről*. 273–390. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- ROMSICS Imre – KISBÁN Eszter (szerk.)
 1997 *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.
- SABJÁN Tibor
 1995 A takaréktűzhely meghonosodása a magyar parasztságnál. *Ház és Ember*, 10, 109–144.
- SANDGRUBER, Roman
 1982 *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19.*

- Jahrhundert*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik. (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien / Univ. Wien, 15.)
- SÁRKÁNY Mihály
 2010 Tálasi István korszerűsége. In: BÁRTH János – VAJKAI Zsófia (szerk.): *Betakarítás. Az 1968-ban végzett tanítványok tanulmányai Tálasi István néprajzprofesszor születésének 100. évfordulójára*. 145–152. Kecskemét, Print Nyomda. (Porta könyvek)
- SELMECZI KOVÁCS Attila
 1993 *A magyarországi olajsnövény-kultúra. Történeti-néprajzi monográfia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SCHÜRMANN, Thomas
 1994 *Tisch- und Gruffsitten im Zivilisationsprozeß*. Münster, Waxmann Verl. (Diss. univ. Münster.) (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 82.)
- SCHWALM Edit, Cs.
 1989 A palócok táplálkozása ünnepeken és a hétköznapiokon. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok 3. Termelés és a javak felhasználása*. 397–495. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- SJÖRGEN-DE BEAUCHAINE, Annick
 1988 *The bourgeoisie in the dining-room. Meal rituals and cultural process in Parisien families of today*. Stockholm, Stockholms Universitet. (Diss. univ. Stockholm)
- STOCKAR, Walter von
 1951 *Die Urgeschichte des Hausbrottes. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Nahrung*. Leipzig, J. A. Barth.
- STÜCKLER, Hedvig
 1982 *Die Speisebücher des Benediktinerstiftes St. Paul in Lavantal (1888–1905). Eine statistische Analyse klösterlicher Nahrungskultur*. Wien, Institut für Volkskunde der Univ. Wien. (Veröffentlichungen des Instituts für Volkskunde der Universität Wien 10.)
- SZATHMÁRY Lajos
 1983 How Festive Foods of the Old World Became Commonplace in the New, or the American Perception of Hungarian Goulash. *Oxford Symposium on Foods and Eating Habits, Proceedings*, 2, 1, 237–143.
- SZÜCS Judit
 1982 *Szentes és környéke táplálkozása a századfordulón és a XX. század első felében*. Kézirat, Diss. univ. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- TÁLASI István
 1942 Változásvizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. *Néprajzi Értesítő*, XXXIV, 203–220.
 1955 Az anyagi kultúra néprajzi kutatásának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia*, LXVI, 5–56.

- 1957 A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. *Ethnographia*, LXVIII, 217–251.
- 1978 Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei (Termelés és munkaracionalizálás). Székfoglaló. *MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, XXX, 309–343.
- TANNER, Jacob
- 1999 *Fabrikmahlzeit. Ernährungswissenschaft, Industriearbeit und Volksernährung in der Schweiz 1890–1950*. Zürich, Chronos Verl. (Habilitationsschrift Univ. Zürich)
- TEUTEBERG, Hans-Jürgen – WIEGELMANN, Günter
- 1971 *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. (Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im Neunzehnten Jahrhundert III.)
- 2005 *Nahrungsgewohnheiten in der Industrialisierung des 19. Jahrhunderts*. Münster, LIT Verl. (Grundlagen der Europäischen Ethnologie 2.)
- VITA
- 1964 Vita a Történettudományi Intézetben Perjés Géza könyvéről. *Agártörténeti Szemle*, VI, 512–547.
- WIEGELMANN, Günter
- 1967 *Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung*. Marburg, N. G. Elwert Verl. (Habilitationsschrift Univ. Bonn.) (Atlas der deutschen Volkskunde, N. F., Beiheft 1.)
- 2006 *Alltags- und Festspeisen in Mitteleuropa. Innovationen, Strukturen und Regionen vom späten Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*. 2., erweiterte Aufl. unter Mitwirkung von Barbara Krug-Richter. Münster – New York – München – Berlin, Waxman Verl. (Münsteraner Schriften zur Volkskunde/Europäischen Ethnologie 11.)
- WIEGELMANN, Günter – MOHRMANN, Ruth-E. (szerk.)
- 1996 *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum*. Münster – New York, Waxmann Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 91.)

FOOD AND FOODWAYS: HUNGARIAN RESEARCH AND
EUROPEAN ETHNOLOGY (1950–2010)

Suggesting topics for MA theses in Hungarian ethnography at Budapest University, the commemorated professor, István Tálasi used to fill thematic and regional gaps of research. Such topics included food and eating habits. By the early 1950s, the main works in this field were studies on two small regions (1935, 1943). Tálasi initiated two further regional studies. The 1950s was a period when Hungarian ethnography made serious efforts to integrate the historical aspect on the one hand and the European dimension on the other hand. The limited access to foreign books in the post-war period included Åke Campbell's comparative historical-ethnological study on bread (1950). With its social and historical aspects, Günter Wiegelmann's 'Staple and festive foods, changes over the time' (1967), with a new subtitle in the second, enlarged edition, 'Innovations, structures and regions from the late Middle Ages to the twentieth century' (2006), became the most important work for European research. Since it discussed a neighbouring region, it was even more important for Hungarian scholars. The length of the present paper being limited, the author brings examples of later developments in topics, aspects, and of international collaboration in European research, and refers to results of historians as well (e.g. International Commission for Ethnological Food Research, ICEFR 1970–; International Commission for Research into European Food History, ICREFH 1989–; the medieval–early modern French-Italian-Spanish workshop of Jean-Louis Flandrin in Paris).

As structural indicators of changing Hungarian eating habits, ethnological research analysed the history and social background of topics such as the system of two or three daily meals with their dishes; meat versus days of abstinence; bread, millet, maize and potato dishes, lard as cold food and cooking agent; goulash changing from a common dish to 'national' one; sour dishes; position of sugar from medical status to staple; introduction of coffee; rural wedding meals; cookery books; eating out; household schools, Mediterranean influence; the change from the open hearth to the enclosed kitchen range, from copper and earthen to iron vessels, etc. The Hungarian Ethnological Atlas covered 417 agrotowns and villages, and provided new data in 121 food-related maps. The period-based research of historians mostly contributed to seventeenth century studies.

A TELEPÜLÉSTÖRTÉNET ÉS A TELEPÜLÉSNEPRAJZ KAPCSOLATA

1. A településtörténetről

A magyar *településtörténet* kifejezést előadásokban, mindennapi beszédben, tanulmányok szövegében, címadásban rengetegen használják, de a magyar történeti irodalom tanúsága szerint kevesen próbálták értelmezni. Az összetett szó jelentése evidensnek látszik, pedig megközelítőleg sem az.

1973-ban egy veszprémi konferencián, amelyet a településtörténeti kutatás módszereiről rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Településtörténeti Szakbizottsága (MÜLLER, 1973, 1974), Csorba Csaba fölvetette egy településtörténeti kézikönyv megírásának szükségességét. Ugyanakkor szorgalmazta, hogy az egyetemeken oktassák a településtörténet módszertanát. Ez a kézikönyv az elmúlt közel négy évtizedben nem valósult meg. A településtörténet kutatási módszereinek egyetemi oktatása sem vált gyakori és jellemző stúdiummá.

Bármilyen különös, az utóbbi száz évben a történeti irodalomban nem született érdemi tudományos meghatározás a településtörténetnek nevezett tudományág fogalmáról. Tanulságos, hogy az ezredfordulón megjelent *Magyar Nagylexikon*ban, ahol egymás mellett szerepelnek a településekkel foglalkozó tudományok, a településföldrajz 14, a településnéprajz 22, a településtörténet 5 sort kapott. (MN, 1993–2004, 17., 287.) A megjelent, kissé elnagyolt, nyúlfarknyi meghatározás se nem elégséges, se nem korszerű. Megfogalmazója mintha August Meitzen (1822–1910) korában járna, hiszen az etnikai sajátosságok kutatását tekinti a településtörténet egyik feladatának.

2. Történészek településtörténeti munkái

A magyarországi szóhasználatban a településtörténet kifejezés fölöttébb sokfélét jelent, és ezeket a jelentéseket nehéz egy kalap alá vonni. A történészek településtörténetnek nevezett írásai alapvetően háromfélék: 1. Egy-egy település múltjával foglalkozó írások. 2. Több településsel, sok települést magukba foglaló tájakkal, országokkal, földrészekkel foglalkozó tanulmányok. 3. Egy-egy települési jelenség történetét feltáró írások.

2. 1. Egy-egy település múltjával foglalkozó írások

a) Előfordul, hogy egy átlagos helytörténeti könyv címlapjára, amely a kezdetektől a 21. századig nyomon követi valamely helység történetét, mégpedig a gazdaságtörténetől a művelődéstörténetig, a szerző felírja a településtörténet kifejezést (PIVARCSI, 2001). Ugyanez a magyarországi vonatkozású német helytörténeti irodalomban is jellemző. Például Paul Flach, a magyar helytörténetírás emlőin nevelkedett, vaskúti származású müncheni kutató a *Siedlungsgeschichte von Hajós* címet adta annak a könyvének, amely jórészt Hajós népesedéséről, a hajósi német családok történetéről szól (FLACH – PAUL, 1976).

b) Az interneten a településtörténet címszó beütésekor egyrészt falusi, városi monográfiák településtörténetnek nevezett helytörténeti fejezetei jelennek meg, másrészt feltűnnek a falusi honlapok településtörténetnek titulált, legtöbbször gyenge színvonalú, egy-két oldalas falutörténeti summázatai, adatsorai. Utóbbi talán kapcsolatba hozható azzal a divatos nyelvi jelenséggel is, hogy az 1990-es évek óta a hivatali szóhasználatban csökkenni látszik a *falu*, a *község*, a *város* szó használata. Helyettük, sokszor tartalmi értelemben helytelenül, diadalútját járja a *település* szó. *Községi önkormányzatról* alig lehet hallani. Helyette szinte csak *települési önkormányzatot* ismernek a „vidékfejlesztés” és a helyi politizálás apostolai.

c) Van rá példa, hogy néprajzkutató egy távoli pusztá benépesülésének, tanyásodásának históriáját településtörténetnek nevezi (JUHÁSZ, 1992).

d) Sok esetben a településtörténet kifejezést a szerzők a belterület, az épített falu, az épített város történetének, fejlődési állomásainak bemutatására használják. A *Kecel története és néprajza* című monográfiában magam is a belterület történetének adtam a településtörténet meghatározást. „Mentségemre” említhető, hogy foglalkoztam a határ történetével is, de a határról szóló fejezetem, talán a könyv szerkezeti felépítése miatt, nem a településtörténet, hanem a parasztság termelőtevékenysége témakör fejezetében található (BÁRTH, 1984, 423–434., 191–220., 695–751.). A településtörténet és a belterület-történet azonosítása bizonyára összefügg azzal a ténnyel, hogy a magyar köznapi beszédben a település szó gyakran belterület értelmet kap, annak ellenére, hogy a tudomány számára a település valamely embercsoport lakóhelyének és munkaterének (határának), illetve az ott élő embereknek az együttese (BÁRTH, 1996, 5.).

e) Az egy településre vonatkozó településtörténeti művek sorában az tekinthető „ideálisnak”, amely a belterület és a határ történetét egyaránt tartalmazza egy tanulmány keretein belül. Ilyenfajta „csúcs” településtörténeti tanulmányokra viszont kevés példa akad a magyar történeti irodalomban. Talán csak Fodor Ferenc könyvei említhetők (FODOR, 1930, 1942), bár szerzőjük nem nevezte településtörténetnek műveit.

2. 2. Több településsel, tájakkal, országokkal, földrészekkel foglalkozó tanulmányok

a) Egy-egy kistáj falvairól, városairól, településfejlődéséről szóló történeti szemléletű elemzések (GYÖRFFY, 1913; HOFER, 1955; BLAZOVICH, 1985, 1996).

b) Egy-egy vármegye, nagyobb táj falvainak, városainak, jórészt a két világháború között született települési monográfiái, amelyek legtöbbször lexiconszerűen, helynevek szerint csoportosítva tartalmazzák a terület hajdani településeinek középkori okleveles adatait. Szerzőik elsősorban a települési folyamatok időrendjére, a telepítési akciók mozgatóira, a települők etnikai összetételére koncentráltak. Nem igyekeztek vizsgálni a települési jelenségeket és azok agrártörténeti és társadalmi összefüggéseit (MAKSAY, 1971, 9.).

Sokak számára ezek az elhíresedett, klasszikussá magasztosult kötetek merítik ki a magyar településtörténet fogalmát.

Mályusz Elemér indította a sort 1922-ben a *Túróc megye kialakulása* című kötettel (MÁLYUSZ, 1922).

Az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején jelentek meg a *Település és népiségtörténeti értekezések* című sorozat jeles kötetei (FÜGEDI, 1938; ICZKOVITS, 1939; BALÁZS, 1939; MAKSAY, 1940; JAKÓ, 1940; BÉLAY, 1943).

Az 1930-as évek végén indította útjára Mályusz Elemér a *Magyarország és nemzetiség* című sorozatot, amelyben két jeles településtörténeti mű jelent meg (SZABÓ, 1937; ILA, 1944, 1946). Az utóbbi mű kiteljesítése a 20. század második felére maradt (ILA, 1969, 1976).

Az 1940-es évek első felében indította Kniezsa István a *Településtörténeti tanulmányok* című rövid életű sorozatot (MEZÖSI, 1943).

c) Magyarország egy-egy korszakban jellemző települtségi állapotát számba vevő tanulmányok. Jó példái a Domanovszky Sándor által szerkesztett *Magyar Művelődéstörténet* köteteiben jelentek meg (MENDÖL, 1939–1942a, 1939–1942b; FEKETE NAGY, 1939–1942; EPERJESSY, 1939–1942).

d) Magyarországon az 1960-as években született meg három olyan könyv, amely címében ugyan nem viseli a településtörténet szót, de a magyar településtörténeti irodalom csúcsteljesítményének tekinthető. Mindhárom kötet a Kárpát-medence egészére vonatkozik, és a települési jelenségek sorsát, alakulását mutatja be (SZABÓ, 1966, 1969; MAKSAY, 1971).

e) Viszonylag kevés településtörténetinek mondott tanulmány foglalkozott Magyarországon az Európa egészét vagy részeit érintő, elsősorban középkori és kora újkori települési folyamatok vizsgálatával, különös tekintettel a települési folyamatok, az agrárhistoria és a népesedés összefüggéseire. Efféle megközelítésben elsősorban Hoffman Tamás művelte Magyarországon a településtörténetet. Munkálkodása során jó néhány nyugat-európai tudományos gondolatot átültetett magyar talajra, különös tekintettel Marc Bloch munkásságára. Többször is közölte *A településtörténet határai* című nevezetes veszprémi előadását (HOFFMAN, 1973).

Európai képbe próbálta illeszteni a Dunántúl újkori településfejlődését Székely György (SZÉKELY, 1977).

2. 3. Egy-egy települési jelenség történetét feltáró írások

Az egy-egy települési jelenség történetét feltáró írások jó példája Major Jenő néhány tanulmánya, különösen a telektípusok kialakulásáról írott cikke (MAJOR, 1960).

Áttételesen ide sorolhatók azok a tanulmányok is, amelyeket történészek írtak a magyar tanya történetéről (SZABÓ, 1929, 1960; OROSZ, 1980; RÁCZ, 1980).

3. Régészek és nyelvészek településtörténetnek nevezett munkái

A történelem társtudományai: a régészetben és a nyelvtudományban is bőven születtek olyan munkák, amelyeket településtörténetként szokás emlegetni.

A régészet szerepét a településtörténetben a már említett 1973. évi vesztprémi településtörténeti konferencián Tóth Sándor hangsúlyozta. Ugyanő a településtörténet fogalmát is megkísérelte értelmezni (TÓTH, 1974).

Nem kevés azoknak a régészeti tanulmányoknak a száma, amelyek különösen a honfoglalással és a korai középkorral foglalkozva, címükben is viselik a településtörténet meghatározást (MÓDY, 1965; PATAY, 1957; VALTER, 1964). Előfordul, hogy korábbi korok régészeti képének vázolását is településtörténetnek nevezi a szerző (UZSOKI, 1971). Talán a településtörténetként értelmezett régészeti tanulmányok egyik előképének tekinthető László Gyulának az a Kolozsváron megjelent füzet, amely áttekintést ad Erdély régészeti korszakainak hagyatékáról, és amelynek tanulságos címe így hangzik: *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig* (LÁSZLÓ, 1943).

A helynevek tanulmányozásának településtörténeti fontosságát több névkutató nyelvész is hangsúlyozta (például: REUTER, 1973). Szabó T. Attila több műve gyakorlati példát is szolgáltatott a történeti helynevek településtörténeti célú felhasználására (SZABÓ T., 1937, 1943, 1946).

A névkutató nyelvészet világából feltétlenül megemlíthető Kniezsa István neve, aki a *Párhuzamos helynévadás* című klasszikus tanulmányának egyenesen az *Egy fejezet a településtörténet módszertanából* alcímet adta (KNIEZSA, 1944).

4. A településtörténet „határtalansága”

A fentiekből látható, hogy a településtörténet kifejezés fölöttébb sokfélét jelent a magyar köznyelvben és a magyar tudományos nyelvben egyaránt.

Mondhatnánk – Hoffman Tamás címadását némiképp átalakítva és plagizálva – a településtörténet határtalan.

Mindebből következik, hogy a történeti jellegű tudományokban mindenki azt tekinti településtörténetnek, amiről úgy gondolja, hogy az településtörténet, illetve amit maga művel településtörténet címen. Így érthetők igazán Hoffman Tamás – vagdalkozásnak is gyanítható – fejtegetései a magyar településtörténeti feldolgozások hiányáról (HOFFMAN, 1973, 8.).

Föltételezhető, hogy mostanában sem szűkül a magyar településtörténet kifejezés „határtalansága”. A településnéprajznak tehát együtt kell élni a településtörténet sokféleségének tényével.

5. A településnéprajz

A településnéprajz újabb és kevésbé ismert, kevésbé közhasználatú kifejezés, mint a településtörténet. Kevesen használják és kevesen értik a jelentését.

A településnéprajz olyan ága a néprajztudománynak, amely elsősorban paraszttelepülések (tanyák, falvak, agrárvárosok) formájának, településrendjének leírásával, összehasonlításával, eredeztetésével, történeti fejlődésével, valamint a településrend, a népi társadalom és a hagyományos gazdálkodási mód összefüggéseinek, egymásra hatásának kutatásával foglalkozik. A településnéprajz a hagyományos vonásokat keresi a településekben, illetve magát a települési hagyományt kutatja. E hagyomány legfontosabb formálója, alakítója, a természeti viszonyok mellett a gazdálkodási mód és a társadalomszervezet (BÁRTH, 1996, 8.).

A településnéprajz kutatási módszere fölöttébb összetett és sokrétű. Elegendhetetlen a terepbejárás, a helyszíni megfigyelés utcán, telken, határban, illetve toronyból vagy más magaslatról. A megfigyelést rajzolással, fényképezéssel, esetenként felméréssel ajánlatos összekapcsolni. A legjellemzőbb néprajzi kutatási módszernek, az interjú adatgyűjtésnek viszonylag kisebb a jelentősége a településnéprajzban, mint a néprajz más ágaiban. Elsősorban a település életének és fejlődésének feltárása érdekében van rá szükség. A településnéprajzi kutatás szinte elképzelhetetlen levéltári bűvárkodás nélkül, mivel az érintett terület régi térképeinek és gazdaságtörténeti adatainak tanulmányozása elengedhetetlen ahhoz, hogy jelentős településnéprajzi eredmény szülessen. A levéltári források felhasználásának a szerepe mind inkább felértékelődik.

A néprajzi településkutatás viszonylag későn indult ugyan, de az 1920-as és az 1990-es évek közötti időszakban a magyar néprajz egyik legtöbb eredményt felmutató, legdinamikusabban fejlődő ága volt.

A magyar településnéprajz nem a semmiből született meg, hanem szinte észrevétlenül nőtt ki az emberföldrajzból. Néprajzivá akkor vált a településkutatás, amikor kiindulási alapja, fő kutatási szempontja néprajzi lett.

Györffy István néhány művét a településnéprajz, a településföldrajz és a településtörténet egyaránt magáénak tekintheti. Ennek ellenére a néprajz kutatók jószerevével e tanulmányok megjelenésétől számítják a magyar településnéprajz megszületését, mivel e műveket a magyar településnéprajz alapműveinek, elindítóinak tekintik. Gondolok itt a hajdúvárosok településéről írt tanulmányaira (GYÖRFFY, 1926a, 1926b), valamint a több előzmény után megszületett *Magyar tanya* című művére (GYÖRFFY, 1937). Ezeket az írásokat elsősorban a szemléletük és a kérdésfeltevésük teszi néprajzivá. A bennük megfogalmazott felfedezések, mint például a település-megosztottság, a kétbeltelkűség, a szálláskertesség kérdése, vagy a korai tanyák tartozéktelepülés jellege, illetve a mezővárosi ház és a pusztai tanya üzemszervezeti egysége máig központi kérdései a magyar településnéprajzi kutatásoknak.

Györffy István tanítványai és követői fél évszázad alatt alaposan kiterjedéssé tették a magyar településnéprajz fáját. A kutatások jórészt két ágat növeltek: a tanyakutatás és a szálláskertesség kutatásának ágát. A két ág a dolgok természetéből következően néha összetalálkozott és egymásba fonódott (BÁRTH, 1976–1978, 237–245.). A kutatók és a gazdag kutatási eredmények részletes bemutatásától itt most el kell tekintenem. Csak néhány szerzőt és művet említek meg messze a teljesség igénye nélkül: BALOGH, 1976; BARABÁS, 1960; BÁRTH, 1975, 1984, 1992; HOFER, 1957, 1960, 1980; JUHÁSZ, 1975, 1989; KOCSIS, 1978; MÁRKUS, 1943; PAPP, 1936, 1940; SZENTI, 1979; TÁLASI, 1972; VARGHA, 1940.

Bár az elmúlt évtizedekben a magyar településnéprajz művelői legtöbbet a szálláskertes és a tanyás településekkel foglalkoztak, születtek olyan tanulmányok is, amelyek más településmódok sajátosságait és történetét mutatták be. A kutatott témák sora a nemzeti településrendtől (BAKÓ, 1980; KÓS, 1972; LUKÁCS, 1988; NAGY, 1960) a baromudvaros, kettős udvarú településmódon át (GUNDA, 1941; MORVAI, 1968; FILEP, 1972; HOFER, 1972) a települések belső tagoltságáig, a településrészek önállóságáig terjedt (MILLER, 1939; ZOLTAI, 1939; DUKA, 1978; BÁRTH, 2007).

A magyar településnéprajzban az ezredforduló táján vált terjedelmes könyveket is világra segítő kutatási témává az erdélyi magyar hegyi tanya (BÁRTH, 2001, 2004).

6. Kapcsolat, együttműködés a településtörténet és a településnéprajz között

Milyen együttműködés, kapcsolat lehet a következő évtizedekben a magyar településtörténet és a településnéprajz között?

A történész Maksay Ferenc már 1948-ben célzott arra, hogy mennyire jól tett a településtörténetnek a néprajzkutatók, történetesen Györffy István településkutató tevékenysége (MAKSAY, 1948, 49.).

A 21. század elején sincs ez másként. A néprajzi szemlélet, a néprajzi kérdésfeltevés, a néprajzi háttérismeret határozottan jót tesz a történeti (levéltári) források tanulmányozásának. Következésképp, a történeti néprajz, illetve a településnéprajz kutatói jelentős mértékben hozzájárulhatnak a sokértelmű TELEPÜLÉSTÖRTÉNET fejlődéséhez.

Teendő akad bőven. Alljon itt néhány a településnéprajzra és településtörténetre egyaránt váró, elvégzendő feladatok közül!

1. Szükség lenne az 1945 táján abbamaradt táji településmonográfiák sorozatának újraindítására, elsősorban újkori, 18–19. századi jelleggel. (A régi *Település- és népiségtörténeti értekezések* című sorozatban elsősorban Nagy Kálózi Balázs /NAGY KÁLÓZI, 1943/ képviselte az újkort.)

2. Meg kellene valósítani némely településforma, települési jelenség monografikus feltárását, elemzését.

3. Szükség lenne olyan tanulmányok írására, amelyek egy-egy falu vagy agrárváros belterületének és határának együttes történeti és néprajzi vizsgálatán alapulnak, mondanivalójuk középpontjában a település egészének hajdani élete, működése áll.

4. Vizsgálni kellene a 19. század második felében lezajlott „magyar ipari forradalom” településfejlődést befolyásoló településváltoztató hatását.

5. Részletekbe menő, alapos kutatásokkal fel kellene tární és meg kellene örökíteni a 20. század óriási jelentőségű települési változásait, településformálódását.

Nevezetesen:

a) A tanyavilág végső kiteljesedését, a tanyák megszaporodását az 1930-as, 1940-es években.

b) A tanyai nép társadalmasulását, a tanyai önszerveződési folyamatok előrehaladását, a tanyák szórványtelepüléssé alakulását.

c) A tanyák tömeges pusztulását az 1960-as években az intenzív tanyaelenes politika és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása hatására. (Néhány kiválasztott helység esetében topográfiailag visszakövetve különböző időmetszetek ábrázolásával a tanyahálózat ritkulását.)

d) Az agrárvárosok hajdani nagy határában, a tanyák tengerében megszületett új faluhálózatot. (Melynek új volta hatvan évvel 1950 után már a fiatalabb értelmiségi nemzedékek, kevésbé tájékozott néprajzkutatók és a helyben élő fiatalabb közlakosok számára sem evidens.)

Ezek a témák nem idegenek a néprajztól. Ezért remélhető, hogy a településnéprajz új nemzedéke, föltéve, ha lesz ilyen, részt vesz a felsorolt településtörténeti feladatok és sok más hasonló teendő elvégzésében.

IRODALOM

- BAKÓ Ferenc
1980 Palóc hadas település a Mátra alján. *Egri Múzeum Évkönyve*, XVI–XVII, 217–243. Eger.
- BALÁZS Éva
1939 *Kolozs megye kialakulása*. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések 3.)
- BALOGH István
1976 Tugurium – szállás – tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. *Ethnographia*, LXXXVII, 1–62.
- BARABÁS Jenő
1960 A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. *Műveltség és Hagyomány*, I–II, 219–247. Debrecen.
- BÁRTH János
1975 A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. *Ethnographia*, LXXXVI, 235–275.
1976–1978 Településkutatásunk eredményei. In: TÁLASI István (szerk.): *Dissertationes Ethnographicae II. (Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában)*. 237–261. Budapest, ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék.
1984 A keceli tanyák. In: BÁRTH János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. 695–751. Kecel.
1992 Bácskai megosztott települések. *Cumania*. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve, 13, 345–372. Kecskemét.
1996 *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
2001 *Varság, a székely tanyaközség*. Kecskemét, a szerző kiadása.
2004 *Úz-völgyi magyarok*. Kecskemét, Bárh Bt.
2007 *Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet.
- BÉLAY Vilmos
1943 *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*. Budapest, Sylvester Nyomda Rt. (Település- és népiségtörténeti értekezések 7.)
- BLAZOVICH László
1985 *A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje*. Békéscsaba, Szeged, Békés és Csongrád Megye Tanácsa. (Dél-Alföldi Évszázadok 1.)
1996 *A Körös-Tisza-Maros köz települései a középkorban*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. (Dél-Alföldi Évszázadok 9.)
- DUKA János
1978 Csíkszentlélek tizeseiről. *Népismereti Dolgozatok*, 186–197.

- EPERJESSY Kálmán
1939–1942 A települési rend bomlása. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* III. 129–158. Budapest.
- FEKETE NAGY Antal
1934 *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest.
1939–1942 A település képe. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* II. 125–140. Budapest.
- FILEP Antal
1972 Baromudvaros telekredezés a Délkelet-Alföldön a XVII–XIX. században. *Ethnographia*, LXXXIII, 487–506.
- FLACH, Paul – PAUL, Josef
1976 *Siedlungsgeschichte von Hajos*. München.
- FODOR Ferenc
1930 *Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó)*. Budapest. (Gazdaság-földrajzi Gyűjtemény II.)
1942 *Az elnemsodort falu*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- FÜGEDI Erik
1938 *Nyitra megye betelepülése*. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések 1.)
- GAZDA Klára
2007 Nemzeti település a moldvai magyaroknál. *Föld és Ember*, 20, 129–158.
- GUNDA Béla
1941 Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. *Földrajzi Közlemények*, LXIX, 230–246.
- GYÖRFFY István
1913 A Fekete Körös völgyi magyarság. *Földrajzi Közlemények*, XLI, 451–552.
1926a Alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése. *Néprajzi Értesítő*, XVIII, 105–136.
1926b Hajdúböszörmény települése. *Föld és Ember*, VI, 177–210.
1937 A magyar tanya. *Földrajzi Közlemények*, LXV, 70–93.
- HOFER Tamás
1955 Déldunántúl településformáinak történetéhez. *Ethnographia*, LXVI, 125–186.
1957 Csűrök és istállók a falun kívül. *Ethnographia*, LXVIII, 377–421.
1960 A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. *Műveltség és Hagyomány*, I–II, 331–350. Debrecen.
1972 A magyar kettős udvarok kérdéséhez. *Ethnographia*, LXXXIII, 29–52.
1980 A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. 9–60. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HOFFMANN Tamás

1973 A településtörténet határai. In: MÜLLER Róbert (szerk.): *A településtörténeti kutatás módszerei. Vitaanyag.* 5–29. Veszprém, Újra megjelent hivatkozásokkal 1975-ben, Hoffmann Tamás: *Néprajz és feudalizmus* című tanulmánykötetében, 278–308.

ICZKOVITS Emma

1939 *Az erdélyi Fehér megye a középkorban.* Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések 2.)

ILA Bálint

1944 *Gömör megye II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. (Magyarság és nemzetiség I. sor. 3.)

1946 *Gömör megye III.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. (Magyarság és nemzetiség I. sor. 2.)

1969 *Gömör megye IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

1976 *Gömör megye I. A megye története 1773-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.)

JUHÁSZ Antal

1975 Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. *Ethnographia*, LXXXV, 276–312.

1989 *A szegedi táj tanyái.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982–1983, 2.

1992 Öttömös településtörténete. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1986, 1, 125–135. Szeged.

KNIEZSA István

1944 *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából.* Budapest, Magyar Történettudományi Intézet. (Településtörténeti tanulmányok 2.)

KOCSIS Gyula

1978 A jákóhalmi szérűskertek élete a 18–19. században. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, 183–202.

KÓS Károly

1972 A nemzeti szervezeti nyomai Rákosdon. In: Kós Károly: *Népélet és néphagyomány.* 238–252. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

LÁSZLÓ Gyula

1943 *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi tudományos füzetek 167.)

LUKÁCS László

1988 A balatonhenyei közös udvarok. In: S. LACKOVITS Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig.* 81–103. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

- MAJOR Jenő
1960 A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények*, 12, 34–55.
- MAKSAY Ferenc
1940 *A középkori Szatmár megye*. Budapest, Stephaneum Nyomda Rt. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4.)
1948 Néprajz és településtörténet. *Ethnographia*, LIX, 49–53.
1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁLYUSZ Elemér
1922 *Turóc megye kialakulása*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság.
- MÁRKUS István
1943 *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században*. Kecskemét, a szerző kiadása.
- MENDÖL Tibor
1939–1942a A megtelepülés formái. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet I.* 191–212. Budapest.
1939–1942b Az új települési rend. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet IV.* 167–189. Budapest.
- MEZŐSI Károly
1943 *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. (1692)* Budapest, Magyar Történettudományi Intézet. (Településtörténeti tanulmányok 1.)
- MILLEKER Rezső
1939 A székely tizesek. *Debreceni Szemle*, XIII, 1–40.
- MN
1993–2004 *Magyar Nagylexikon 1–18*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó.
- MÓDY György
1965 A téglási ásítás településtörténeti vonatkozásai. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. 133–150.
- MORVAY Judit
1968 Erdőhádi kettősudvarok. *Néprajzi Értesítő*, L, 51–65.
- MÜLLER Róbert (szerk.)
1973 *A településtörténeti kutatás módszerei. Vitaanyag*. Veszprém.
1974 *A településtörténeti kutatás módszerei. Korreferátumok*. Veszprém.
- NAGY Benjamin
1960 A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. *Műveltség és Hagyomány*, I–II, 67–95. Debrecen.
- NAGY KÁLÓZI Balázs
1943 *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések 8.)

OROSZ István

1980 A „rideg” tanya. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. 170–215. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PAPP László

1936 *A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása*. Szeged. (Magyar Kir. Ferenc József Tudományegyetem Tudományos Közleményei)

1940 A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. *Néprajzi Értesítő*, XXXII, 285–310.

PATAY Pál

1957 Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. *Archaeológiai Értesítő*, 84, 58–66.

PIVARCSI János

2001 *Csengőd község településtörténete*. Csengőd.

RÁCZ István

1980 A tanyarendszer kialakulása. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. 97–148. Budapest, Akadémiai Kiadó.

REUTER Camillo

1973 Kézírtos térképeink szerepe a helynévgyűjtésben és a településtörténetben. In: MÜLLER Róbert (szerk.): *A településtörténeti kutatás módszerei*. Vitaanyag. 45–59. Veszprém.

SZABÓ István

1929 A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember*, IX, 214–244.

1937 *Ugocsa megye*. Budapest. (Magyarság és nemzetiség I. sor. 1.)

1960 Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In: SZABÓ István (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok*. 139–207. Budapest, Tankönyvkiadó.

1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1969 *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ T. Attila

1937 *Nireş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés-, és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században*. Cluj, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Tudományos füzetek 91.)

1943 *Dés települése és lakossága*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi Tudományos füzetek 147.)

1946 *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár, Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézet.

SZENTI Tibor

1979 *A tanya*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

SZÉKELY György

1977 Az európai településhálózat átalakulása a XVI–XIX. században és a Dunántúl. In: T. MÉREY Klára (szerk.): *A Dunántúl településtörténete* II. 1, 9–23. A pécsi településtörténeti konferencia (1976. aug. 24–25.) anyaga. Pécs, PAB–VEAB értesítő.

TÁLASI István

1972 Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. *Ethnographia*, LXXXIII, 74–77.

TÓTH Sándor

1974 Településtörténet és régészet. In: MÜLLER Róbert (szerk.): *A településtörténeti kutatás módszerei. Korreferátumok*. Veszprém.

UZSOKI András

1971 Győr településtörténete az őskorban. In: DÁVID Lajos et alii (szerk.): *Győr. Várostartörténeti tanulmányok*. 7–18. Győr.

VALTER Ilona

1964 Régészeti adatok a Bodroghöz honfoglaláskori településtörténetéhez. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* IV. 131–141. Miskolc.

VARGHA László

1940 *A tálalmasi tanyák építkezése*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

ZOLTAI Lajos

1939 Debreceni utca kapitányok, tizedesek és tízházgazdák. *Debreceni Szemle*, XII, 3, 101–113.

JÁNOS BÁRTH

THE RELATIONSHIP OF THE HISTORY AND ETHNOGRAPHY OF SETTLEMENTS

In Hungarian public and academic discourses the expression ‘history of settlement’ has got a lot of meanings. The author illustrates with a number of historical examples from literature the diversity of books and articles considered as relevant to the investigation of history of settlements. The author believes that the interpretation of the concept of history of settlement will not be more unambiguous in the near future either. The ethnography of settlements has to accept the diversity of the notion of history of settlements.

The ethnography of settlements seeks for traditional features of settlements, or it investigates the local tradition itself. The ethnography of settlements is a relatively new field of ethnography, yet, it had a lot of achievements in the 20th century.

Ethnographic aspects and questions, and in general an ethnographic background may favour the study of historical sources. Consequently, scholars of historical ethnography and ethnography of settlements may considerably contribute to the development of multifaceted history of settlement. The author enlists all those tasks that researchers of history and ethnography of settlements have to accomplish in the years to come.

AGRÁRTÖRTÉNET ÉS AGRÁRETNÓGRÁFIA

Az 1949 novemberében feloszlott Néptudományi Intézetnek (PALÁDI-KOVÁCS, 2002, 48.) a *Magyar Népkutatás Kézikönyve* címet viselő sorozatában K. Kovács László tekintette át az állattartás, a földművelés és a teherhordás kutatásában addig elért eredményeket. A földművelő gazdálkodás kutatásának forrásait, eredményeit tárgyaló, rendkívül alapos, gazdag szakirodalmi bibliográfiát is tartalmazó összefoglalásában bemutatta a korábbi korszakokban a rokon szakmák által feltárt (ő a gazdaság- és művelődéstörténetet, nyelvtudományt, az agrárszakirodalmat említi ezek között) „igen tekintélyes tömegű ismeretanyagot”. Az értékelésben a múzeumokban őrzött eszközökről is szót ejt.

Tudjuk, hogy az ezredéves kiállításon a magyar földművelő kultúra is bemutatkozott, ha nem is teljes mivoltában. (...) *Régi* primitív anyaggal (falusi gazdasági eszközök) és *újjal* (az akkor használatos nagybirtoki szerszámfelszerelés) egyaránt. Sajnálatos azonban, hogy ezt az anyagot akkor – a maga teljes mivoltában – nem néprajzi, hanem gazdaságtörténeti (mezőgazdaság történeti) anyagnak tekintették és a mezőgazdasági múzeum anyagának szánták. Néprajzi anyagnak csak a paraszti (felfogásuk szerint primitív) gazdaságok szerszámanyagát ítélték. Ez a szemléletmód, amely a magyar földművelő gazdálkodást két részre bontotta és szerszámanyagát két (...) múzeumba utalta, hosszú időre hátráltatta mezőgazdaságunk (...) tervszerű és rendszeres kutatását. Az 1920-as évekig csak nagyon szórványosan tevékenykedtek néprajzosaink tárgyunk anyagának gyűjtésében és feldolgozásában, mégis (...) szép tömegű anyag gyűlt össze (...) és ez az anyag nagyjából a múzeumokban őrzött mezőgazdasági szerszámok tömege. (K. Kovács, 1948, 18–19.)

A tanulmány egy másik helyén azonban kritikusan azt is megjegyzi, hogy

(...) a század eleji néprajzi múzeumaink csak tárgyakat gyűjtöttek. A földművelés szerszámanyagát – csak kezdetleges, különleges, kicifrázott tárgyakat – rendeltetésük világából kiszakítva gyűjtötték (K. Kovács, 1948, 19.).

A fenti idézet a 19. század végén, 20. század elején létező szemléletre, a gyakran gazdaságtörténetnek nevezett agrártörténet és az agráretnográfia – néprajz éles elkülönítésére utal. Ez a szemlélet az 1930-as évek végére,

1940-es évek elejére megváltozott, feltételezhetően *A magyarság néprajza* Györffy István által írt gazdálkodás fejezeteinek hatására is (GYÖRFFY, 1934a, 1934b). A korszak kiemelkedő agrártörténésze, Wellmann Imre a *Néprajz és gazdaságtörténet* címet viselő, az *Ethnographiában* 1947-ben megjelent tanulmányában már a következőket írta: „De nemcsak a közös tárgy s az egyező jelleg teremt a két tudomány között szoros kapcsolatot. Fontosabb talán, mert belső rokonságra vall, a módszer hasonlósága.” A néprajzkutató – mondja Wellmann – ha egy jelenségnek a leírason túl magyarázatát is kívánja adni, mihelyt abból az etnikumra próbál következtetni történeti kérdéssel találja magát szemben (WELLMANN, 1947, 10.).

Tálas István 1946-ban megjelent programadó és gyűjtésmódszertani szempontból is kiemelkedő tanulmányában (*Az Alföld kutatásának kérdései és problémái*) más feladatok megoldásában látja az agrártörténet szerepét.

Az Alföld népi mezőgazdálkodásának alapos megismerésére mindenekelőtt hívjuk segítségül az agrártörténetet. Ennek a tudománynak fel kell derítenie a lehetőségig az alföldi gazdálkodás méreteit az egyes időszakokon belül, figyelembe véve a nagybirtokokat, de elsősorban kiértékelve a telkes jobbágyság teljesítményeit. (TÁLASI, 1946/1979–1980, 34.)

Az előzőekben idézett szövegrész folytatásában a tájtörténet megismerését is szükségesnek tartja annak érdekében, hogy az Alföld mint nagytáj a történeti időkben mely térségekben kedvezett inkább a földművelésnek, hol az állattenyésztésnek, illetve a kultúrtájak pusztulása mikor, milyen mértékben és milyen következményeket előidézve zajlott. Ezen komplex vizsgálatnak célja annak feltárása, hogy az alföldi gazdálkodás 18–19. századi extenzív rendszerében meg lehessen különböztetni a pusztai (értsd: honfoglalás előtti) hagyományt és a Kárpát-medencében létrejött alkalmazkodást és alkotást.

Mintegy évtizeddel később az anyagi kultúra területén a háború utáni évtizedben folytatott vizsgálatok eredményeit összegző cikkében a Gazdálkodási Munkaközösség elméleti álláspontjának ismertetése során a következőképpen fogalmazott a professzor úr:

Az etnográfia történeti tudomány, ezért jellegének megfelelően a recens népi kultúra értelmezését is a történeti tényezők erős figyelembe vételével kell vizsgálnunk, ennek megértéshez pedig a történeti anyag néprajzi elemzésével juthatunk közelebb. A recens jelenségek történeti bázisok alapján történő vizsgálata azonban a jelenségeknek nemcsak korát, kronológiáját teszi pontosabbá, de legfőképpen megmagyarázza keletkezésük, alakulásuk, elmaradásuk okát a termelési és a társadalmi kapcsolatokból elemezve és így a morfológia és a munkatörténet reális tényekre tud támaszkodni, az összehasonlítás igényesebbé válik. (TÁLASI, 1955/1979–1980, 107.)

A történetiség hangsúlyozása mellett lényegesnek tartom, hogy a szöveg kiemeli a termelési és a társadalmi kapcsolatok elemzésének szükségességét is, mint az értelmezés egyik alapjaként szolgáló megközelítést.

Az eddigiekben bemutatott vélemények arról szóltak, hogy a néprajzkutató számára miért hasznos, miért szükséges a történészek, általában a társudományok által feltárt források ismerete, elemző, értelmező felhasználása. A másik oldalt, az agrártörténet és az agráretnográfia egymást kiegészítő lehetőségeit, szoros egymásra utaltságát, az etnográfia által az agrártörténeti elemzés számára nyújtott információk értékelését a Fél Edit – Hofer Tamás által végzett átányi kutatásnak a Magyar Történelmi Társulat által 1962-ben szervezett vita egyik hozzászólásának kiragadott, de jellemző, többek által is hasonlóképpen megfogalmazott részletével mutatom be. A résztvevők és hozzászólók – Szabó István, Balogh István, Szabad György, Wellmann Imre – értékelései közül az utóbbi véleményének kis részletét idézem, azért is, mert míg 15 évvel korábbi, fentebb már hivatkozott tanulmányában a néprajzi feladatvégzésben a történelem ismeretének szükségességét – az 1930-as évek szemléletének megfelelően – az ősiség és az etnikus specifikumok feltárásában látta, a vitában a recens néprajzi kutatás forrásértékét emelte ki. A szerzők

munkájuk historikusoknak szóló tanulságát mindenek előtt források feltárásában látják (...) S igazat kell nekik adnunk abban, hogy (...) kellően alkalmazva mind a tárgyak, mind a paraszti visszaemlékezések hasznosan egészíthetik ki megszokott történeti, elsősorban agrártörténeti forrásainkat. A gazdasági eszközök, a háztartási felszerelés, ahogy ők megszólaltatják, az eleven munkafolyamatba illesztik, világot vetnek a falusi ember szinte minden életfolyamatára (...) a tárgyak fonalán rendre kibomlik előttünk a paraszti világ egész szövedéke. (VITA, 1963, 573.)

Az ELTE Néprajzi Intézet megalapításának 50. évfordulójára rendezett tudományos ülésen Orosz István elemezte a történetírás és a néprajz viszonyát. Megállapítása szerint ha a kutatási eredmény felől közelítjük a kérdést, akkor a hasonló tárgykörben mozgó, részben azonos forrásanyagot használó agrártörténészt és néprajzost megkülönböztetni alig lehet. Fél Edit – Hofer Tamás átányi kutatásaira hivatkozva azt fogalmazza meg, hogy a néprajzi megközelítés kiindulópontja és alapja a közvetlenül megfigyelhető jelen, az írásos és tárgyi emlékek pedig a kiegészítést és kontrollt jelenthetik. Az agrártörténész viszont elsősorban az írásos emlékekre támaszkodik és ebből igyekszik a múltbeli élet teljességét kibontani (OROSZ, 1985, 16.).

A tudományos kapcsolódási lehetőségeknek, tudományközi együttműködésnek szükségszerűen vázlatos áttekintését azzal a néhány megállapítással zárom, amelyeket Paládi-Kovács Attila fogalmazott meg a néprajzi munkák által feltárt jelenségeknek a közgazdaságtan elemzéseiben is felhasználandó

elemeiről szóló vitacikkében (PALÁDI-KOVÁCS, 1973). Paládi-Kovács Attila gazdasági néprajzként határozza meg tárgyunkat (a terminológiai kérdésekre itt nem térnék ki). Többek között megállapítja, hogy a gazdasági néprajz az eszközváltások háttérét, a technikai és munkaszervezeti újításokat a gazdaságosság, termelékenység, teljesítmény – azaz a közgazdaságtanban is alkalmazott fogalmak – oldaláról is vizsgálta. Kiemeli és néprajzi példákkal alátámasztja, hogy bizonyos termelési tradíciók jellegzetesen adott csoportok, népek által képviselt kultúrákhoz kapcsolódnak (például öntözéses – bolgár kertészetek). Megítélése szerint a gazdasági elemzések során nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni a gazdasági élet regionális tagoltságát, valamint azt, hogy egy terület lakossága „nem általában munkaerő”, hanem számos tényező, közte a termelési hagyomány által meghatározott „konkrét munkaerő.”

Az agráretnográfia kérdéskörére visszatérve: Tálasi István 1970 januárjában Hódmezővásárhelyen tartott előadásában (TÁLASI, 1976–1978b), mintegy az előző évtizedekben megjelent tanulmányainak összefoglalásaként az agráretnográfia negyedszázados tevékenységéről tájékoztatott. Ennek során az alábbi kérdéskörök kutatásában elért eredményekről szolt részletesebben: szántóművelés és az ehhez kapcsolódó tevékenységek, eszközök, munkafolyamatok, munkaszervezet, valamint a szőlészet-borászat vizsgálatának elemei. Az újkori növényeink, a kertművelés és a rétgazdálkodás vonatkozásában jobbra az akkor folyamatban volt kutatásokról adott tájékoztatót, míg az állattartás kutatásában elsősorban az addigiakban hiányosan feltárt, illetve továbbra is vizsgálandó kérdésköröket sorolta fel.

Ebben a tanulmányban természetesen nem lehetséges minden kérdésre kitérnem. De úgy vélem nem is szükséges, hiszen a néprajz szakmában jelen vannak azok a kutatók, akik a munkát végezték, azok a szerzők, akik a korábbi értékeléseket, áttekintéseket megírták. Tálasi István professzor úr és az imént utalásszerűen, név nélkül említett szerzők munkáiból dolgozhattam, de igyekszem elkerülni, hogy saját mondataikkal találkozzanak ebben a dolgozatban.

A továbbiakban *A magyarság néprajza* megjelenése és az 1970-es évtized közötti időszak agráretnográfiai feladatkielöléseiről és az elvégzett munka néhány eredményéről kívánok szólni. Egy évtizeddel *A magyarság néprajza* első kiadásának megjelenése után a korábban már említett, az Alföld-kutatás kérdéseiről szóló áttekintésében foglalta össze Tálasi István az elvégzendő feladatokat. Említést tett az ármentesítés előtti „nedves” és az ármentesítés utáni „száraz” gazdálkodás, Duna–Tisza közti homoki gazdálkodás vizsgálatának szükségességéről, a gabonaneműek, a kapás-, ipari- és takarmánynövények termesztésének kutatatlanságáról, a termelési eszközök és munkamódok feltárásának időszerűségéről, a szántás, aratás, szemnyerés eszközeinek, munkaszervezeteinek feltárásáról, a zöldség- és gyümölcskertészet új ágairól és az ennek következtében kialakult, kialakított új gazdasági életformákról. Megítélése szerint számtalan pótlásra van szükség az alföldi szőlő- és gyümölcstermelés múltjának, törekvéseinek kutatása során is.

Programadó tanulmányában felhívja a figyelmet egy addig teljességgel érintetlen kutatási témára, a parasztság „földszeretetére” is.

A föld és a paraszt személyes viszonyát kellene helyileg, vagy általánosan feltárni, de nem azt, hogy a nép fia milyen földön mit termel, hanem annak igazolását, hogy a föld a vele dolgozónak személyes része, hozzá lelki szálak fűzik (...). (TÁLASI, 1946/1979–1980, 38.)

Egyes vélekedések szerint Tálasi István az elméleti kérdéseknek nem mindig elsőrendű fontosságot tulajdonító kutatók közé tartozott. A parasztság földszeretetére vonatkozó megállapítása sem elméleti szinten van megfogalmazva, mégis elméleti kérdést érint, elméleti jelentőségű, rendkívül érzékeny megfigyelést takar. A Tálasi István által kutatásra ajánlott vonás a kulturális antropológia egyik fontos kérdése. Az antropológusok által folytatott elemzések szerint a világ bármely részén található paraszti társadalmak közös jellemzője a „földszeretet”, az ilyen társadalmak tagjai számára a föld nem pusztán termelési tényező, hanem szimbolikus értékek hordozója is.¹

A tanulmány bevezetőjében idézett, 1948-ban megjelent írásban K. Kovács László nem csak az Alföld vonatkozásában, hanem országos kitekintésben is vizsgálta az agrárnéprajzi – földművelési, szőlőművelési – kérdéskörök vizsgálatában elért eredményeket, sorolta fel a megjelent tanulmányokat, jelezte a hiányokat, esetenként a fehér foltokat. Ennek a részleteit – habár tanulságos lenne – terjedelmi okokból itt nem kívánom megemlíteni. Egy dolgot emelnék ki, amely megítélésem szerint az agrár-etnográfia első öt éves tervében megfogalmazott feladatok meghatározásakor az elméleti, a tudományos szempontok mellett a gyakorlati teendők felmérését is befolyásolta:

(...) hangsúlyoznunk kell a gyűjtés modern szempontú, rendszeres és tervszerű továbbfolytatását. Erre van ma a legnagyobb szükségünk (...) legfőképpen azért, mert a földreform és a társadalmi berendezkedésünk új alapokra helyezése oly rohamos változásokat idéztek elő, hogy képtelenek leszünk a múlt állapotának felderítésére. (...) Az kétségtelen, hogy gazdasági rendszerünk a múlthoz képest teljesen át fog alakulni (...). (K. KOVÁCS, 1948, 27.)

Nem tudjuk, hogy K. Kovács László 1947-ben vagy 1948-ban írta-e meg a szöveget, de a földosztás befejezett ténye mellett a „fordulat évében” az egyre erősödő kulákkellenes politikai és médiapropaganda mellett már lehetett sejteni a paraszti magángazdaságok jövőbeni felszámolását, ebből következően a terepmunka elsődleges fontosságát. Az elméleti megközelítés

¹ A paraszti társadalom sajátosságait vizsgáló kulturális antropológiai szakirodalom áttekintését lásd MACFARLANE, 1993.

mellett a parasztság előrehaladott „felszámolódása” is oka lehetett annak, amit Kósa László 1976-ban a kutatások egyik kritikájaként fogalmazott meg:

A kortárs földművelésnéprajzi vizsgálatok témaválasztása sajátos metszeteket ragad ki a népi gazdálkodásból. Történeti nézőpontból aprólékos részletességgel tárja föl tárgyának fejlődését, múltját, történeti tipológiát alkot, viszont mindebből gyakran csak áttételesen lehet következtetni a paraszti gazdálkodás (vagy akár csak szűken a földművelés) egészének rendszerére, fejlődési fokára, belső szerkezetére, további összefüggéseire. (KÓSA, 1976–1978, 78.)

A magyar néprajz első ötéves tervének kidolgozását Ortutay Gyula 1949-ben jelentette be és 1950-ben a siófoki tanácskozáson vitatták meg. Kósa László *A magyar néprajz tudománytörténete* című munkájában a terv kidolgozásában meghatározó befolyást tulajdonított Tálasi Istvánnak és kiemelte, hogy Tálasi volt az, aki a legkövetkezetesebben képviselte a folytonosságot. Megítélése szerint Tálasi István az 1930-as években kialakult elképzeléseket vitte tovább, s „egy később elkészítendő szintézis céljából a tematikus vizsgálatokat helyezte a középpontba” (KÓSA, 2001, 211.). A szövegrész folytatása, amely a későbbi helyzet ismertetését tartalmazza, utalás-szerűen arra céloz, hogy a néprajzban is megnyilvánuló központi irányítás, bizonyos kedvező hatásai ellenére, gátolta a néprajz szemléleti megújulását. A szemléleti megújulás gátjai között azonban a konkrét politikai gátakat is meg kell említenünk. Ezek között az 1953-ban folytatott akadémiai vitát – a néprajz ellen elhangzott ideológiai vádakát olvashatjuk Kósa említett munkájában (KÓSA, 2001, 203.) –, ezt megelőzően a tiszai kutatók publikálásának politikai indítékú megtiltását említhetjük, késői „hajtásaként” pedig azt, hogy a magyar mezőgazdaság győzedelmes szocialista átszervezése végeztével magyarul nem jelenhetett meg a paraszti magángazdálkodásra alapuló falusi rendet a mindennapi élet jelenségei által bemutató Átány kötet (FÉL – HOFER, 1969). Ez utóbbiról – az olvasható idegennyelvű részek alapján – biztosan állíthatjuk, hogy elméleti és szemléleti újdonságot hozott volna a kutatásokba.

Az 1950-ben tartott siófoki konferencián nyolc munkaközösség és tíz munkacsoport felállítását határozták el. 1951-ben A földművelés és állattartás a feudalizmus és a kapitalizmus korában néven munkacsoport alakult. Ezt és az 1952-ben létrejött Gazdálkodási Munkaközösséget Tálasi István vezette. Belényesy Márta vezetésével az Anyagi kultúránk a 15. században elnevezésű munkacsoport alakult meg 1951-ben, 1952-ben pedig a Bél Mátyás munkacsoport, amelyet szintén Tálasi István vezetett. A Tárgyi Néprajzi Tanszékhez kapcsolódó munkaközösség tagjai nevéhez fűződnek a túlnyomórészt az 1960-as években megjelent monográfiák, és szinte számtalan tanulmány. Egyes részleteket Tálasi István tanulmányából – *Az anyagi*

kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955) – és *A magyar agrár-etnográfia kutatásának negyedszázada* című munkából ismerhetnek, idézhetnek fel az olvasók (TÁLASI, 1955/1979–1980).

A továbbiakban a néprajzi kutatás három olyan ágáról kívánok még írni, amely nem kifejezetten agrár-etnográfiai irányultságú, de tudományunk ezen ága számára is rengeteg tanulságot hordoz. Az egyik ágat a *Magyar Néprajzi Atlasz* képviseli, amelynek négy kötetnyi kérdőíve 1958-ban jött ki a nyomdából, és az elsődleges adatfelvétel 1959–1965 között történt meg 260 hazai és 160 határokon túli kérdőponton. Az anyagi kultúra kérdéseinek jelentős része agrár-etnográfiai kérdésekre vonatkozik, kár, hogy a térképlapok megjelenését követően még nem akadt vállalkozó az értelmezés elkészítésére.

A kutatás másik ágát a regionális és helyi néprajzi, helytörténeti monográfiák, valamint a megyei múzeumok évkönyveiben megjelentetett tanulmányok jelentik – egyetértőleg Kósa László tudománytörténeti munkájának megállapításával (KÓSA, 2001). Ezek közül kiemelkedik az átányi monografikus gyűjtés, a falu életének igen részletes, a megfigyelt jelenségeket értelmező leírásával. Ennek agrár-etnográfiai vonatkozásai közül néhányat – például a cséplőgépek használatából következő, a gazdálkodás számos területére kiható változássort – Hofer Tamás emelt ki a Magyar Történelmi Társulat által szervezett vitában (VITA, 1963, 565.). A felsorolhatatlan mennyiségben megjelent falumonográfiák a néprajzi megközelítés, feldolgozás tematikus hagyományait követték.

Harmadikként pedig az önkéntes néprajzi- és nyelvjárási gyűjtőpályázatra beérkezett, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában kéziratban őrzött agrár-etnográfiai pályamunkák említendők. Ezen pályamunkák jelentős része az 1970-et megelőző és követő néhány évben készült, gyakran rendkívül alapos munka, amely Végh József, Hofer Tamás gyűjtési útmutatója alapján a szántás-vetés, hordás, nyomtatás, cséplés eljárásait mutatja be.

Az MTA által szervezett ülásszak² címében – amelyen e dolgozat előadás formájában elhangzott – a 20. század közepe szerepel mint bemutatandó korszak. Talán megbocsátható, hogy befejezésül korszakhatáron kívüli adatokat idézek. Teszem ezt azzal a szándékkal, hogy az agrár-etnográfia ismeretanyagának a 20. század második felében lezajlott mennyiségi és minőségi fejlődését, tanáraink, kollégáink és a magunk munkájának eredményét érzékeltessem. Az adatok a következők: *A magyarság néprajza* Györffy István által írt, gazdálkodás cím alá besorolt fejezetei – az állattartás és a földművelés – összesen mintegy 140 oldal terjedelműek az első kiadásban. A nyolckötetes *Magyar Néprajz* második, *Gazdálkodás* kötetében több szerző által megírt ugyanezen fejezetek a korábbiak kétszeresét, 300 oldalt tesznek ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy kétszer annyit tudunk, mint elődeink, és azt sem, hogy nincs további tennivalónk.

² Magyar néprajztudomány a 20. század derekán. Centenáriumai néprajzi konferencia Ortutay Gyula és Tálasi István emlékére. (Budapest, 2010. szeptember 14.)

IRODALOM

FÉL Edit – HOFER Tamás

1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*. New York – Budapest, Wenner-Gren Foundation.

GYÖRFFY István

1934a Állattartás. In: GYÖRFFY István – VISKI Károly: *A magyarság néprajza* II. 107–182. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

1934b Földművelés. In: GYÖRFFY István – VISKI Károly: *A magyarság néprajza* II. 183–246. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

KÓSA László

1976–1978 A földművelés néprajzi vizsgálatának néhány fontos vonása (1945–1976). In: TÁLASI István (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában*. 76–88. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 2.)

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. 2. kiadás. Budapest, Osiris Kiadó.

K. KOVÁCS László

1948 *A magyar földművelő gazdálkodás kutatása*. Budapest.

MACFARLANE, Alan

1993 *Az angol individualizmus eredete: a család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest, Századvég Kiadó.

MAGYAR NÉPRAJZ

2001 *Magyar néprajz nyolc kötetben* II. *Gazdálkodás*. Főszerkesztő PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest, Akadémiai Kiadó.

OROSZ István

1985 Néprajz és történettudomány. In: BARABÁS Jenő (szerk.): *Tanulmányok az anyagi kultúra köréből*. 10–23. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 5.)

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973 Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak? *Ethnographia*, LXXXIV, 366–376.

2002 Néprajzi feladatok, vállalkozások és az Akadémia (1929–1967). In: UJVÁRI Zoltán (szerk.): *Tárgyunk az időben*. 41–53. Debrecen, Ethnika Kiadás.

TÁLASI István

1946/1979–1980 Az Alföld kutatásának kérdései és problémái. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. (1944–1945)*. 1–35. Szeged és In: TÁLASI István (szerk.): *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 15–49. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)

- 1955/1979–1980 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia*, LXVI, 5–56. és *Néprajzi tanulmányok, írások* I. 103–155. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 3–4.)
- 1976–1978a Kutatási törekvések a Tárgyi Néprajz Tanszék negyedszázados fennállása alatt. In: TÁLASI István (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában*. 3–17. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 2.)
- 1976–1978b A magyar agráretnográfia kutatásának negyedszázada. In: TÁLASI István (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában*. 321–357. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae 2.)

VITA

- 1963 Vita a néprajztudomány és az agrártörténet együttműködéséről. *Agrártörténeti Szemle*, V, 4, 558–578.

WELLMANN Imre

- 1947 Néprajz és gazdaságtörténet. *Ethnographia*, LVIII, 8–18.

GYULA KOCSIS

AGRARIAN HISTORY AND AGRARIAN ETHNOGRAPHY

The paper deals with the relations between research in the history of agriculture and the ethnography of agriculture. In the first decades of the last century there was not any connection between these two fields of research. In the second half of the 20th century the view of ethnographers and historians changed. István Tálasi, professor of ethnography at the Budapest University, pointed out convincingly that ethnographers have to investigate recent cultural facts meanwhile paying great attention to historical factors as well. In his article paper the author gives an account of the main results of the new ways of agrarian ethnography.

ELNÖKI ZÁRSZÓ

MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY A 20. SZÁZAD DEREKÁN CENTENÁRIUMI NÉPRAJZI KONFERENCIA, ORTUTAY GYULA ÉS TÁLASI ISTVÁN EMLÉKÉRE

Akik ma a magyarországi néprajztudomány bizony már idősebb nemzedékének tagjai vagyunk, hatvanas, hetvenes éveinket tapossuk, egy nagyon fontos tudománytörténeti szakaszban végeztük egyetemi tanulmányainkat és tettük meg első lépéseinket a tudomány mezején. Legyen szabad összegzésül csupán két fontos tényezőt kiemelni.

Az első a néprajzi felsőoktatás rendszeressé válása. A 20. század derekán a négy hazai néprajzi tanszéket csaknem egyidős professzorok vezették még pedig meglehetősen hosszú ideig. Ortutay Gyula 1946-tól, Bálint Sándor 1947-től, Gunda Béla 1949-től, Tálasi István 1951-től professzori kinevezéssel tanított több évtizeden át. (Most nem számolom kinek-kinek előző oktató éveit.) Hosszabb idő ugyanazon a tanszéken tudvalévő, a tanítványnevelés és az iskolateremtés legfontosabb feltétele, mind a négy tanárban adva volt az ezekhez szükséges habitus is. Természetesen különböző egyéniségek voltak, de én egyenrangúnak veszem Bálint Sándort is, aki kényszerű megszakítással a legrövidebb ideig taníthatott katedrán. Ő azokkal a művekkel teremtett iskolát, amelyeket nyugdíjazása után írt, amikor az egyszemélyes tanszék napi nyűgei nem kötötték le erejét. Ortutay működésének pedig két igazán tanítványnevelő szakasza volt, az 1940-es évek első fele és az 1950-es évek első fele, amikor a közéleti szereplés nem vette el az idejét. A néprajzi felsőoktatás rendszeressé válásában Ortutay és Tálasi tanári működésének óriási része volt, legfőképpen abban, hogy eltűnt az a jelentékeny hátrány, amit az egyetemi tanszék kései alapításával a néprajz a szakember-képzésben elszenvedett. Csaknem minden ma elhangzott előadás olyan területekkel foglalkozott, melyekhez a professzorok hallgatóinak meghatározó része csatlakozott és művelt. Ortutay esetében a szövegfolklor, és különösen a mesekutatás, míg Tálasi sokra becsülte a földrajzzal és az agrártörténettel összekapcsolódó néprajzi vizsgálatokat, nem kevésbé az írott források tanulságait.

Másodszorra említem, de egyenértékűen az elsővel a tudományszervezést és az intézményteremtést. Tálasi például a kutatástervezéssel, a témaadással és a témavezetéssel, Ortutay többek közt a szakterület tudománypolitikai és társadalmi képviselővel, valamint az intézményalapítással és -vezetéssel tűnt ki. A magyar néprajz közelmúltban befejezett vagy befejezéshez köze-

lító nagy szintéziseinek terveit ők is megörökölték elődeiktől, de azok az ő irányító-vezető munkájuk alatt kapták meg valódi tudományos foglalatukat. Igaz, nem mindegyikük érhetett meg többet az alapok és körvonalak kirajzolódásánál, mert mint tudjuk, a megvalósítást részben korosztályi társaik, még inkább a következő néprajzos nemzedékek végezték el. Professzoraink tevékenysége nélkül elképzelhetetlen lett volna a magyar néprajznak az a sokszínűsége, kutatóhelyi, irányzati és tematikai sokfélesége, amit az ezredfordulóra elért, amit mindnyájunk feladata megújítva gazdagítani és megőrizni.

2004-ben a szegedi tanszék tartalmas rendezvénysorozattal ünnepelte meg Bálint Sándor születésének századik évfordulóját. Ortutay Gyula és Tálasi István alakját a folyó év első felében emlékülések idézték föl. Ma az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya két hajdani tagjáról az általuk sok tekintetben meghatározott tudománytörténet fontos területeinek áttekintésével – remélem, mindannyiunk nevében mondhatom – méltó módon emlékezett rájuk.

Ismételten köszönöm minden előadónk közreműködését és a hallgatóságnak a részvételt. A tudományos ülést bezárom.

2010. szeptember 14.

FOLKLÓR ÉS TÁRGYI KULTÚRA

A HOMORÓDALMÁSI-BARLANG MONDAKÖRE

E tanulmány egy különleges székelyföldi természeti képződmény, a Homoródalmási-barlanghoz fűződő néprajzi hagyományok áttekintésére tesz kísérletet. Elemzésemben az utóbbi két és félszáz esztendő vonatkozó forrásaira és saját recens gyűjtéseimre támaszkodva próbálom a lehetőségek szerint a teljesség igényével összefoglalni mindazon folklóralkotásokat, túlnyomórészt mondákat, melyek valamiképpen reflektálnak erre az Udvarhelyszéken általános ismertségnek örvendő geológiai ritkaságra, úgy is, mint azok mondai helyszínére. Az átfogó regiszter megalkotásán túlmenően célom, hogy e folklóralkotások történeti rétegzettségére, azok hagyományozódására is rávilágítsak, és ahol kimutatható, arra a körülményre is, hogy a „magas kultúra”, a korabeli tudományos művek, valamint a populáris kultúra miként és mennyiben hatott e tekintetben a környező tájak szájhagyományozó népi kultúrájára. Arra a mondatautatóban sarkalatos kérdésre, hogy e hatás mikor és mennyiben (milyen mélységben) mondható ténylegesnek, hogy mennyiben beszélhetünk az oralitás és a főként írott formában terjedő műveltségi elemek kölcsönhatásáról, illetve hogy esetenként mely kultúrahordozó réteg primátusa érvényesült, továbbá hogy összességében melyik réteg mondható dominánsnak a közölt esettanulmány példája alapján (is). Szükségesnek tartom kihangsúlyozni, hogy bár a tárgyalt földrajzi helyszín a gazdag 19–20. századi honismereti és turisztikai irodalom révén nem csupán székelyföldi viszonylatban, hanem a magyar nyelvterület egészét tekintve is része többé-kevésbé a köztudatnak, ennek ellenére a vonatkozó folklóralkotások (ellentétben például a Tordai-hasadékkal),¹ mindössze a barlang közvetlen földrajzi környezetében – Székelyudvarhely vidékén, a Kis-Homoród mentén és Erdővidék bardócszéki részein – ihlettek ténylegesen is mondákat. A tanulmány végén közölt szövegkorpusz folklórszövegei is ez utóbbi megállapításomat igazolják.

A tanulmány tárgyául választott természeti képződmény „mitológiájá”-nak legnagyobb szegmensét a különféle történeti mondák alkotják. Ezek domináns csoportja a tatárjárás korára reflektál, legfőképpen a 17. század közepének e vidéket is sújtó hadjárásaira, a török katonai segédnépként többször is Erdély ellen vonuló krími tatárok pusztító betöréseire. E hagyományok eredeti rétege tehát az a több évszázados történelmi tapasztalat, miszerint a környékbeli nép (kivált a vargyasiak és a homoródalmásiak) a háborútól terhelt időkben ténylegesen is oltalomra lelt a barlang nehezen megközelíthető, tágas és szerteágazó járataiban.² Mindazon mondák, me-

¹ Irodalmához lásd: VOÓ, 1992; MAGYAR, 1998, 51–95.

² A barlangról mint menedékhelyről már Hunfalvy János is említést tett: HUNFALVY, 1864,

lyek a szövegkorpuszban szerepelnek, nagy valószínűséggel közel egykorúak e fent jelzett 17. századi történelmi történésekkel, ihlető impulzusokat is abból nyertek, és jelzés értékű, hogy a nyomtatásból ismert szövegemlékek is immáron másfélszáz-kétszáz évesek, azaz a történelmi távlat egyik esetben sem mondható irracionálisan távolinak („mindössze” tíz-tizenkét generációt átívelő).

1. kép Fekete István térképe a Homoródalmási-barlangról. ORBÁN, 1868, I, 89.

A hely mondahagyományával kapcsolatos legkorábbi konkrét adat Kőváry Lászlótól származik, aki *Erdély földje, ritkaságai* című honismereti művében a Homoródalmási-barlangról szólván egy 1812-ben kiadott aprónyomtatványt idéz, amit kéziratos formában az akkori homoródalmási unitárius pap, Máthé János juttatott el hozzá 1841-ben. A négy soros strófákba foglalt versezet³ szerzője ismeretlen (KŐVÁRY, 1853, 112–115.), ám a helyi földrajzi viszonyok beható ismerete azt sejteti, hogy a homoródalmási helyi értelmiség valamely képviselőjétől eredhet. Közvetve erre vall az, hogy az egy Csala-monda kivételével a szerző mindössze utal a helyhez fűződő népmondákra, ellenben a barlang szűkebb környékének földrajzi neveit akkurátusan számba veszi (Mál, Csala tornya, Ugron ürege, Lovak csűrje, Tártárkapolna), s a költemény fő témáját a hely természeti különlegessége, növény- és állatvilága, geológiai kuriózumainak bemutatása teszi ki. Továbbá természetesen a barlang menhely-jellege, amely már a vers első soraiban is említést nyer:

III, 112. A bardócszékiek elsősorban a barlangrendszer Csudálókőnek mondott déli nyúlványában rejtőztek el. Lásd még e hagyományt: ERDÉLY, 1913, 205.

³ Részletet közöl belőle: JÓKAI, 1854, 105–106.

Esik ez Almástól napkelet s dél között,
Jól ment két óráig, ki oda érközött.
Ez előtt a tatár mikor itt üldözött,
Megszabadulhatott, ki oda férközött.

Mert nincsen a világnak olyan erős vára,
Melyet feltehetne ez helylyel próbára:
Két fegyveres ember, ha áll szorosára,
Sok számu vitéz sem ronthat ajtajára. (KÖVÁRY, 1853, 112.)

A vers névtelen szerzője hosszasan kitér arra a vélhetőleg személyesen megtapasztalt történelmi emlékre, amikor utoljára merült fel ténylegesen a barlang ilyenén szerepe. Mint leírja, a II. József uralkodása alatti, törökök elleni háború idején, amikor Hátszeg vidékére, a Barcaságba és Háromszék-re ténylegesen is betört a török katonaság, a Homoród-melléki előljáróság gyertyákkal és háromnapi élelemmel felszerelve bejárta a barlang addig ismeretlen messzi járatait is, és úgy tapasztalta, hogy az végszükség esetén „elég hely leszen tán egész szék számára” (KÖVÁRY, 1853, 114.).

A Homoródmási-barlangról szóló, a tatárjárás korára reflektáló mondák a Homoród menti szájhagyományban többnyire egységbe szerveződnek, azaz fabulátszerűen több típus kapcsolódik össze egybe és koherens történetté. E mondák alapmotívuma a tatárok fenyegetése és az előlük való menekülés, valamint a barlang biztonságos rejtekében a sikeres megmenekülés (1–11.). A Kövály által közzétett félnépi verzezetben tűnik fel ismereteink szerint első ízben a Csala tornya mondája:

Délfelől nézhetni a Csala-tornyára,
Mely egy kőszál, s mutat Csala halálára.

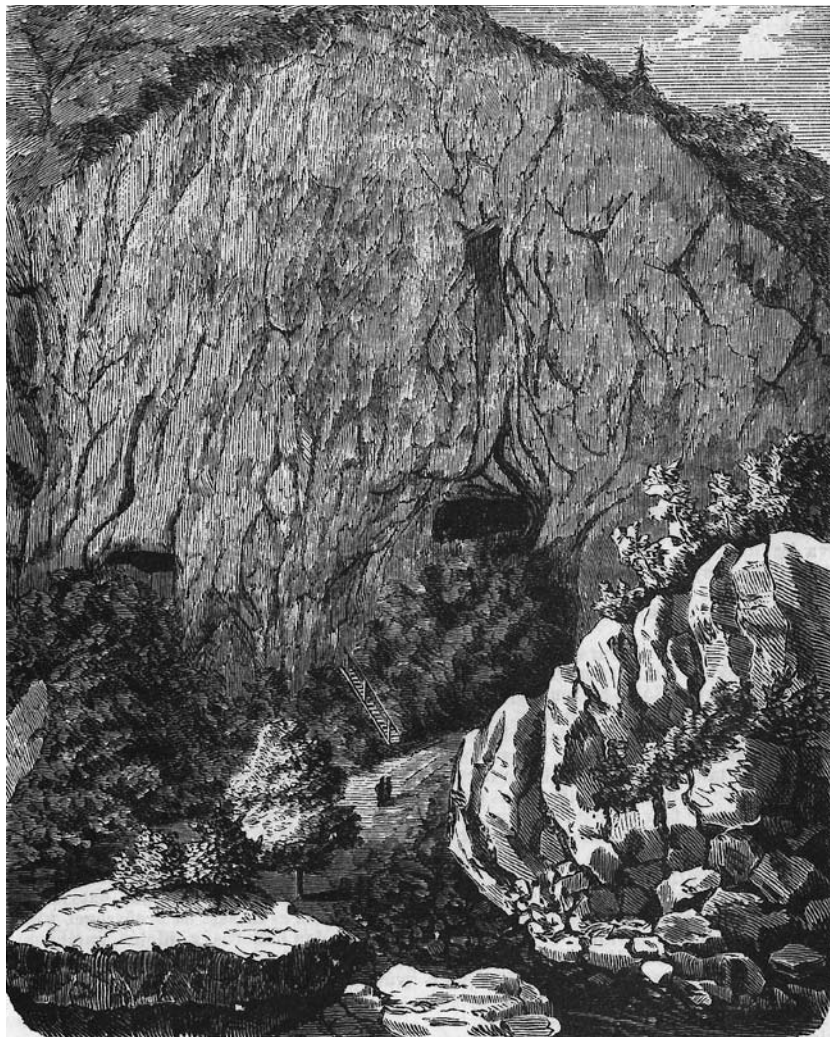
E magas kőszirtről egész kőmezejit
Lehet látni, hol a tatár vitézeit
Táborba tartotta – a sánczok helyeit
Ismerhetni, s egyéb táborzás jegyeit.

Régen e kőszálnak tornyos tetejére
Hágni szokott Csala vitézi szemlére,
S vigyázott itt tatár khám intézetére:
Míg élt veszély nem is jött székely népre.

Mert a tatár sokszor erdőkre osztotta
Katonáit, sokszor útnak indította;
De Csala a fortélyt mind szemmel tartotta,
S barlangból kijőni népet megtiltotta.

Vége az ellenség, midőn eltávoza,
Jó hirt társainak Csala kiáltoza:
Akkor lába alól a kő omladoza,
Nyakra före esvén, halállal áldoza. (KÖVÁRY, 1853, 114.)

Csala vezér mondája (23–31.) egy Orbán Balázs által említett népi költő, Varga Ferenc homoródalmási kántortanító költeményében is feldolgozást nyert (ORBÁN, 1868, I, 94.), és Kőváry közlését, valamint Jókai Mór úti levelét (kalendáriumi közleményét) követően a 19. század második felének e

2. kép A Homoródalmási-barlang bejárata. ORBÁN, 1868, I, 90.

környékkel foglalkozó honismereti irodalma is rendre megemlíti. Hogy még véletlenül sem irodalmi hatásra elterjedt mondáról beszélhetünk, arra e források közvetett utalásai, a nagyszámú recens variáns (Erdővidék, Homoród mente), valamint Pesty Frigyes helynévtárának udvarhelyszéki adata (23.) utal – minthogy azonban Benedek Elek e mondát is felvette nagyszabású és nagy hatású mese- és mondagyűjteményébe (BENEDEK, 1896, IV, 291–294.), a 20. századi folklórgyűjtések tekintetében már javarészt kibogozhatatlan, hogy az olvasmányélmények és a primer szájhagyományozott emlékek mikor és milyen arányban formálták a feljegyzett konkrét folklóralkotást.⁴

A Homoródalmási-barlang mondakörének legnépszerűbb narratívuma azonban nem ez, hanem egy a magyar nyelvterület-szerzte elterjedt vándormonda, az ún. *tatárkalács* mondája. A történet első ismert feljegyzése Kőváry László már idézett honismereti művében található, igaz, ő is már másoktól vett korábbi értesülések alapján közli (81.). E monda Kőváry könyvének megjelenésével egy időben Jókai úti leveleiben is megörökített (VITA, 1975, 64.), majd bekerült a Vahot Imre által szerkesztett *Magyarország és Erdély képekben* című honismereti kézikönyvbe (VAHOT, 1854, II, 73–74.), sőt Friedrich Müller is ismertette a *Siebenbürgische Sagen* lapjain (MÜLLER, 1885, 186–187.). És persze mi sem természetesebb, mint hogy a monografikus igényű Orbán Balázs sem hagyta említetlenül e színes folklór-hagyományt *A Székelyföld leírása* udvarhelyszéki kötetében (ORBÁN, 1868, I, 91., 94.).⁵ Szintén ő adta közre a már említett homoródalmási kántortanító tollából származó verses feldolgozást, amelynek e mondára vonatkozó sorait érdemes e helyen is idézni:

Mindjárt balra látszik a köliknak száda,
Valósággal mint egy felnyitott láda.
A csinált grádicson felérkezve belé
Bámulva tekintesz réá s az ég felé.
A rakott kőfalon nézz lövő lyukakra,
Melyeken golyókat szórtak tatárookra.
Mikép a tatársáncz s kápolna mutatja,
Ide vonulni volt Almás gondolatja.
Azt is beszélük: hogy végre egy vén leány

⁴ E monda további, a szöveggyűjteményben nem szereplő, említései: DE GERANDO, 1845, II, 117–121.; Jókai Mór úti levele 1853-ból (VITA, 1975, 64.); BENEDEK, 1926, 50–51., 1956, 36–37.; SÁGI, 1982, 366.; DÉNES, 2002, 47. Kézírtos szövegváltozatok: Vargyas (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma – a továbbiakban: EA – 13635/18. – Bencze Gyula gyűjtése, 1945); Homoródalmás (EA 27537/41–42. – Gáll Judit gyűjtése, 1996); Bardóc, Lövéte, Vargyas (saját gyűjtés, 2009).

⁵ E mondatípus további, a szöveggyűjteményben nem szereplő említései, szövegváltozatai: DE GERANDO, 1845, II, 117–121.; BOSNYÁK, 2001, 216. Kézírtos gyűjtések: Vargyas (EA 13635/17–18. – Bencze Gyula gyűjtése, 1945); Homoródalmás (EA 36310/3–6. – Bíró Katalin gyűjtése, 1994); Homoródalmás (EA 27537/41. – Gáll Judit gyűjtése, 1996); Homoródalmás, Lövéte, Olasztelek, Vargyas (saját gyűjtés, 2009).

Maroknyi lisztjét is megsütötte s egy fán
 Kidugta s hangosan eképen kiáltott:
 „Ott künn tü éheztek, itt mi eszünk pánkot.”
 Csala is felmászott egy magas sziklára
 A csorda tatár nép megvizsgálására,
 Hej de alá bukott ép a tetejéről,
 Ma is *Csala-tornya*: hívják ő nevéről. (ORBÁN, 1868, I, 94.)

Ugyanez a történet némiképp dőcögösebb rímekben egy homoródalmási parasztasszony 1947-ben papírra vetett költeményében (*A Homoródalmási-barlang legendája*) is megjelenik,⁶ a környék népi költői körében tehát újra és újra ihlető témára lett.

3. kép Kőcsűr a Homoródalmási-barlangnál. ORBÁN, 1868, I. 93.

⁶ Bodorné Rigó Lília verse. Közli: EA 26310/4–5. – Bíró Katalin gyűjtése, 1994.

A monda élő folklóralkotásként lejegyzett szövegváltozatai (13–21.) többnyire részletezőbbek, sőt esztétikailag is megformáltabbak, mint a már jelzett irodalmi híradások. Az imént idézett vers hangsúlyos eleme, hogy a népet e hadicsel által megmentő homoródalmási leány emlékére a két Homoród mentén hosszú időkre divat lett az újszülött leánygyermeknek a Rebi (Rebeka) nevet adni.⁷ E népi szövegekben az utolsó morzsából megsütött élelem fajtája is variálódik: azokban kenyérről, kalácsról, pogácsáról egyaránt szó esik. Méltán különleges a homoródalmási származású Juon Árpád Károly elbeszélése, amelyben a történelmi olvasmányélmények és a gyerekkorban hallott szájhagyomány olvad harmonikus egységbe. E tájnyelvi elemekben egyaránt bővelkedő, már-már novellisztikussá kerekített monda (16.) egy olyan narratívípust is tartalmaz, amely jelenlegi ismereteink szerint társtalan a tárgyalt hagyománykörben, ugyanakkor azonban nem a történetmondó egyéni leleménye.

A felmentő méhraj mondája egyike a ma már archaizmusként, folklór reliktumként számon tartott mondatípusoknak, s minden jel szerint erdélyi sajátosság, ugyanis ma ismert mintegy tucatnyi előfordulása szinte kivétel nélkül a keleti magyar nyelvterületről: Erdélyből és a Partiumból (Dél-Erdély, Aranyosszék, Bánság, Szilágyság) ismert. Ugyanakkor az ismert előfordulások azt jelzik (GUNDA, 1945), hogy a magyar folklórtradíciók mellett a 19. században még része volt a magyarországi szász és román szájhagyományozó népi kultúrának is. A gyér számú szövegváltozat ismeretében kisebb folklorisztikai szenzáció e típus homoródalmási előke-rülése – miként annak minősíthetjük azokat a szilágysági variánsokat is, melyek a szilágysámsoni szőlőhegyi adomák közé vegyülve bukkantak fel már-már modern mondaként az 1944-es év őszének háborús eseményeivel (a román félkatonai alakulatok által elkövetett atrocitásokkal) összefüggésben (MAGYAR, 2009a, 70–71.). A Homoród menti monda a korábbi ismert szövegekhez képest motívumvariánst is tartalmaz, ugyanis az elbeszélő az ellenségre dobott méhek helyett a méheknél még veszedelmesebb darazsakat szerepelteti a történetben.

A barlangból kinyújtott étel mondatípusának tartalmi és földrajzi tekintetben is variánsa az a Juon Árpád Károly által Máréfalvára lokalizált történet, amelyben az utolsó lisztből sült kürtöskalácsról esik szó (22.). Miként az elbeszélő fogalmaz: e máréfalvi monda „ilyen árnyéka ennek az almási dolognak”.⁸ E narratívípus egy további helyi redakcióját jegyeztük fel a Kőhalom vidéki Datkon az elmúlt években.

A Homoródalmási-barlangról szóló történeti mondák egy további csoportja mindazon történeti árnyalatú, ám nem közvetlen történelmi jellegű népi elbeszéléseket és közléseket fogja egybe, melyek a két völgy és a szomszédos hegyvidék településeihez és azok határrészeihez, jelesebb helyeihez fűződnek. Ezek sorában említendő az erdélyi szászok, táji folklórspecifi-

⁷ Uo., 5.

⁸ E máréfalvi helyi mondát lásd még Orbán Balázs leírásában: ORBÁN, 1868, I, 69.

4. kép Homoródalmási-barlang bejárata.
VITA, 1975, 61.

kumként is értelmezhető, eredet-hagyománya. A történet, amely eredetileg egy, a német nyelvterületen elterjedt narratívátípus (*Der Rattenfänger von Hameln*), a mondai adaptáció és a lokalizálás által vált részévé a Homoródalmási-barlang mondakörének. Persze, a Weser-parti német kisvárosból eredeztetett történet úgyszintén helyi monda, ám abból a történeti árnyalat még teljességgel hiányzik, és ha Hameln városának nevét kivesszük belőle, egyértelműen hiedelemmondai karaktere van. Erre figyelt fel jó érzékkel Faragó József is egy rövid közleményében, a típus egy mesei és egy mondai redakcióját is közreadva, továbbá utalva egy hajdúszoboszlói szövegváltozatra (FARAGÓ, 1979, 28–29.).⁹ A patkányküldés mágikus aktusa és a természetfeletti képességgel bíró patkányküldő személy hiedelemalakja (gyakran a tudós molnárhiedelemkör részeként) széles-

körűen elterjedt a magyar folklórban (BIHARI, 1980, 113–114.), ám olyan szöveg, amely a fizetség elmaradásának és egy patkányküldő bosszújának a motívumát is tartalmazza, rendkívül ritka. Faragó dálnoki gyűjtéséhez hasonlóan a Homoród menti adaptáció is a tanács szószegésére és a retorzió elbeszélésére helyezi a hangsúlyt, sőt az erdélyi szászok beemelésével tovább is bővíti az eredeti történetet, s az új motívum és a záró epizód által a monda egésze is történeti árnyalatot és merőben új karaktert nyer. Nem utolsó sorban azért, mert mint Faragó fogalmaz, „a hamelni történet az erdélyi szászok eredetmondájaként nyerte el leggazdagabb és legfejlettebb formáját” (FARAGÓ, 1979, 28.).

A monda eredeti, szászországi rétege a 13. század végére datálódik, első feljegyzése az 1430–1450 között latin nyelven írt lüneburgi krónika, mely mindössze ennyit rögzít az esettel kapcsolatban: „1284-ben, János és Pál napján, százharminc hamelni gyermek tűnt el, akik bementek a Kálvária-hegybe” (GYÖRGY, 1934, 134–135.). A tudósítás történelmi alapjainak a tisztázása nem e tanulmány feladata, ám jelezzük, hogy a téma gazdag

⁹ A Faragó által ismertett erdélyi folklórszövegek gyűjtési helye: Dálnok, Nagymoha.

folklorisztikai irodalma számos erre irányuló hipotézist felvetett (PETZOLDT, 1970, 364–365.), sőt megjegyzendő, hogy a történet a 18. század végétől szépirodalmi feldolgozásban is terjedt (Goethe, Heine, Mérimée, Browning stb.). Számunkra azonban az elsődleges kérdés az, hogy e német helyi monda/vándormonda hozzávetőlegesen mikor és hogyan vált részévé a magyar folklórnak és kultúrtörténetnek. A hamelni eset elbeszélése György Lajos adatai szerint magyar nyelven először Marosvásárhelyi Gergely *Világ kezdetitől fogva...* című, 1623-ban Kassán megjelent könyvében bukkan fel (MAROSVÁSÁRHELYI, 1623, 191.), ám az erdélyi szászok eredethagyományával kontamináltan nem itt, hanem 1650-ben, Athanasius Kircher egy munkájában szerepel – mint arról a későbbi erdélyi híradások is többnyire megemlékeztek. A monda Benkő József 1778-ban befejezett Erdélyt ismertető földrajzi monográfiájában¹⁰ és Kemény József gróf egy 1830-ban publikált tudományos közleményében (KEMÉNY, 1830, 88.) még csak megemlíttetik (31.), Kőváry László viszont mint erdélyi „történeti regét” már kitüntetett figyelemmel övezi és adja közre (33–34.).¹¹ Hogy e hagyomány a helyi értelmiség körében is terjedt, azt Pesty Frigyes kéziratos helynévtára is alátámasztja (35.).¹² Arra nézvést azonban máig sincs konkrét adatunk, hogy a történet az erdélyi – Homoród menti – népi kultúrába ténylegesen is alámerült volna, illetve hogy a paraszti szájhagyományban is terjedt-e.

Annyi bizonyos, hogy e német eredetű monda az erdélyi szászok körében nem folklorizálódott, noha a Grimm testvérek mesegyűjteménye, a tankönyvek és kalendáriumok által a 19. században közismert olvasmánnyá vált. Ha mesélték is (bizonyára igen), konkrét földrajzi helyhez – barcasági vagy királyföldi helyszínhez – nem kötötték. Beszédes adat, hogy az erdélyi szász Friedrich Müller több kiadást megélt mondagyűjteménye is Kőváry nyomán közli mint a Homoródmási-barlang egyik mondáját (MÜLLER, 1885, 187.). A monda székelyföldi adaptációjának kora és mikéntje tehát továbbra is megfejtésre vár, és egyelőre magunk is mindössze hipotetikusan fogalmazhatunk: mint azt más Homoród menti félnépi literátusi hagyományok is jelzik (lásd: pástílusok),¹³ nagy valószínűséggel ez esetben is az alámerült kultúrjavak egy a helyi miliőbe adaptált eleméről lehet szó, és táji meghonosodása a 18. század közepére tehető. Ugyanakkor kétirányú folyamat is elképzelhető: egyetértve Faragóval abban, hogy korántsem kizárt, hogy az átvétel már jóval korábban megtörténhetett, miáltal a narratív típus magyar variánsainak elég ideje jutott az önálló fejlődésre (FARAGÓ, 1979, 29.), azt valószínűsítjük, hogy csak az adaptáció és a lokalizálás volt

¹⁰ Magyar nyelven lásd: BENKŐ, 1999, II, 25–26.

¹¹ A mondát hosszabb-rövidebb kivonatokban több művében is megemlíti: KŐVÁRY, 1842, 105., 1853, 119–120., 1857, 127–131.

¹² A mondát az 1880-as évek elején a korabeli Magyarország legnépszerűbb képes hetilapja is közreadta (VASÁRNAPI UJSÁG, 1882, 9–10.), ami bizonyára ugyancsak hatott helyi ismeretére. A monda 19. századi erdélyi szász recepciójára utal: KŐVÁRY, 1853, 119.; GYÖRGY, 1934, 135.

¹³ E műfaj Homoród menti jelentőségéről és elterjedéséről lásd: FARAGÓ – HÁLA, 2000.

a gesunkenes Kulturgut-típusú folyamat eredménye. És noha elképzelhető, hogy a 18–19. században szórványosan e Homoród menti tájakon valóban mesélték a kompakt történetet, a recens folklórgyűjtések már nem mutatták ki ismeretét, jóllehet magyar szépírók tollából is számos említése és feldolgozása ismert.¹⁴

A tárgyalt hagyománykör speciális rétegét jelentik a Homoródalmási-barlang, a barlangrendszer messze vezető, ismeretlen járataival kapcsolatos hagyományok. A régmúlt századoktól napjainkig élő az a vélekedés, miszerint a barlangon keresztül egészen Csíkgig el lehet jutni (JÓKAI, 1854, 105.), vagy legalábbis addig, hogy már hallani lehet Csíkból a kutyaugatást és a kakasok kukorékolását (40–41.). Mások a barlang túlsó kijáratát a még távolabbi Gyergyóba helyezik. Mint feljegyezték, Fekete János, a barlang első térképének a készítője 1835-ben azért indult annak bejárására, mert maga is úgy értesült, hogy azon át egész „Gyergyóig lehet búni” (BÁNYAI, 1936, 26.).

A történeti mondák és hiedelemmondák határán mint átmeneti műfajú témacsoport a kincsmondák képezik a barlang népi hagyománykörének következő nagyobb egységét.¹⁵ Táji és tematikai súlyuk az udvarhelyszéki kincsmonda-repertoár egé-

5. kép Homoródalmási-barlang bejárata. Vahot Imre Nagy Képes Naptára 1855-re. Pest, 1854, 103.

¹⁴ Lásd Szász Gerő *A hamélai csoda* című elbeszélő költeményét, Csávossy György *A patkánysíp* című drámáját. Jókai Mór több művében is (*A kiskirályok*; *A lélekidomár*; *A cigánybáró*), Mikszáth Kálmán pedig *A fekete város* című regényében említette a mondát.

¹⁵ A föld alatti barlangban rejtőző kincs típuszáma Stith Thompson nemzetközi motívum-indexében: Mot. N 512.

szére kivetítve is jelentős, s mindez a dominancia a hagyományanyag tipológiai változatosságára is jellemző. A vonatkozó 19. századi adatok szerint egybehangzóan Dárius kincsét vélték és keresték a Homoródalmási-barlang rejtett üregeiben (43–45., 46–47.).¹⁶ Ez a kincskereső iratokban és protestáns exemplumokban (DÖMÖTÖR, 1992, 184.) is gyakran feltűnő toposz az idők folyamán szervesen beágyazódott az erdélyi folklórba, és noha nyilvánvaló a motívum értelmiségi eredete, sőt az is valószínűsíthető, hogy a más tájakhoz képest polgárosultabb Homoród mentén még a 19. században is értelmiségi megerősítést nyert, és a nagyszámú helyi adaptáció által autentikus népi tradícióvá lett. És éppen a nagyszámú lokális variáns (MAGYAR, 2003, 350.; 2004, 96–99., 314–317., 2009b, 291–292.) által vált a magyar mondakincs egyik markáns erdélyi specifikumává. A Homoród mentén sem csakis a Homoródalmási-barlangot vélték a Dárius kincsét rejtő frekventált helynek, Oklándon Kustaly váráról, Székelyzsomboron pedig az ottani Macska-hegyről vélelmeztek hasonlót; ez utóbbi községben még a 20. században is volt olyan helybeli illető, aki még munkásokat is fogadott a sikeres kincsásás reményében. Folklorisztikai kuriózumnak tekinthető baróti származású adatközlőm családi szájhagyományra támaszkodó közlése, amelyben Attila rendhagyóan különleges „kincséről” tétetik említés (42.).

A tájegység mondahagyományának folklorisztikailag legimpozánsabb részét az idegen kincsszerzőkről szóló narratívumok alkotják. Többé-kevésbé az erdélyi folklór sajátossága ez is, helyi súlya legalábbis a Királyhágón túli területeken a legnagyobb, ahol az „idegen” a kincsmondák tanúsága szerint nemritkán magyarországit jelent (46.). Térkép alapján vagy titkos iratokból tájékozódó, lovukat fordítva patkoló idegeneket említenek e Homoród-melléki hagyományok a Homoródalmási-barlang, a lókodi Kalára kútja, a lövétei Aranyos-kút, a homoródremetei Aranykút, a homoródkeményfalvi Aranybánya, a homoródkarácsonyfalvi Kisbánmező és a székelyzsombori Aranyos-patak kapcsán. E mondák közös jellemzője, hogy az idegenek kincsekkel megrakodva távoznak, míg a példájukat követő helybeliek – pontos támpont híján – nem járnak sikerrel: nem tudják felnyitni a kincses terem vasajtáját, illetve a kincset őrző szellemlény – „fehér ősz hajú öregember” – riasztja el őket, avagy éppenséggel ott vesznek (48.). Néhány ilyen kincsmondában epizódként az is szerepel, hogy az idegenek megjutalmazták helyi segítőiket, illetve – minthogy már nem szándékoznak többé kincsert jönni – elárulják a kincsrejtő helyet, mivel azonban az illetőt csakhamar elviszik katonának és a háborúból nem tér haza, a rejtekhely továbbra is ismeretlen marad.

Egy Jókai által az 1850-es évek első felében homoródalmási vezetőjétől hallott „rege” szerint a rejtélyes idegenek („ismeretlen emberek”) a barlang mélyén aranyosással is foglalkoznak (47.), Jókai feljegyzéséből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy valóban idegenekről van-e szó,

¹⁶ Jókai Mór nyomán közli e hagyományt: HANKÓ, 1896, 102.; DÉNES, 2002, 46.

avagy olyan rejtélyes lényekről, akik ténylegesen is ott laknak (JÓKAI, 1854, 103–104.). Ez esetben ugyanis a jelzett folklórhagyomány inkább a törpékkel kapcsolatos helyi hiedelemkör része, amelynek meglétére, környékbeli ismeretére a 19. századi szerzőkön kívül (ORBÁN, 1868, I, 91.; HANKÓ, 1896, 102.) a 20. század második feléből származó erdővidéki adatok is utalnak (49.). Dénes István közelebről meg nem jelölt forrását idézve a barlangban lakó „rusnya terpék” kapcsán eszkatologikus jellegű hagyományokat is felvillant, miszerint a törpék arra várnak, hogy egyszer majd elpusztítja magát az emberi faj és kihal, és akkor rájuk marad a szép napsütötte világ (DÉNES, 2002, 45.).

Az 1873. évi erdélyi kolerajárvány népi emlékezetére marosszéki (kibédi) példák alapján már Ráduly János is felhívta a figyelmet (RÁDULY, 1994), s e járvány (illetve még korábbi járványok) emléke – hiedelemmondává transzformálódván – a tárgyalt tájegységen is része a múltból való beszédnek. A járványt előidéző, csumának mondott és kicsi legényként elképzelt betegségdémon ellen a védekezés a felsőrákosi (JÁNOSFALVI SÁNDOR, 1942, II, 95–96.)¹⁷ és recens székelyzsombori hiedelmek¹⁸ szerint csakis mágikus módon, illetve az elhárító rítus ismeretében lehet eredményes. E képzetkör (WLISLOCKI, 1894) egy invariáns adat formájában a Homoródalmási-barlang mondakörébe is bekerült. Kőváry László a 19. század közepén még úgy hallotta, hogy az országban dühöngő pestis a barlangban lakó tündérek kedélyállapotával van összefüggésben – s e célból, miként az oroszhegyi Urusos-kútnál napjainkig szokásban van, a nép a barlang szájához a betegség eltávolztatása végett ingeket tett (50–51.). E hiedelemcselekvés említése John Paget angol utazó (PAGET, 1850, II, 198–199.)¹⁹ és Kőváry feljegyzéseiben egyaránt szerepel, Kővárynál olyan értelemben, hogy azért hordtak a falu végére és a barlang szájához ingeket, hogy ne fázzanak a barlangban lakó (barlangba zárt) tündérek – a folklóranalógiák ismeretében azonban valószínűbb, hogy e hiedelemcselekvés a betegségdémon távozását elősegítő szimbolikus behelyettesítő rítus lehetett.

A Homoródalmási-barlang csodás lényei sorában a törpéken, tündérekben és „ismeretlen emberek”-en kívül Jókai Mór 1853-as útirajzában a barlangban lakó vademberek („majomemberek”) is megemlíttetnek (JÓKAI, 1854, 103–104., 104–105.). És bár az erdélyi hiedelemanyagban nem teljességgel társtalan ez az adat,²⁰ némi fenntartásokkal kezelendő a jeles író e homoródalmási értesülése. Igaz, az általa leírt monda szövege koherens egészlet alkot és meglehetősen részletes (52.), a helyi hiedelemanyagból azonban további említése e tájról már nem ismert, magunk sem akadtunk nyomára a 21. század első éveiben. Noha a recsenyédi Simon Benedek vad-

¹⁷ Jánosfalvi Sándor István 1846. évi gyűjtése.

¹⁸ Saját gyűjtés, 2009.

¹⁹ Az útleírás első kiadása: PAGET, 1839.

²⁰ Az Erdélyi-erdőháton és a gyimesi csángó folklórban reliktszerű survival-elemként szerepelnek „vademberek” (saját gyűjtés).

leányról szóló elbeszélése is társtalan szövegemléknek hat e Homoród menti részekben, e természeti démon hiedelemköre a Székelyföld keleti peremén sok helyütt még a 20. század végét is megélte. A Máréfalváról elszármazott Homoród menti mesemondó²¹ történetében számos helyi vonatkozás beemelésével a hiedelemkör központi narratívátípusa kerül részletes kifejtésre, motívumgazdagsága és dramaturgiai felépítése által egyike a vadleányról szóló repertoár esztétikailag legsikerültebben megformált elbeszéléseinek (SERES, 1981, 188.).

Noha a Homoródalmási-barlanghoz legközelebb fekvő székely településeken (Homoródalmás, Lövéte, Oklánd, Homoródkarácsonyfalva, Erdőfüle, Székelyszáldobos, Vargyas stb.) az utóbbi években e sorok írója jóvoltából intenzív folklorisztikai gyűjtések folytak, lehetséges, hogy további szisztematikus és "célzott mélyfúrások" szórványosan további, itt nem szereplő adatra, szövegvariánsra lelhetnek még.²² Összességében azonban átfogó jellegűnek és reprezentatívnak tekintem az itt felvázolt képet, amely remélhetőleg szorosan vett tárgykörén is túlmutat, és több más földrajzi ihletettségű folklorisztikai esettanulmányhoz hasonlóan további adalékul szolgál majd a „helyi mondák” mibenlétének és a mondahagyomány egészen belül elfoglalt műfaji dominanciájának a kérdésköréhez.

²¹ Simon Benedek mesemondói világáról lásd: GERÉD, 1998, 2000.

²² Többek között arra a gyűjteményben egyelőre egyedüli adatra nézvést is (lásd: 53.), miszerint a barlang a környékbeli székely néphit rontó erőinek (kísértet, boszorkány, ördög) szintén alkalmankénti előfordulási helye.

FÜGGELÉK

Mondák a Homoródalmási-barlangról

Menekülés a Homoródalmási-barlangba

1. Ennek a Falunak az Erdején vagyon fel Almás felé egy igen hosszú üreg a föld alatt hosszúságára közelít egy mértföldhöz, ebbe a lyukba rejtették volt elmagokat a háborús időben meg számlálhatatlan sok emberek, s mikor az ellenség keresztül ment, s égette a falukat ők 4 hetekig ott mulattanak, félelem között ugyan de nem illette őket senki, s még marháikat is hajtották oda. (Vargyas) – BOD, 1984, 149. – 18. század közepe.

2. A közeli lakosok gyakran kerestek menedéket ezekben a barlangokban, amikor az előző időkben a barbár népek tűzzel-vassal mindent elpusztítottak. Ezért van az, hogy agyagurnák és más edények töredékeit láthatod itt, továbbá egy kisebb falat, mely valamikor a bejárat megerősítésére szolgált. (Homoródalmás) – BENKŐ, 1999, II, 26. – 1778.

3. Átellenben a barlanggal látszik még azon kápolna omladéka, melyben a tatár vezér lakott, midőn a barlangot megszállotta. (Homoródalmás) – JÓKAI, 1854, 104.

4. Az almási barlang a hagyomány szerint a háborús időkben s különösen a tatárjáráskor menedékhelyül szolgált a környék lakosainak. (Homoródalmás) – HUNFALVY, 1864, III, 112.

5. Ugyancsak a néphagyomány szerint az ősfoglaló családok az ellenség támadásai elől felhúzódtak a Csudálókőlyuk közelébe, Mezőárnyék és Dastmagyarós határrészek közé, hol egybetömörültek egy közös szállásba, hogy közös erővel védekezhessenek a támadások ellen. Ebből a közös szállásból alakult ki az első falu, Vargyas. A faluból futás esetén a nép hamar bemenekülhetett a Csudálókőlyukba. Bemenekülés után a patak szűk völgyének mindkét végét kemény kőfallal zárták el. (Vargyas) – EA 13635/10. – Bencze Gyula gyűjtése, 1945.

6. Megvan ma is az Almási-barlang, egy kis lyukon lehet bemenni, s hatalmas nagy termék vannak bent. A tatárok idején a nép oda menekült bé. (Székelyudvarhely) – BOSNYÁK, 2001, 216. – Bosnyák Sándor gyűjtése, 1993.

7. Lócsűr: a hagyomány szerint a tatárbetörések idején a barlangba menekült népek itt rejtették el lovaikat és állataikat. (Homoródalmás) – EA 27537/40. – Gáll Judit gyűjtése, 1996.

8. Tatársánc. Sáncmaradvány. A barlangba menekülés közben ásták az ellenség feltartóztatására. (Homoródalmás) – EA 27537/54. – Gáll Judit gyűjtése, 1996.

9. Én úgy hallottam, hogy az akkori népek, akik életbe vótak, oda a barlangba menekültek bé. (Homoródalmás) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2008.

10. Amit minden gyermek, az én korosztályom, de a vargyasiak, olasztelkiek is tudtuk s halottuk az öregek meséiből, s azok is az öregektől, hogy a vargyasi barlang fölött a sziklán, veszély esetén, akkor a vargyasiak oda menekültek a barlangba, és ott volt egy kő, a Csudálókő, és a Csudálókő volt mindig a szolgálatos, felváltva szolgált a székely, aki figyelte, hogy jönnek-e a tatárok. S amikor elmentek, akkor hazamentek, s ha megint veszély volt, megint odajöttek, vittek szalonnát, mindenfélét. (Barót) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

11. Amikor vót a tatárbetörés az 1230-as időbe, ugye hát itt a Vereckei-hágón jöttek bé, hát a főhad nem ért le ide, hát ott fent Kolozsvár környékén s ott nyomultak az Alföld felé előre, hanem attól leszakadozott csavargók, amit máma olyan lógósoknak hínak, akkor es vót mindenféle gazember, esszeverődtek tizenöt-husz fős csoportba, és akkor elfoglaltak egy ilyen kis falucskát, de a falun kívül lesátraztak az erdő szélén, s ott ettek-ittak, lakodalmaztak, heverték, tekeregtek, s hetenként vagy tíznaponként bejártak a faluba, megint vitték az utánpótlást. Vágómarhát, élelmet, ami kellett, zödséget – hát itt az élet folyt, falu vót. És hát akkor a falu két kilométerrel feljebb vót, mint most, még nem ilyen nagy faluk vótak, mint most. Na, hát földhányás vót a falu körül csinálva, s ott lehetett a faluba fel s kifelé közlekedni. Akkor a falu felől való réten csináltak egy rést, s arra tettek egy felvonó hídszerűséget. S akkor amikor a tatár megjelönt, ezek a pallón túl... állandóan örködött valaki, s amikor észrevette, hogy jönnek, ült a lovára, vágatott fel a falura: készülődés, mert gyűnnek! Akkor vót egy valaki, vagy kettő, akinek a' vót a dóga, hogy a tatár amikor a hídon bájött, elhúzta a pallót. Kötéllel elhúzta, s a tatár bé vót fogva. Nem tudott keresztül visszamenni. S akkor nekimentek, s nyomták belé őket a nádasba. Odapusztították az egészet. Na most már amikor már meggyengültek annyira, hát egy kis falucskából nem vót sok harcos, hát sebesülés meg haláleset es került, a csoportok es lassan kezdtek még nagyobbacska es lenni, több találkozást nem vállaltak, akkor kötöztek fel az Orbán Balázs-barlangba, az egész falu népsége harminc-negyven kapu lehetett. Vittek fel élelmet, s oda húzódtak bé. De addig, amíg bírták, addig őket elrendezték. (Vargyas) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

A barlangból kinyújtott kenyér

12. Sokszor volt a régi tatárjárásos időkben a vidék menhelye, honnan szádát be is falazták volt egykoron. Sőt felette, a hegytetőn egy őrtorony romja maig is fenn áll. Egy alkalommal az ide menekülteket pogány tatárság támodja meg, pogányabb a többinél. A népet felkérlik, de magát fel nem adja. A tatárok tehát éhséggel akarák bevenni, s azért alatta tábort ütöttek: a vidéket beportyázzák, s belőle az eleséget annyira kimeríték, hogy nem voltak képesek magokat hosszason élelemmel ellátni. Éhséggel küzd ostromló és ostromlott; a tatár zsákmányt remélve, még sem tágitott. A benlevőknek már csak annyi lisztjük, hogy belőle egy roppant pogácsát gyurnak. Egy székely asszony elmés ötletre jó: a pogácsát, mely hamuval volt pótolva, a tatároknak felmutatja, elmondja mikép csak takarodjanak el, mert nekik elégséges élelmök vagyon még. S erre a tatárok elhívén a csejt, felszedék sátorfáikat, odahagyák őket, s a székely nép kijöve kínos rejtekéből. (Homoródalmás) – KÖVÁRY, 1853, 118.

13. Néphagyomány szerint egykor a tatár tábor egész ideáig nyomult, de a barlangba huzódott székelyeket biztos védhelyükön megtámadni nem mervén, kiéheztetés által akarták önmegadásra szorítani. Tábort ütött azért a tatár a Mál oldalában; már elfogyott élelme a szegény bennszorultaknak, de el a tatároké is, kik a feldult vidéken nem tudták magukat élelmezni, midőn egy elmaradt leánynak (vénleány) azon elmés ötlete támadt, hogy a megmaradt kevés lisztet hamuval egybe kevervén óriási pereczet gyurt s azt szép pirosan kisütvén, hosszú rúdon felmutatta az éhező tatároknak, kik is látván, hogy azoknak még élelmök van, visszavonultak. Ekként ez elmés ötlet megmenté a szegény ostromoltakat. (Homoródalmás) – ORBÁN, 1868, II, 91.

14. Amikor bėjöttek a tatárok, Lövétén vótak, s má sejtötték az almásiak, hogy ide es eljutnak minél hamarabb. Az akkori előjárót – hát én má nem tudom, hogy hogy es hitták, édös fiam, mett ugye apámtó hallottam én es – megölték vót Lövétén.

Hát ugye, ami menthető vót, mindent magokhoz szedtek, a gabonát fel a szekérre, s a tehenököt fogták a szekér eleibe, mett még ló akkó, ejsze nem es vót a faluba. De nem es vót eppen olyan gazdag akkó a falu má gabonába, úgyhogy hátra tudták vinni egészen Kőmezeibe, a barlanghoz. Ott vót egy barlang, vót, a fenét, hát most es ott van, sze eleget jártok tük es hátra, s látom, hogy idegönök es, még most télön es. No, hát akkó oda hátralopakodtak, mire jöttek a tatárok, nem kaptak senkit a faluba, de magok után mindönt felégettek.

Az almásiak bémentek a barlangba. Jaj, azt elfelejtöttem az elébb mondani, hogy má elkészítették vót a búvóhelyt, s körbevették mély sánccal a barlang szádát, hogy könnyen ne lehessen bémenni. Me ugye elé kellett készüljenek, mett híre vót má, hogy a szomszéd falukot irtsák ki.

A gabonákat elásták, s az embörök bementek a barlangba, s nagy követ henderítettek a barlang szádájához. Hetekig vótak a barlangba, osztán mikó elfogyott az ennivaló, egy vénleánnak eszibe jutott, hogy süssön hamuba kenyeret, s azt kinyútotta, s osztán így mentek el a tatárok, mett ugye azt hitték, hogy még sok az ennivalójuk az almásiaknak.

Osztán Csala felmászott egy nagy hegyre, hogy nézze meg, tényleg émentek-e, s nagyot kiátott, s lezuhant. Osztán ezt a hegyet a mai napig es Csalatornyának nevezik.

Mondták annak üdejín, hogy ezelőtt sok-sok évvel tényleg erősen nagy hegy vót, ma már ugye nem olyan nagy, mett az üdő eltelt úgy töllünk, mind a természetűtől.

No, hát mondom, édös fiam, hogy ennyit tudok erről, s ezt es az apámtól hallottam. De látod-e, fiam, hogy én nem es gondoltam vóna, hogy ilyen híros lesz az almási barlang. Mi a francot tudnak abba a setétségbe nézni, s egy csomó denevér között, vajon fiam? (Homoródalmás) – LANDGRAF, 1998, 152–153. – Nagy István gyűjtése, 1994.

15. Az almási területen volt egy olyan helység, ahol barlang van. És a székelyek oda húzódtak be a barlangba. Hát mindenesetre ott van egy csúcs, Csala tornyának hívták azt a hegycsúcsot. Elég az hozza, hogy a tatárok, törökök, mikor ők voltak az ellenségeink, elég az hozza, hogy oda menekültek be, és várta az ellenség, hogy jöjjenek ki, mert biztos, hogy a székelyek ott étlen meghalnak. Akkor elég az hozza, hogy valami korpából kenyeret süttek, s kidobták az ellenségnek. Mikor az ellenség meglátta, azt mondta, hogy: na most elmehetünk, mer ezeknek van benn élelmük. S így elmentek.

Elég az hozza, hogy ez a Csala nevezetű fiú felment annak a sziklacsúcsnak a tetejére, hogy megnézzze, hogy elmentek-e az ellenségek. Elég az hozza, hogy ahogy körülnézett, megszédült, leesett és szörnyet halt. S ettől a pillanattól a Csala tornyának nevezték el azt a helyet. De most már az idő annyira kezdte enni, hogy az a csúcs örökké porladozik és szűkül, alacsonyodik. Erről az almásiak tudnának nagyon sokat mesélni. (Homoródkarácsonyfalva) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2006.

16. Almáson az egy óriási barlang. Az almásiak oda behúzódtak, s akkor ez a Csala vezér vót a vezérük itt székelységnek, hát ő elment, hogy a királynak jelentést tegyen, hogy sajnos itt betört az ellenség. S amikor a Csala vezér látta, hogy a király elment, akkor erdön-mezőn, ott a hegyeken visszajött ide, s akkor osztán itt elmondta a népnek, hogy sajnos, mi történt. Igen, de a kutyafejű tatárok jöttek, hozták a levelet, hogy IV. Béla azt írta, hogy mindenki maradjon a helybe, ne menjen sehova, művelje, szántson, vessen, arasson, mert a Batu kán jó barátja a királynak, csak mint vendégek vannak itt az országban. De Csaba vezér azt mondta: „Ne jöjjünk ki a barlangból, maradjunk ott – aszongya –, mert ez csak hazugság, ez nem igaz, mert én ott jártam a helyszínen, s megtudtam, hogy a király is elmenekült”. S akkor

aztán úgy is csináltak a tatárok, hogy szántottak, vettek, arattak, s mikor a gabonát betakarították, akkor lemészárolták [a népet].

De itt nem tudták a Székelységben, kivált az Almási-barlang ugye az úgy fent van a szikla oldalában, s azt a bejáratot befalazták, s nem tudták úgy ostromolni. S ott fent van az ablak, s egy ember es onnat a nyíllal tudta löni a tatárokat. S mondták: várjuk meg, amíg elfogy az élelmük! De hát élelem jócskán vót. S akkor aztán a tatárok ugye várták-várták, hogy fogyjon el az élelem, s akkor arra számítottak, hogy akkor osztán megkaparintsák azt a vagyont, amit oda béhordtak, a szép asszonyokat s leányokat pedig elviszik rabszolgának. Elhurcolják. S a férfiakból es, mert akkor adták-vették, mint a kecskét vagy a malacot a piacon az embereket, így vót. S akkor aztán Csala vezér éjszaka úgy azon az ablakon leereszkedett, s a székelyeknek vót – Korondon járt úgy? – egy jó nagy cserépkorsó, s abba darazsakat s mindent beléttettek, s a' le vót kötve, s a kötőre reakötte a fülit, s így megcsavarta, s oda behajította a tatárok közé. S persze azok a darazsak osztán kezdték szűrni, minden, hát úgy ordítottak a tatárok, hát persze, mert abba a sötétbe azt se tudták, hogy mi lehet. Az olyan fájdalmas! A kecskedarázs az olyan kicsi, s van az a lódarázs, az nagy, Isten őrizz, az halálos is lehet. Mert olyan a helyzet, hogy a méh ugye egyszer megcsípi az embert, s a fullánkja az belészakad, többet nem. A darázs százszor is megcsípi. Aztán: hőj, reggel a fejük úgy megdagadt, hogy bele kellett üljenek a Vargyas vizibe, hogy kicsit lohadjon.

No aztán acsarkodtak, hogy addig el nem mennek, míg egyszer az élelmek el nem fogy az almásiaknak, s akkor hogy ne haljanak éhen, hát akkor inkább kijönnek, s ők aztán akkor tovább elintézik őket. Hát tényleg aztán má úgy elfogyott az élelmük, hogy kezdtek éhezni rendesen. Ugye tanácskoztak, hogy mitévők legyenek, s arra határoztak, hogy tovább ne szenvedjenek, hanem adják meg magukat az ellenségnek, s jöjjenek ki a barlangból. Vót egy szép Ilonka, egy okos leán, s aszondta, hogy:

– Nem – aszongya –, én tudok egy megoldást! Amennyi liszt van, adják ide nekem, hogy süssek egy kenyeret.

S hogy minél nagyobb legyen, még a hamut is odakeverte közéje. Megsütte azt a kenyeret – s ebből, innen származik, hogy van sütnivalója, esze vót, mert nagy kenyeret sütött –, s átalszúrta, s egy rúdra reakötte, s ott az ablakon kinyújtotta a tatároknak. Azok látták azt a nagy taligakerék-kenyeret, aszidték, hogy dicsekednek, hogy mekkora kenyérük van. S biztos, hogy sok élelmük van. S ők meg ugye kancatejet illogattak, s mit, amit kaptak, várták, hogy jöjjenek elé. S aztán fellázadt a hadsereg, s aszondták: hát itt né, mekkora kenyerek van, bolondság, hogy itt tótsük az időt, hát menjünk egyebre, s keressük s raboljuk, hagyjunk ezeknek békét, annyi élelmük van, hogy míg a világ s két nap kitart!

S akkor aztán a tatárok sátort bontottak s elmentek. S hű, a nép aztán nagyon megörvendett, ki akart jöni. S a Csala vezér aszondta, hogy:

– Nem – aszongya –, nem megyünk ki, csak egyszer én egyedül kimegyek, szétnézek, hogy nem-e csak színlelik, hogy elmentek, s mikor kijövünk, akkor ránk támadnak s lemészárolnak!

Akkor aztán kijött, s barlanggal szemben van egy torony, ilyen sziklatorony. Na, felmászott arra – de én nem másztam, de akik jártak el, aszongyák, hogy nehéz felmenni, de még lejőni még nehezebb. Az olyan hegyes. S akkor aztán felkapaszkodott oda Csala vezér, s onnat messze ellátott, s ténleg látta, hogy valóban elmentek a mongolok. S akkor örömebe intett, hogy: gyertek ki! – de szegény biztos, hogy az éhségtől s fáradtságtól megszédült, az egyensúlyt elvesztette s leesett. Na aztán akkor azért hívják Csala tornyának, mert ott szegény ugye az életét áldozta, leesett s eltemették. (Homoródalmás) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2007.

17. S akkor ugye van itt az Almási-barlang. S a nép ismét s közbe odame-nekültek, mert nagy a barlang. S elfalazták magukat, s ablak vót, s a tatárok odamentek, s aztán magos létrán kellett felmenni, hát nem tudtak felmenni, mert nem vót. S mind várták, hogy gyűjjenek ki a népek onnan. De nem jöttek ki. Ott két-három hétig is ott vótak. S kitalálták, – mer akkor is a magyarnak esze vót –, hamuból s valamiből olyan kenyérfélit eszeállítottak, megszáritották, s az ablakon kinyújtották. Valami kicsi lisztjük vót, s a val békúzták – olyan kenyérforma lett belőle –, hogy lássák a tatárok, hogy még maradhatnak, mert nekik van mit egyenek. Közben semmi nem vót már. Megunták, osztán elmöntenek. S így osztán megszabadultak a népek. (Lövéte) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

18. Vargyason hallottam, hogy menekült fel a falu népe oda a barlanghoz, oda az Almási-barlanghoz, s ott befalazták, ott próbálták kieheztetni. S akkor nem vót mit egyenek, de úgyes a maradékból egy nagy lepényt hamuval összevegyitettek, hogy nagy legyen, s úgy kidugták a több napi eheztetés után, hogy még van mit egyenek – s akkor a tatárok elmentek. (Olasztelek) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

19. Én úgy hallottam nagyanyáméktól, hogy oda [Almási-barlang] mentek be, s akkor már elfogyott az utolsó ételmük is, és akkor hamuból, miből sütöttek egy nagy kenyeret, s azt kitették bizonyágtételül, hogy: nekünk még mindig van ennivalónk! S akkor ezzel elmentek. A tatárokkal kapcsolatosan emlegették. (Bardóc) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

20. Már a tatárok is kínlódtak ugye az étellel. S egy öregasszony-e vagy leány, a' kitalálta, hogy süssenek kenyeret. S azok süttek, eszekeverték valamit, s kinyújtották, hogy: né, még mennyi kenyérünk van! S osztán így mentek el a tatárok es. Hogy osztán látták, hogy itt még ételmük van. (Nagybacon) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

21. Felmentek a Csudálókőbe a vargyasiak. Vittek fel lisztet s amit tudtak, majorságfélét, s ezt s azt, azt meg kellett enni, az elfogyott. S a tatárok – mikor ott bérendezkedtek, befalaztak s minden – addig keresték itt a vídéket, míg véletlenül reataláltak, hogy hol vannak. S amikor erről meggyőződtek,

az aljba lesátraztak. Kiehőztetni, hogy akkor mindenkit megölni. Akkor ezt csinálták a tatárok. S ott a barlangban mikor esszegyűtötték a maradékot, azt megsziporították egyébbel, akkor azt felszúrták, mikor megsült, egy nagy karóra, két-három ember kitartották a likon. Hogy a tatár nézze. Visszavette. Másképp szúrta. Más karóra, más emberek kitartották. A tatár mikor végignezte, bontotta a sátrat, csomagolt s elvonult. Mert ők látták bentről, hát egyéb dögik sem vót, hogy figyeljék egymást, hogy a tatár es éhezött. Az erdőköt kivadászták, s a vezető lovukot utolsó darabig megették. Nem vót mit egyenek. S így osztán mikor ezt belátta, hogy lássák, hogy nekik van mit enni, elvonultak. (Vargyas) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

A barlangból kinyújtott kürtőskalács

22. Van egy árnyék annak az Almási-barlangnak itt Máréfalván. Máriafalva, csak aztán Máriafalvából lett Máréfalva. Ott van a hegyoldalban valami lyuk, ott csinálnak ilyen máréfalvi napokat. Hogy jöttek a tatárok, s ott süttek kürtőskalácsot, s ott mútogatták. Hát ilyen árnyéka ennek az almási dolognak. (Homoródalmás) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2007.

Csala tornya

23. *Csala tornya* fenn magosban egy torony alaku kőszirt. Az Almásról régen kihalt Székely Csala nemzetségről neveztetik. A nép monda szerint a régi üdőben ezen nemzetség egyik tagja erre nagy üggyel s bajjal fel mászva innen kémlelte volna a Kóborló Tatárokat, s mint elő őr s jelekkel adott hirt a rejtekbe álló székelyeknek, a kiket a tatárok biztos rejtekhelyeikbe meg támadni nem mertek. (Homoródalmás) – PESTY, 1864, Udvarhelyszék, 156.

24. A barlanggal szemben magas sziklaszál tornyosul fel, ezt *Csala tornyának* hívják, egy versben megóvott nép hagyomány szerint azért, hogy a tatár-ostromkor egy Csala nevű bátor székely ezen szikla tetőre felmászva kémlelte a tatár tárbort, és annak minden mozdulatát, innen nézve figyelmeztette társait a tatároknak cselt vető távozásokra, s ujboli visszarohanásokra; innen örködött sorsosainak biztonsága felett. Végre midőn az ellen valójában távozott, Csala e jó hirt oly heves mozdulatok közt tudatta társaival, hogy a mint a vers mondja:

Akkor lába alól a kő omladoza,
Nyakra före esvén halállal áldoza.

De a közjóért magát feláldozott Csala nevét a nép megvédte a feledékenységétől, mert a szikla, honnan hű öre lezuhant, most is *Csala tornyának*

hivatik, s élettörténetét bármelyik pásztor el tudja regélni. (Homoródalmás) – ORBÁN, 1868, I, 91.

25. Itt a barlang nyílásával átellenben áll magában egy karcsú szikla-torony: *Csala-tornya* a neve. Mikor a barlangba szorult népnek az élelmiszerre elfogyott s éhhalál fenyegette, egy Csala nevű vitéz vállalkozott, hogy fölmegy a szikla-toronyra s onnét szétnéz, vajon ott ólálkodnak-e még a tatárok. Fölment Csala vitéz a torony tetejére, széttekintett és sehol nem látván tatárt, nagy örömeben a barlang felé fordult, hogy jelentse az öröndetes hirt. De a hirtelen fordulás vesztét okozta: leszédült a torony tetejéről s nyomban meghalt. (Homoródalmás) – AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEN, XX, 1901, 340.

26. Az Almási-barlang arról híres, hogy valamikor ott bújtak el a barlangban a környező emberek. S vót egy Csala nevezetű, aki azon a sziklán figyelte a közeledő ellenséget, tehát a tatárokat, és az azért Csala tornya. (Homoródkarácsonyfalva) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2007.

27. Nekünk aszondták, hogy valami Csala nevezetű felmászott a toronyra, hogy nézze meg a tatárokat, hogy elmentek-e, s a toronyból leesett, mint-ha így hallottam vóna. (Homoródalmás) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2008.

28. A barlanggal szembe van a Csala tornya, egy magos torony. S oda le lehet látni, a falu felé. S oda felment a falu vezére, Csala vezér, s akkor hogy látta, hogy elmentek a tatárok, örömebe kiáltotta, s onnan leesett. (Olasztelek) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

29. Az Almási-barlanghoz voltak bemenekülve az erdővidéki nép, vagy a túlsó falukból, és van egy Csala tornya nevezetű hegy. Onnant állítólag egy Csala nevezetű fiú esett le akkor, mikor ő kiállott, s nézte, hogy elmentek-e a tatárok, és talán akkor zuhant le, mikor mondta, hogy most már ki lehet jönni. (Barót) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

30. A Csala tornya alatt van a Lócsűr, ahol a marhákat tartották. S akkor Csala vitéz felment a tetejére, hogy nézze meg, hogy a tatárok Vargyas felől nem jönnek-e, s osztán örömebe, hogy nem jöttek, hát megtántorodott, s lezúgott. Az egy magos sziklacsúcs, annak a tetejéről nézett, mert onnan messze lehetett látni. Osztán azér híják Csalatornyának. (Nagybacon) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

31. Hát az öröm biztos nagy lehetett, de valaki elkiáltotta: „Hátha a tatár es játszódik! Bécsap a tatár!” Akkor jött a hideg víz a nyakikba, megijedtek: micsináljanak, hova legyenek? Mit tegyenek? Csala vezér oldotta meg a dógot. Aszondta: egy kötélén eresszék le – meg es történt –, ő megnézi,

megkeresi, hova bújtak meg. Hát ott lefelé a völgyön, a szurdokba, ott lefelé ott nem tud lóval elbújni, nem találta meg őket sehun, lejött végig. Akkor visszament, s akkor felfelé ment Almás felé. És a Merke-tetőről, az egy hátulsó hegy vót, onnat hátulról meg tudta mászni a barlangnál levő széles sziklát, s annak a tetejéről látta meg, hogy már messze lenn járnak és már mennek. Én ott azt próbáltam kifaragni, amikor elkiáltotta, hogy: „Ki lehet jőni, elmentek!” A lába megcsúszott, lezuhant és szörnyet halt. Azután viseli az ő nevit a Csala tornya. De az a toronyszikla mészke az egész, az meg bomlik. Hát hatalmas kötömbök vannak lehullva oda a patakba, oda az aljába, az mind a tetejéből jött le, mert most nem olyan magos, mint akkor, de jó magos az most es. (Vargyas) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

Az erdélyi szászok eredethagyománya

32. Voltak ugyanis olyanok, akik Ariadne (sőt inkább az élet) fonalával tették ki magukat a próbálkozás veszélyének, s a belső részeken folyó vizet is megkóstolták, de mégsem érték el ennek a föld alatti útnak a végét [Homoródalmási-barlang], amely egyszer tágasabb barlangokon, máskor alig járható nyílásokon halad keresztül. Mások hosszas tévelygések után is alig vergődtek a napvilágra. Ezért született meg egy mese az innen a föld belseje alatt nemcsak Csíkszékbe, hanem az alsó-szászországi Hamelnbe vezető útról, amelyen át a szászok csodálatos utazással Erdélybe jöttek. (Homoród mente) – BENKŐ, 1999, II, 25–26. – 1778.

33. Némethonban, Hamela városát régi századokban egyszerre meglepte egy polczegér (patkány) tábor. A fegyvertelen ellenség roppant pusztításokat vitt végbe a város éléstáraiban. Mindent elkövetett a jámbor polgárság elűzésére, kipusztítására; de teljességgel nem sikerült.

Ily elkeseredésekben egy férfi jelenik meg köztök, ki megértvén szomoru helyzetüket, azon ajánlatot teszi, mikép jó fizetésért el fogná pusztítani. A város kapott rajta; de az idegen mert észrevette, hogy mindent kérhet, felettel nagy árt szabott. Azonban a mit kért, kevés alku után megígérték. A város kíváncsian várta, mint fog nagy vállalatához. S igen meglepve érzék magokat, midőn a férfi előáll, bűvös sipat vesz elő, megfujja, rajta indulót kezd. A nép várta mi lesz belőle. Egyszer csak az egész városban mintha toborzás folyna, az egerek az utszákra kezdenek kitánczolni s el a bűvész körébe, ki sípjával meg nem szünt őket mulattatni.

Ekkor megindult a város mellett folyó Visurgis felé, a had tánczolván követte őt, melynek apraja nagyja úgy el volt bájoltatva, hogy mind egyig betánczoltak a folyóba, hol sírjokat lelék.

Egér nem volt, vándorló természetöknél fogva tovább mentek, vagy a bűvész vitte el, az reánk nézve mindegy. De elég hogy a fogadás teljesítve lőn, s az idegen előállt jutalomért. A jámbor hamelai lakosok nem birtak elég

bőkezűséggel, előbb megtagadták ígéretöket; s midőn folytonosan követelné, kineveték, hogyan kívánhat oly csekély sípolásért valami jutalmat. A bűvésznek a kinevetés igen keserű köszönet volt. Elmondá, mikép ő művészetit s nem fáradtságát kívánja tekintetbe vétetni, s roppant hasznót, mit esze által előidézett. Nem használt semmit. Jól van hát – szólt a bűvész – megboszulom én hát magamat. A lakosok kétségbe hozák boszuját tudományostól: feltette tehát magában, a legkeserűbben éreztetni sípjának erejét.

Eltűnik darab ideig, mikor nem is gondolnák ismét megjelenik Hamelában. Vasárnap volt, a vallásos nép épen templomoza. Új sípot vesz elő, s miként egykor a polczegerek, úgy most a gyermekek négy évestől fel husz évesig önkéntelen mozgásba jöttek. Bejár minden utcát, felszed minden gyermeket: s a felgyült gyermek tábor előtt kiindul a városból; de nem a folyó felé most, hanem a közelben eső Koppenbergre. A gyermekek utána, felviszi a hegyre, sípján játszodva bemerül a hegy mély barlangjába, s a gyermekek egyig követték őt. Ugy, hogy midőn az apák szülők a templomból kijöttek, alig maradt a városban, ki hűlt nyomra vezesse az elrabolt gyermekeknek.

Ekkor ismerték el, mi nagyot vesztenek szűkmarkuságokért; de késő volt már a bánat, mert a gyermekeknek híre is elveszett. Földalatti barlangok üregein keresztül úgy elvitte őket, hogy Erdélybe jutának. Végre itt e Kőjukon kihozta őket, s kik hosszas vándorlásokban már fel is nőttek volt, telepítette ide; s ezek maradékai a mai erdélyi szászok. (Homoród mente) – KÖVÁRY, 1853, 119–120.

34. De késő volt már a bánat, mert a gyermekeknek híre is elveszett. Földalatti barlangok üregein keresztül, úgy elvitte őket [a bűvész], hogy Erdélyig jövének. Végre itt az almási kő-lyukon kihozta őket, s kik hosszas vándorlásokban, már fel is nőttek volt, letelepítette ide; s ezek maradékai a mai szászok. (Homoród mente) – KÖVÁRY, 1857, 129.

35. Kőlik. (...) Régebben találtattak őslényi Csontok lándsa és Fegyver töredékek, a mit a rege szerint hajdan ezen Kőlikon keresztül Hamella Városából Erdélybe jött Szászok nem hullattak el, úgy az ott járó kelő Széke-lyeknek kellett ott hagyni. (Homoródalmás) – PESTY, 1864, Udvarhelyszék, 157.

A Homoródalmási-barlang járatai

36. Fekete János 1835-ben szállott ki a barlanghoz, mert azt hallotta, hogy azon át „Gyergyóig lehet bűni”. (Homoródalmás) – BÁNYAI, 1936, 26.

37. A szűk hegyvölgy, melyet ekként a Nagymál és az Erős bércfalazata képez, egy rohanó hegyi folyam tölti be, ez a Vargyas vize, mely egy helyen

a mindenütt útját álló sziklák alatt eltűnik s a hegy tulsó oldalán tör újra elé egy szikla-hasadékból. A barlangnak e patak föld alatti folyásával összekötetésbe kell lenni, mert a hagyomány szerint az ostromlott székelyek e patakon szökdöstek ki élelmi szerekért. (Homoródalmás) – JÓKAI, 1854, 108.

38. A nép oly hosszúnak hiszi e barlangot, hogy tulsó kijáratát Csíkba helyezi. (Homoródalmás) – ORBÁN, 1868, I, 90.

39. Az Almási-barlang több kilométer és több falut érint, és vannak olyan hézagok, hogy úgy kell átmászni a következő folyosóba. (Barót) – BOSNYÁK, 2001, 216. – Bosnyák Sándor gyűjtése, 1994.

40. Itt hallatszanak csodálatos hangok, mintha a földfeletti kutyák ugatása és kakas-kukorikolás hallatszanék ide alá, mit a föld alatt elzúgó patak tombolása s a bakdenevérek víaskodása okoz, mely érzécsalódás azt hiteti el a lakókkal, hogy e helyen a csíki kutyák és kakasok szavát lehet már hallani. (Homoródalmás) – JÓKAI, 1854, 105.

41. Azt mondták, hogy a barlangba addig el lehet menni, hogy Csíkba a kakasszó hallik. Úgy bé lehet menni a barlangba. De ejsze csak olyan beszéd. (Homoródalmás) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2008.

Attila hagyatéka

42. Elmondok valamit, amit édesapám mondott el. Lehet, neked nem mondta senki. S ez beleillik ebbe a könyvedbe. Moszkva, 1951. Én harmadéves, Irénke elsőéves. S megkértem a kezét tavasszal, s akkor megírtuk a levelet haza, hogy eljegyezzük egymást, s nyáron össze akarunk házasodni. Édesapámnak Barótra, édesanyámnak – ő elvált – Kolozsvárra, s Irénke is a szüleinek Kolozsvárra megírta, hogy eljegyeztük egymást s nyáron össze akarunk házasodni. Irénkének az édesanyja írt levelet, hogy „te nagy lány voltál, mindig megbíztam benned, s ha te jól választottál, mi egyetértünk a házassággal”. Édesanyám visszaírta: jól gondoljam meg – az anyai önzés – még várhatnék, mert az egyetemet még nem végeztem el, végezzem el az egyetemet. Mit ír az öreg Kászoni? Két háborúban járt és kétszer volt hadifogságban is édesapám. Azt írta nekem, hogy azt kívánja, hogy a vargyasi barlangban el van téve Attila idejéből szalonna, nagy tábla szalonnának. S Attila azért tette oda, hogy azé a fiatal házaspáré legyen, aki élteben sose veszekszik. Ő beleegyezik a mi házasságunkba. „És azt kívánom nektek, Zolti és Irénke, hogy a szalonna legyen a tiétek!” Én ezt elmondtam így esküvők alkalmával, engem örjögve megtapsoltak mindenütt, mert mindenki tudja, hogy a szalonna azért van ott, mert minden házaspár előbb-utóbb összevesz. (Barót) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

A Dárius kincse

43. Kincskeresők máig is kutatják azt a nagy vasajtót, melyet Ugron Ábrahám készíttetett a Dárius kincsei fölé, s melyet leánya ismét elrejte, hogy a sok kincs meg ne rontsa, meg ne vesztegesse a székely nép jó erkölcsét. Egyszer rá is akadt már a vasajtóra egy fürkésző, de nem bírta leverni nagy lakatjait, s míg haza ment segítségért, s mire visszajött újra, úgy eltűnt az előle ismét, hogy soha sem bírt ráakadni. (Homoródalmás) – Jókai Mór úti levele 1853-ból. Közli: VITA, 1975, 64.

44. Az almási barlang a hagyomány szerint a háborús időkben s különösen a tatárjáráskor menedékhelyül szolgált a környék lakosainak. A nép mindenféle mondákat tud róla regélni. Dárius kincseit is ott véli rejleni. (Homoródalmás) – HUNFALVY, 1864, III, 112.

45. E barlanghoz [Homoródalmási-barlang] sok regét köt a néphit. Dáriusnak elrejtett kincsét is itten keresi; e barlang titkos meneteit tündérekkel s törpékkel népesíti s a hamelaikon boszut álló bűvész sipjával elcsalt gyermekeit föld alatti utakon egész idáig hozza, kik aztán az erdélyi szászok elődeiként települnek le. (Homoród mente) – ORBÁN, 1868, I, 91.

Idegen kincsszerzők

46. Mások az Erdélyben annyit vadászott Dárius kincsét benne hiszik rejleni. S azon monda él e tájon, mikép egykor Magyarhonból három lóhátos jelent meg, ott találtak egy juhászt, kérék tartaná lovukat, míg az üregből visszatérnek. A juhász vonakodott, útasaink lovukat megköték és bementek; s mikor visszatértek, juhászunk megbánta barátságtalanságát, mert három zsák arannyal tértek meg. Kincskeresőink más évben is eljöttek; ekkor bezzeg a juhász lovukat szívesen megtartá, s oly ajándékot kapott, hogy még unokája is gazdag lett általa. Azért úgy hiszik, hogy a kincs nagy része maig is ott van, s vasajtaja most is minden pünkösöd másod napja éjfelén megnyílik, két óráig nyitva marad, s akkor ujra nagy zaj között egy évre becsapodik. (Homoródalmás) – KÖVÁRY, 1853, 118.

47. Vezetőink egyike most is tudott e patakról [Vargyas-patak] regéket. Szerinte e hegy legrejtettebb üregeiben ismeretlen emberek laknak, kik sajátzerű csónakokon béeeveznek a hegy oldalán s a másikon járnak el; ott tanyázó pásztorok többször meglepték őket, a mint ki- és bejártak. Sokszor a kifolyó víz egészen zavaros és szenes: mintha valamit mosnának benne, pedig máskor kristálytisztá. Odaben tehát kétségtelenül kincseket ásnak. Mert tudni kell, hogy a székelyek e barlangban hiszik elrejtve *Darius kincseit*, s akárhány van, ki megesküszik rá, hogy ismerte azt az öreg embert,

a ki egyszer egy nagy vasajtóra akadt a barlang egyik üregében, de lakatját nem bírta levenni s a hogy visszatért segítséget hozni, nem talált a vasajtóra többé. (Homoródalmás) – JÓKAI, 1854, 103–104.

A kincs őrzői

48. A barlangba régen voltak rejtélyes utak, amit a nép nem nagyon ismert. Egyszer odataláltak, ahol egy vasajtó volt. Ez a vasajtó minden tízedik évben megnyílik, csak az a baj, senki sem tudja, mennyi ideig. Azt mondják, az ajtó mögött rengeteg kincs van, amit egy fehér ősz hajú öregember őriz. Sokan megpróbáltak bemenni, de nem tért vissza senki, mert az ajtó bezáródott, s nem tudtak kijönni. Csak a csontvázukat találták. (Vargyas) – Balla Tamás kéziratos gyűjtése, 1973.

A törpék lábnyomai

49. Volt egy öregember, almási születésű. Beszélte, hogy a barlangban [Homoródalmási-barlang] valamikor törpék laktak. Ők megfigyelték ott a barlangbeli törpéket, de nappal nem lehet megfigyelni. Szép seprűt vittek a barlang szájánál ott egy palató van. Azt seprűvel nappal megseperték, másnap reggel korán mentek, hogy nő, lássák, hogy nyomok lesznek-e. Ilyen apró lábnyomok, mint három-négy éves gyermekeknek a nyomai látszottak a homokban. De azt ők figyelték azután még egy hétig es, de a törpéket sohasem tudták meglátni. Ő Csíki Jánostól hallotta, akkor ő húsz éves lehetett. (Vargyas) – EA 24519/5. – Gazda Klára gyűjtése, 1972.

A Homoródalmási-barlang tündérei

50. Egy falu – Homoródalmás –, amelyen áthaladtunk, egyike a legnagyobb és legvirágzóbb településeknek, amellyel erdélyi utunk során találkoztunk. A település elhelyezkedéséből ítélve azt gondolta volna az ember, hogy itt egészségesen lehet élni: a körülötte fekvő vidék rendkívül gazdag termést ad és olyan benyomást kelt, mintha egy kertet látnánk. A lakosai láthatóan vagyonosak, ugyanis nagy és tágas házaik vannak, mindazonáltal a kolera e faluban erőteljesebben tombolt, mint azokon a vidékeken, ahol már jártunk. Úgy tűnt, hogy egy új temetőt is megnyitottak, amelyben számos frissen kiásott sírgödör tátongott.

Amint elhagytuk a falut, váratlanul egy olyan, babonaságra utaló, jelet pillantottunk meg, amire nem is gondoltunk volna ott, ahol egyébként a közoktatás a nép körében széleskörűen elterjedt. E jelenség egy kis darab durva vászonból kivágott nadrágforma rongydarab volt, amit az út mellett

egy fára akasztottak fel, és amely annak mindkét oldalán lelógott. A helyi lakosok körében az a hír járja, hogy a Homoródalmási-barlangba – amelyet éppen felkeresni készültünk – két mezítelen tündér van bezárva, akik ott sírnak és jajgatnak szomorúságukban, mert nem tudnak onnét kiszabadulni. Azt mesélik, hogy a tündérek sírása gyakran hallható, amikor az almási sötét völgy felől vadul fúj a szél. Másrészt azt is beszélik, hogy az ott fogva tartott tündérek figyelmeztették őket, hogy a helybeli parasztoknak tehetnek a kolera megjelenéséért. Ezért egy általánosan elterjedt szokás szerint a tündérek kiengesztelésére a helybeliek ruhákat ajánlanak fel, s ez okból akasztanak ki a falu egyik végére nadrágot, míg a másik végén hasonló módon egy inget, abból a célból, hogy a tündérek ezáltal szabadon járhasanak ki a barlangból. Ennyit tudtam meg erről helybeli kalauzunktól, azonban még mindig nem vagyok biztos abban, hogy amit hallottam, megfelelt-e a valóságnak, ugyanis az illető azt bizonygatta, hogy tudja, hogy mindez lehetetlen és ő maga sem hisz az efféle babonákban, mindezt csak azért mondta el, hogy kielégítse a kíváncsiságomat. (Homoródalmás) – PAGET, 1850, II, 198.)

51. A néphagyomány sok talányost kötött e barlanghoz. Sokáig azon hiedelem élt a nép között, hogy tündérek lakják. Hinni szeretnék, hogy midőn e táj vad szele, a Nemere fu: e tündér fázik s ezért dühöng. Egy pestis alkalmával, mikor e tájon megszűnni nem akarna, a népet azon babonára hozta egy nő, mintha azt a benn didergő tündér idézte volna elő, honnan a nép ingeket tett le a barlang szájához. A pestis elszűnt, s igénylék, mikép a talány megfejtése szüntette volna el. (Homoródalmás) – KÖVÁRY, 1853, 117–118.

52. Eljöttek a vadászok, hogy menjek el másodmagammal hajtani. Kierőltünk a Faragványos-oldalra. Adtak egy kutyát, hogy hajtsak vaddisznót. Megyek az Almási-barlangba. Vannak helyek, ahol felállva, s vannak, ahol csak hason lehet menni. Én nyírfakérget gyűjtöttem meg, s azzal mentem. Hát egyszer a kutya ugat. Hát látom, hogy egy nagy tó van előttem, s ott akkora tündérek, mint a fél karom, a tóból kijöttek. A tündérek mind azt kiáltották:

– Bábeleki, bábeleki!

S jöttek felé, s én csak hőköltem. Szerencsém volt, hogy a lábik kicsike vót, s az enyém hosszú. (Vargyas) – SERES, 1981, 194. – Seres András gyűjtése, 1972. E mondát lásd még ugyancsak e vargyasi adatközlő által elmondva: EA 24519/5. – Gazda Klára gyűjtése, 1972.

A majomemberek

53. A nyolczadik terem [a Homoródalmási-barlangban] feltárulva előttünk; ennek poros padlatán halom csontok vannak lerakva, ó-világi ismeret-

len állatok agyaras állkapcsai, roppant medvefők s különösen egy gömbölyű halomban olyszerű csontok mint az emberekéi, csak sokkal kisebb arányuak. A néphit azt tartja afelől, hogy a barlangot troglodythok lakják, vagy mint Almáson nevezik, majomemberek, kik ott élnek, szaporodnak, leskelődnek, odvaik mélyéből, s ha emberek közeledését veszik észre, hirtelen elbújnak ismét, lábaik nyomát ott látni a porondon, mintha apró gyermekek jártak volna lábujjhegyen. Évek előtt, a monda szerint, egy almási székely ember lesett az apró lényekre, s egyet elfogott közülök, azt hazavitte, magához szoktatta, a kisded alak hasonlított valami szőrtelen majomhoz, durva kérgű bőrrrel és nagy fülekkel, s annyira megszokta már a falut, hogy ma egyik, holnap másik háznál ebédelt, míg egy éjszaka társai érte jöttek s magukkal vitték. (Homoródalmás) – Jókai Mór útleírása 1853-ból. Közli: VITA, 1975, 61.

Az ördögök által meghurcolt ember

54. Még mondtak olyant, hogy vót a gonosz lélek, aki valakit elvitt. Tehát hogy ha nem mondta, hogy: „Édes Jóisten, segíts meg!” – el is vitte. Vót olyan, hogy Almáson ott a kaszáló, ahol vót, ott pajtás helyek vótak. S aztán vót olyan, hogy ugye minden nap addig nem es ettek, az egyszer a tehenyinek enni adott. S szénát vetett a szénatartóba, s ahogy a könyöklőn be akarta dugni a tehenyőknek, hát egy fekete kutya megjelent, s támadt. S ő eleget a vasvillával, hogy védje magát, de csak támadta. S akkor osztán megjelent ugye a gonosz lélek, s akkor mondta, hogy:

– Édes Jóistenem, ne hagyj el!

S akkor ott tért magához, ott egészen, ahol van a barlang, ahogy a Vargyas folyik, ott a hegy tetején tért magához. (Homoródalmás) – Magyar Zoltán gyűjtése, 2007.

IRODALOM

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEN XX.

1901 Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.

BAKÓ Piroska

É. n. Népköltemények. (Kézirat.) *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archivuma* 13165.

BÁNYAI János

1936 A Székelyföld legnagyobb barlangjának térképe 100 évvel ezelőtt jelent meg. *Székelység*, 5–6, 26.

BENEDEK Elek

1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág*. I–V. Budapest, Athenaeum Kiadó.

- 1926 *Erdélyi népmondák*. Kolozsvár, Minerva Kiadó.
- 1956 *A jégpáncélos vitéz*. H. n., Ifjúsági Könyvkiadó.
- BENKŐ József
1999 *Transsylvania specialis* I–II. Ford., bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi SZABÓ György. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- BIHARI Anna
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus. A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoportja. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.)
- BIRÓ Katalin
1994 Mondák. (Kézirat.) *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma* 26310.
- BOD Péter
1984 Nemes Bardúcz székről... SZABÓ György: Bod Péter ismeretlen feljegyzései Bardócszékről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 157–162.
- BOSNYÁK Sándor
2001 *1100 történeti monda*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete. (Folklór Archívum 21.)
- DE GERANDO
1845 *La Transylvania et ses habitants*. I–II. Paris.
- DÉNES István
2002 *Székelyföldi barlangvilág*. Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó.
- DÖMÖTÖR Ákos
1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete (Folklór Archívum 19.)
- FARAGÓ József
1979 A hamelni patkánybűvölő háromszéki meséje. *Művelődés*, 3, 27–29.
- FARAGÓ József – HÁLA József
2000 Homoród menti „pástilusok”. In: CSEKE Péter – HÁLA József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. 329–362. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- GÁLL Judit
1996 Homoródalmás földrajzi nevei. (Kézirat.) *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma* 27537.
- GERÉD Gábor
1988 Simon Benedek mesei világa. (Kézirat.) *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma* 24964.
2000 Simon Benedek, Recsenyéd mesemondója. In: CSEKE Péter – HÁLA József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. 264–268. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.

- GUNDA Béla
1945 A felmentő méhrajról szóló erdélyi mondák. *Erdélyi Múzeum*, 234–235.
- GYÖRGY Lajos
1934 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Budapest, Studium Kiadó.
- HANKÓ Vilmos
1896 *Székelyföld*. Budapest.
- HUNFALVY János
1856–1860–1864 *Magyarország és Erdély*. I–III. Darmsadt.
- JÁNOSFALVI SÁNDOR István
1942 *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett* I–II. (Sajtó alá rendezte Benczédi Pál.) Kolozsvár, Minerva Kiadó. (Erdélyi Ritkaságok 7–8.)
- JÓKAI Mór
1854 A Homoródalmási barlang Erdélyben. In: *Vahot Imre Nagy Képes Naptára 1855-re*. 103–106. Pest.
- KEMÉNY József gr.
1830 Hamela Várossa' elveszett gyermekeiről, – és az Erdélyi Szászok' abbéli eredetéről való Mesének rövid Litteraturája. *Tudományos Gyűjtemény*, VII, 85–92.
- KÖVÁRY László
1842 *Székelyhonról*. Kolozsvártt.
1853 *Erdély földje ritkaságai*. Kolozsvár.
1857 *Száz történeti rege*. Kolozsvár.
- LANDGRAF Ildikó (szerk.)
1998 „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” *Magyar történeti mondák*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- MAGYAR Zoltán
1998 *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest, Osiris Kiadó.
2003 *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Budapest, Balassi Kiadó. (Magyar Népköltészet Tára III.)
2004 *Kalotaszegi népmondák*. Budapest, Balassi Kiadó. (Magyar Népköltészet Tára V.)
2009a *Szilágysági dekameron. Szilágysámsoni tréfás népi elbeszélések*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
2009b *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklór-hagyománya*. Budapest, Balassi Kiadó. (Magyar Népköltészet Tára IX.)
2011 *Erdővidéki népmondák*. Barót, Tortoma Kiadó.
- MAROSVÁSÁRHELYI Gergely
1623 *Világ kezdetitől fogva...* Cassan.
- MÜLLER, Friedrich
1885 *Siebenbürgische Sagen*. Wien – Hermannstadt.

- ORBÁN Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. Pest–Budapest.
- PAGET, John
1839 *Hungary and Transylvania*. I–II. London.
1850 *Hungary and Transylvania*. I–II. Philadelphia, Lea & Blanchard.
- PESTY Frigyes
1864 Pesty Frigyes kéziratok helynévtára 1864-ből. *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára* Fol. Hung. 1114.
- RÁDULY János
1994 Az 1873. évi kolerajárvány emlékezete Kibédén. In: Kós Károly – FARAGÓ József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. 307–318. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- PETZOLDT, Leander
1970 *Deutsche Volkssagen*. München.
- SERES András
1981 Erdők, vizek csodás lényei Háromszéken és a környező vidékeken. In: Kós Károly – FARAGÓ József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. 185–196. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- THOMPSON, Stith
1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval, Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. I–VI. Bloomington, Indiana University Press.
- VAHOT Imre (szerk.)
1853–1854 *Magyarország és Erdély képekben* I–II. Pest.
- VITA Zsigmond
1975 *Jókai Erdélyben*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- VÖÖ Gabriella
1992 Természet – mitológia – kulturális szimbólum. (A Tordai-hasadék mitológiája.) *Ethnographia*, 103, 3–4, 177–206.
- WLISLOCKI Henrik
1894 Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. *Ethnographia*, V, 5, 320–326.

LEGENDS ABOUT THE CAVE IN HOMORÓDALMÁS (*MEREȘTI*)

The article attempts to give an overview about the ethnographic traditions related to a special natural phenomenon in Ținutul Secuiesc (Romania), namely, the cave in Homoródalmás (*Merești*).

In his analysis the author on the basis of related sources of the past two and a half centuries and his own recent collections tries to summarise all those folklore texts (dominantly legends) that in a way reflect this geological rarity generally known in the region. Beyond creating a thorough register of texts, the aim of the author is to point out the transmission and historical layers of folklore texts. The author also discusses in what way and to what extent elite culture and scientific works as well as popular culture influenced oral transmission of the region. He also seeks answer for a fundamental problem of legend research, i.e. when and to what extent this impact can be claimed as actually existing, what the interrelatedness of oral culture and written cultural elements is like, which cultural layer had a primary effect, and in general which cultural layer was dominant on the basis of the present case study.

The author emphasises that although the geographical site under survey is more or less generally known not only in Ținutul Secuiesc, but also in the whole Hungarian speaking language territory due to articles of touristic and geographic relevance published in the 19–20th centuries, yet the related folklore texts (in contrast to the crevice in Turda) inspired the birth of legends only in the direct micro-region of the cave. The folklore texts published at the end of the article (53 legends) support this conclusion.

A KERÉKGYÁRTÓ MESTERSÉG ESZKÖZKÉSZLETÉNEK VÁLTOZÁSA A 19–20. SZÁZADBAN

Bevezetés

A kerékgyártó mesterséggel foglalkozó szakirodalom igen részletesen leírja a munkafolyamatokat, gyakran az eszközöket és azok elnevezéseit is (BÁKÓ, 1992; DOBOS, 1976; JORDÁN, 1959; JUHÁSZ, 1991; KEMECSI, 1998; PUSZTAI NÉ MADAR, 1982; SZEKERES, 1987). Az 1950-es évektől az eszközkészlet vizsgálatának több munkában nagy szerepe volt (KÓSA, 2001, 216.), s a kerékgyártó mesterséget illetően helyenként sorra vették ugyan a kutatók az eszközkészletet felsorolásszerűen, de sajnos a legtöbb esetben az illusztráció, illetve a szerszámok részletes leírása és száma hiányzik – még ha ez utóbbit nehéz is pontosan meghatározni. Juhász Antal felsorolja az orosházi, Gráfik Imre pedig a szentendrei szigeti bognárok eszközeit (JUHÁSZ, 1965, 66.; GRÁFIK, 1971, 113–114.). Szekeres Gyulának bár illusztrációt nem állt módjában minden tárgyhoz mellékelni, a hajdúböszörményi kerékgyártó eszközeinek felsorolását magyarázatokkal látta el, s foglalkozott azzal is, hogy mi történik, ha a szerszámok elkopnak, hogyan javítja meg azokat tulajdonosuk (SZEKERES, 1987, 73–76.). Takács András ugyan csak egy-két, a kerékgyártók által is használt nagyobb eszközt ismertetett Cserépváraljáról (gyalupad, kerékgyártó szék, esztergapad), ezeknek azonban a méreteit is pontosan leírta (TAKÁCS, 1970). Az eszközfajták hozzávetőleges számáról tájékozódhatunk a kézművesipari műhely- és szerszámkataszterből, ezek az adatok összehasonlításra is lehetőséget adnak (NAGY, 1992; SZABÓ, 1994).

Bár a legtöbb kerékgyártók által használt eszköz más famesterséggel foglalkozó kézművesek, faragóspecialisták műhelyében is megtalálható volt, mégis érdemes tisztázni a mesterség saját eszközkészletét. Figyelembe kell vennünk a kézművesipart befolyásoló külföldi hatásokat, melyeknek köszönhetően egy-egy szerszám magyar, német és németből magyarosított megnevezéssel is rendelkezik. Mivel a famegmunkálás technikája nem sokat változott egészen a 19. század második feléig és a 20. század elejéig (a gépek megjelenéséig), feltehetően eddig a korszakig az eszközkészlet is szinte állandó maradt. A faipari mesterségek középkori eredetű közös technológiából sarjadtak szét, s a nyersanyag-feldolgozás technikai bizonyos rendeltetésű, formájú eszközökre specializálódtak (ROMÁN, 1965, 59.). A szerszámkészlet változása mögött gazdasági okok húzódtak, és a modernizációs folyamat gazdasági következményekhez is vezetett (lásd még HOFFMANN, 1969, 11.).

A 20. század közepéig még falun dolgozó kerékgyártó mestereknél megtalálhatjuk a régi kéziszerszámokat, amelyeket írott és képi forrásokkal kiegészítve jól nyomon követhetjük az újítások bevezetésének ütemét, valamint a mesterség megszűnését. Az elemzéshez szempontokat nyújtanak Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásai (FÉL – HOFER, 1961, 1964, 1974, 2010). Hofer Tamás a tárgyegyüttesek néprajzi elemzésének lehetőségei kapcsán a műhelyekkel is foglalkozik, s az általa felsorolt szempontok valóban megfontolandók nem csak egy-egy kisiparos, de egy adott iparág eszközkészletének és ennél tágabb értelemben vett tárgyegyüttesének vizsgálatakor is. Egy „*tárgypopuláció*” számbavételekor eljuthatunk egy társadalom, egy közösség „szerkezetének és alakulási tendenciáinak megismeréséhez (...) a különböző szerkezetű tárgypopulációk különböző életmódokhoz tartoznak”. Egy eszközkészletben, illetve egy személy tárgyai közt bizonyos szempontok szerint alkothatnak együtteseket a tárgyak (például szerszámkészletek). A tárgyaknak és tárgyegyütteseknek van egy életpályája, egy időbeli léte a használattól, funkciótól függően, továbbá tulajdoníthatunk azoknak másodlagos jelentést, a használó részéről megnyilvánuló érzelmi töltést. Nem fedezhetünk meg a tulajdonosok tárgyakhoz kötődő személyes emlékeiről sem (HOFER, 1983, 40–54.). Az egyes tárgytipusokhoz tartozó emlékek és élmények dokumentálják az adott szakmához tartozók közös értékrendjét, a saját életükben és a szakma életében bekövetkezett változásokat.

A kerékgyártó mesterség legfőbb eszközcsoportjai

Részletes szerszámkatalógust méretekkel, fotókkal és rajzokkal nem áll módunkban itt közölni, azonban az egyes eszközcsoportokról feltétlenül szólnunk kell. Az első írott forrásokért a 13–14. századig kell visszanyúlnunk a *Besztercei szószedet*, a *Schlägli Szójegyzék*, illetve *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* segítségével (FINÁLY, 1892; GÁLDI, 1941; KALMÁR, 1894; SZAMOTA, 1894; TESZ, 1967–1976).

A munkaeszköz-ábrázolások jelentőségére és forrásértékére a céhjelvényeken Nagybakay Péter hívta fel a figyelmet, az iparágak szerint nyújtva rövid összefoglalót 1967-es tanulmányában és 1963-as kéziratában (NAGYBÁKAY, 1963, 1967). Utóbbiban a céhjelvényeken látható eszközöket át is rajzolta. Különös jelentőséget ad az ábrázolásoknak, hogy a céhtárgyakra gyakran a korábbi céhpecséteken található szerszámok rajzát vés-ték, ezzel „ún. renovációt hajtottak végre”, tehát tovább éltették – ha csak ábrázoláson is – az egykori eszközformákat. Azok az eszközök, amelyek ismételen feltűnnek a céhjelvényeken, „a mesterség jelképeivé váltak” (NAGYBÁKAY, 1965/1967, 171–173.). (1. kép) Egyéb magyarországi képi ábrázolást sajnos nem ismerünk, több európaít viszont igen. Egyik leghíresebb a Jost Amman-féle illusztráció. (2. kép)

1. kép Devecseri bognár és pintércéh behívótáblája. (NAGYBÁKAY, 1981, 55.)

2001). A leírásokból gyakran hiányoznak bizonyos szerszámok (például a fentebb említettek közül a bognárbárdok és a lyukasfa), az adatközlőknél pedig sok eszköz már elveszett, vagy nem használták minden műhelyben az összes ismert eszközt. Ezért csak valamennyi szakirodalmi és terepmunkán szerzett adat segítségével kaphatunk teljesebb képet. Az egyes szerszámok megnevezése is eltér helyenként. Itt a főbb eszközcsoporthoz belül a szerszámokat csak felsoroljuk, kiemelve azokat a darabokat, amelyek különösen fontosak a munkafolyamatban, illetve a mesterség jelképeivé váltak, s amelyekről tulajdonosaik részletesebben beszéltek, emléküket fűződik hozzá.

Az eszközöket részletesen felsorolja Jordán Károly *Bognár kisipar* című tankönyvében (JORDÁN, 1959, 127–141.). Ezek közül nem találjuk meg az összes eszköztípust valamennyi műhelyben, ennek ellenére a leírás igen hasznos. A néprajzi elemzések a főbb szerszámcsoporthoz és szerszámokhoz foglalkoznak, ezeket, illetve az egy fővel működő kisipari műhelyekben megtalálható készleteket vesszük figyelembe, követve a Jordán Károly által javasolt kategóriákat is. Az eszközcsoporthoz felhasználjuk továbbá Szekeres Gyulának a hajdúböszörményi kerékgyártó mesterséget bemutató írását (SZEKERES, 1987, 73–78.).¹ A kerékgyártó adatközlőim közül Lovas Géza tardonai mester számolt be a legrészletesebben a szerszámokról, így az ő elbeszélésére is támaszkodok. Továbbá igen alapos a Frecskay János által összeállított mesterségyszótár (FRECSKAY,

2. kép Kerékgyártó. Der Wagner. (AMMAN – SACHS, 1568, 89.)

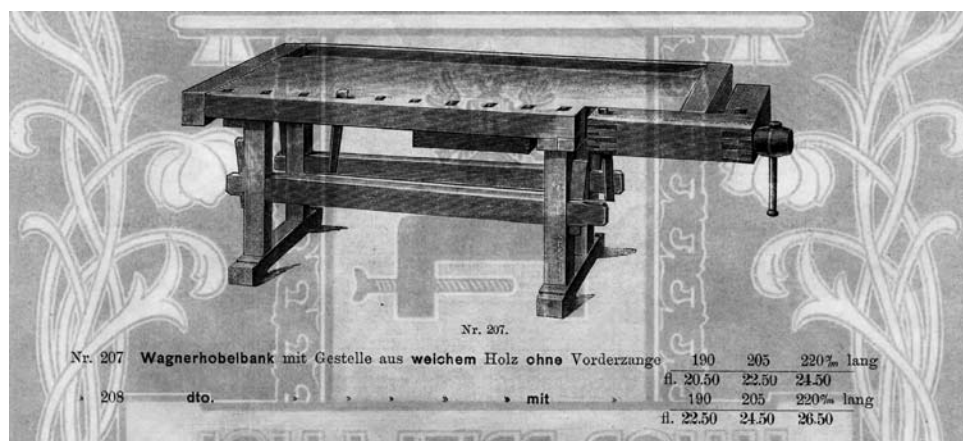
¹ Az eszközcsoporthoz lásd még: GRÁFIK, 1971, 113.; JUHÁSZ, 1965, 313.

1. Befogó szerszámok és tartozékaik.

Vonószék vagy faragószék, lyukasfa: faragás során az alkatrészek befogására szolgáltak.

*Küllőzőszék vagy kerékszék, Udvarhelyszéken kerékfalazó pad (HAÁZ, 1932, 18., 19. ábra). A küllőzőszék vagy kerékszék a mesterség kedvelt attribútuma a céhjelvényeken – pl. a debreceni kerékgyártók 1582-es és 1590-es céhpecsétjén (ZOLTAI, 1937, 74–75. 11/b ábra; NAGYBÁKAY, 1963, 31., 1995, 96.) – hiszen ez az egyik legfontosabb eszköz. Ebben készül el a kerék: a küllőhelyek előfúrása és vésése az agyba, a küllő beszorítása, talpalás, talp ráverése, *rámolás* (SEKERES, 1987, 74–75.). A talp elkészítésének több módja lehetséges, erre utal az egyedül Haáz Ferenc Rezső által Udvarhelyszékről közölt *kerékfalkihajtó pad*, amelyben a talp (kerékfal) belső görbültségét nagyolják ki *horgas fejszével* (*hargas fészével*). A talpakon a küllők helyét a *kerékfalfűrőpadon* fűrjék ki (HAÁZ, 1932, 15–17. 11., 13. ábra.).*

*Gyalupad és az azon használt befogó eszközök: gyalupadhosszabbító, vas- és faspangájznik (padvasak). A gyalupadot a legtöbb mester magának készítette el. A kerékgyártók gyalupadja abban tért el az asztalosokétól, hogy csak első sróffal rendelkezett, hátsóval nem. (3. kép) Ha rövid volt a gyalupad, a használója toldást készített rá. A hosszú alkatrészeket a gyalupad mellett a háromlábú bakkal (*padszolga / inas*) lehetett alátámasztani.*

3. kép Bognár gyalupad. Wagnerhobelbank. (WEISS und SOHN, 1903. Nr. 207.)

A gyalupadhoz tartozott a *szpangajzni*, *spangajzni* vagy *pangajzni* (*hegyes padvas; Spitzbankhaken*) és a *benkli* vagy *pangajzni* (*padvas, Bankhaken*). A vasáru-katalógusok már mindkét szerszámnak a vasból készült változatát népszerűsítették. Az 1950-es években még működő kisebb kerékgyártóműhelyekben valóban vasbenklit találunk, ami közé deszkát, illetve egyéb laposabb anyagot tudtak rögzíteni a megmunkáláshoz. A hegyes padvasakkal a gömbölyűbb alkatrészeket, a rudat, szerszámnyeleket fogták meg, ezek

közé illesztve ugyanis lehetséges volt az anyag forgatása. Ezt a szerszámot azonban a mesterek maguk készítették el fából, amire a vasat a kovács rögzítette. „[Ez] kimondottan, kerékgyártónak [készült] (...) ha ez nem lett volna, nem tudtuk volna a rudat megcsinálni”.² Hajdúböszörményről ismert a *gérvágó fapangájzni*, ami a zápok becsapolásához nyújtott segítséget. Szintén innen van adatunk a *keréktalp leszorítóra*, a *fűrészkalodára* és a *csavarszorítóra* (SZEKERES, 1987, 74.).

2. Mérőszerszámok: *egyenés vonalzó*, *collstok*, *tolómérő*, *strajmódli* vagy *párhuzamvonalzó*, *vastagságjegyző*, *állítható szögellő/állítható gérvinkli (sáskaláb)*, *vinkli (derékszög)*, *szögmérő*.

Körzők: *hegyeskörző*, *marokkörző*, *vastagságmérő körző (hasas körző)*, *hátaló körző*.³

Talpkörző: a körző szára be volt osztva: 1 colban 3 vagy több, akár 5 vagy 7 lyuk. Ezt alkalmanként korrigálni kellett. „Hogy ha olyat hoztak, javításnál. (...) például egy valaki idegen kerékgyártó csinálta azt a kereket, és akkor mikor idehozta [a tulajdonos], hogy javíjjam, tehát cseréljek benne talpat, akkor az volt az első, hogy kimérte az ember hogy milyen talpméretű (...)”. A talpnak érdemes volt szélesebb nyersanyagot választani, mert a körzővel úgy rajzolták ki, hogy minél több talpat ki tudjanak vágni az anyagból: „a hátsó talpnak a belvilága az első talpnak a külvilága”.⁴ Bár igen jellemző és gyakran használt eszköz, érdekes módon egyetlen céhjelvényen sem láthatjuk. Helyette a hegyeskörző lett a mesterség egyik jelképe.

Sablonok vagy *modlák*: egy nagyobb műhelyben többszáz sablon is lehetett. A sablonokat

4. kép Küllő modlája.

(Fotó: CSEH Fruzsina. Tardona, 2007.)

² Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007. Szekeres Gyula forgó fapangájzniként írja le ezt az eszközt, amelyet az anyag forgatására használtak (SZEKERES, 1987, 74.). A Hajdúböszörményben használt megnevezés félrevezető lehet, mert nem a szerszám vagy annak egy alkatrésze forgatható, hanem a közé fogott munkadarab.

³ A hátaló körző szintén több leírásból hiányzik, igaz, nem is találjuk meg minden műhelyben. Ragályon és Kissikátorban is használták a mesterek, de ezekben és más műhelyekben is létezett a talp lehátolásának jelölésére egy másik módszer is. Egy spárca egyik végét az agy közepéhez rögzítették, a másik végére kötött ceruzát pedig elindították a legkisebb átmérőtől, tehát a legkisebb talptávolságtól, s körbe bejelölték ezt a méretet a keréktalpon. Tardonán, Ragályon és Tiszaigaron is beszámoltak erről. Lenkey János (szül. 1952), Ragály, 2007, Maruzsi Sándor (szül. 1933), Kissikátor, 2009, Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007, Szebenyi Miklós (szül. 1946), Tiszaigar, 2007.

⁴ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

a mesterek maguk készítették el. Feltétlenül ennek segítségével készítették el a *keréktalpakat, rúdszárnyat, saroglyákat, hámfát, astokot, kaszakocst*. A küllőhöz kétféle sablont ismerünk, amelyek nem az alkatrész formájának átrajzolásával nyújtanak segítséget. Tardonán a küllő *modlája* egy két oldalról befaragott fadarab, amellyel a küllő két szélessége volt ellenőrizhető (4. kép). Az udvarhelyszéki *fontőbokázóban* ún. *bokalikak* vannak, amelyek segítségével a küllő talp felőli végének faragásakor alakítható ki a kívánt méret (HAÁZ, 1932, 16–17., 17. ábra).

3. Faragószerszámok.

Bárd, bognárbárd: egyaránt élű, azaz egy oldalról köszörült (RECSKA, 2007, 30.). Faragásra használták, a famunkák megtanulásának alapfeltétele volt a bárdolni tudás. „Hát ugye bárdolni tudtam. (...) én már azelőtt jártam talpfát [vasúti talpfát] faragni a sógorommal az erdőbe.”⁵ A bognárbárdoknál megfigyelhető egy hegyesebb, hosszúkásabb formájú bárd megjelenése a magyarországi céhjelvényeken, amely szintén jelképévé vált a mesterségnek. Nagybakay Péter szerint a rövidnyelű, hosszú, széles, egyenes pengéjű bárdot kell egy korábbi típusnak tekintenünk, hiszen ez szerepel egy ismeretlen eredetű, 1600-ból származó céhpecséten, s a flandriai Bruges 15. századi kerékgyártópecsétjén is. A bognárbárd később vett fel elnyúlt, hegyes, kerekélű alakot (*Spitzhaken*), s a 18. századtól igen kedvelt attribútum a céhtárgyakon, pl. a meneshelyi bognár- és kovácscéh korszóján (1815) és a fertőszentmiklósi vegyescéh behívóábráján (1788) (NAGYBÁKAY, 1967, 182–184.). Ábrázolását ismerjük többek közt a szintén 18. századi Krünitz enciklopédiából is (5. kép). Az 1950–60-as években dolgozó kerékgyártók eszközkészletében azonban ezt a formát már nem találjuk meg, s hiányzik az eddig ismert 20. századi hazai vasáru-katalógusokból is. Szerepel viszont még Joseph Wathner 1825-ös, vasárosok számára összeállított kézikönyvében *Spitzbankhaken für Wagner* megnevezéssel (WATHNER, 1825, 13., Folio. Nr 2/76.).⁶ A kézikönyvet a magyarországi kereskedők is előszeretettel forgatták. A hosszúkás bognárbárdról azonban néprajzi adatot nem találunk, s a kerékgyártóknak szóló, Jordán Károly által írt szakkönyvben is hiába keressük (JORDÁN, 1959). Nem tudhatjuk, hogy csak kikerült a kerékgyártók eszközei közül (talán a gyári termékek megjelenésével), vagy itt nem is kedvelték ezt a formát. Kétséges, hogy a céhjelvényeken az ábrázolás csupán átvétel volt

5. kép Bognárbárd. Lang Beil. (KRÜNITZ, 1795, LVII. Th. 3454.)

⁵ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

⁶ A hegyes bognárbárd Wathner féle rajzának másolata Nagybakay Péter 1963-as kéziratában is szerepel (NAGYBÁKAY, 1963).

a külföldi céhektől, avagy a fentebb említett renovációról van szó. A hoszszúkas bárdnak is több típusa, formája volt, hiszen a rokon szakmák is használták. 1906-ból származik Bátky Zsigmondtól a szintén hegyes végű ácsbárd egy régebbi formájának leírása (BÁTKY, 1906, 286–287., 99. tábla, 23. kép).

Faragófejsze (bognárfejsze), faragóbalt: a fejsze és a balta két oldalról köszörültek, kétszántú élűek (RECSKA, 2007, 30.). A legtöbb kerékgyártónál faragóbaltát találtam, Borsod és Heves megyében is használják erre a számszámra a *faragó* megnevezést.⁷ A ragályi mester szerszámai közt faragóbárd és faragóbalt is volt.

Udvarhelyszéken volt használatos a talpak faragására a már említett *hargas fésze* (HAÁZ, 1932, 16–17., 12. ábra).

Finomabb alakításokat és hántolást a *vonókésekkel* és a *hántolókéssel* végeztek a kerékgyártók. Az *egyenes és görbe vonókések* szintén többször megjelentek a céhjelvényeken, például a debreceni kerékgyártócéh pecsétjén (1590) és a veszprémi bognárcéh 1721-es évszámmal ellátott cserépkorsóján (NAGYBÁKAY, 1967, 182–183., 20. ábra, 1965, 143., 5. kép).

4. *Esztergapad:* kézzel és lábbal hajtós esztergapadok. Az általam kérdezett kerékgyártók korábban lábbal hajtós esztergával dolgoztak. „Amikor esztergályoztunk, akkor ugye mindig ketten hajtottunk. Vótak unokaöcskösök, vótak vagy négyen, akik élvezetből feljöttek, hogy mikor kell esztergályozni. Azt akkor ők lezavarták. Ment úgy az esztergapad, mint most a motorral. Hát ők annyira bírták, meg ugye én egyedű agyat elég nehezen megy, mer’ ugye az embernek a testi mozog, és ugye a kést meg tartani [kell]. Ők meg örültek, hogy még megmértük, stoppoltuk az időt, hogy 15 perc alatt lehajtottak egy agyat.” Ahogy a többi munkafolyamatnál, az esztergályozásnál is különösen sok múlott a gyakorlaton. „Az emberbe meg már benne él, tehát (...) én bennem benne élt a kezembe is, a szemembe is aztat, hogy sokszor vót úgy, hogy idegen látta, hogy esztergázok, azt aszondja, hogy tudom én ilyen, mint hogyha másolóval vóna csinálva, mind egyforma. Hát ugye leszurkálta az ember méretarányosan, tehát mettől kezdődik a díszítés rajta, utána meg már én rajtam vót az adva, hogy na a szememmel hogy kell kifordítani, hol kell kifordítani a domborulatot. Ránéztem, már láttam. Hát nem azt mondom, hogy egy mm-t észrevesz a szemem, vagy észrevettem, hát tán még most is. De egy fél centit biztos, hogy észrevettem, hogy ez már itt valahol vastagabb, nem olyan, mint a másik.”⁸

Az elektromos áram bevezetésével a mesterek *elektromos esztergát* kezdtek használni.

5. A *vésők*nek több típusát is megtalálhatjuk egy műhelyben, a változatok száma attól is függött, milyen munkákat vállalt a mester. Mindenképp szüksége volt a következőkre: *laposvésők* (5 mm-től kb. 25 mm-ig),

⁷ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007, Maruzsi Sándor (szül. 1933), Kissikátor, 2009, Lenkey János (szül. 1952), Ragály, 2007.

⁸ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

félgömbölyű véső (C véső), fülesvéső (15 mm-től 50 mm-ig), s Szekeres Gyula említi még a lehúzott szélű vésőt, horonyvésőt, kétszántú sarkolat vésőt és a káflis vésőt (SZEKERES, 1987, 75.). Vésőt egyetlen céhjelvénnyről ismerünk: a fertőszentmiklósi vegyescéh behívótáblájának felső részén, a bognárokat jelölő eszközök között láthatunk ilyen szerszámot (NAGYBÁKAY, 1967, 182–184., 22a ábra).

6. A gyaluknál szintén az adott mester munkáin, lehetőségein és gyűjtőgető kedvén is múlott, hányféle típust találunk műhelyében. Szekeres Gyula a következőket sorolja fel: *vasgyalu, hajó-szánkó gyalu, eresztőgyalu, nagyoló gyalu, simítógyalu* (SZEKERES, 1987, 75.). A *bokázó gyalu* a küllők talp felőli végének becsapolás előtti kialakítására szolgált.

A műhelyben az első gépekkel együtt jelentek meg az *egyengető és vas-tagoló*, illetve a *kombinált gyalugépek*.⁹

7. *Fűrészek: csapoló fűrész vagy kézi fűrész, harántfűrész, kanyarító fűrész vagy svábcóg* (kisebb ívek kivágására, később a *dekopír fűrész* váltotta fel).

Talpvágó fűrész: Nagyobb ív kivágására. A talp kifűrészeléskor végig tartani kell a fűrészszel a derékszöveget. Lovas Géza ezt a segédjének a következőképp magyarázta: „(...) ha itt belekezdnek derékszögesen, azé úgy vóna jó, hogy derékszögesen menjék ki is. Tehát azt érezni kell a fűrészben, hogy ha az nem *sírva megyen végig*, nem könnyen lehet. Tehát akkor már valami gubanc van.”¹⁰

További fűrészek a *lyukfűrész, róka fark fűrész, nyakoló fűrész, illesztő fűrész. A keresztvágófűrész vagy gáterfűrész* farönk vágására szolgált: „egy bakra fölálltak, úgy vágtak vele. Valamikor aranyat ért”.¹¹ Ezt váltotta fel a *szalagfűrész* (SZEKERES, 1987, 75.).

8. A *fűrők* közül a kerékagy fűrésére szolgált a *kanál- vagy agyfűrő*. Gyakran használták továbbá a *cigányfűrőt, csigafűrőt*, s Szekeres Gyula és Jordán Károly is említi még a *központfűrőt* és a *süllyesztőfűrőt* (JORDÁN, 1959, 128.; SZEKERES, 1987, 75.). Szebenyi Miklós, tiszaigari kerékgyártó a mesterénél *lábbalhajtós, vasoszlopos fűrőgépen* is dolgozott: „a kisöregemnek vót egy oszlopos fűrőgépe, azt is így kellett hajtani. Vót faoszlopos fűrő ezelőtt, meg vót vasoszlopos fűrő. A vasoszlopos fűrőt én hajtottam, a másik meg mindig húzott rajta, meg locsolta a vasat, hogy hűtse a fűrőt. Na ez is időbe telt, mire egy küllőnek a helyit három helyen, három lukkal kifúrta. Tehát 12-es fűrővel.”¹² Egyszerű fűrőeszközök még a furdancs és a mellfurdancs (amerikáner). Az elektromos kézi fűrőgép az 1940-es, 1950-es években jelent meg a kisebb műhelyekben.

9. *Ráspolyok és reszelők.*

⁹ Ponyokai Bálint (1932–2009), Kisújszállás, 2007.

¹⁰ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

¹¹ Szalkai Imre (szül. 1926), Csantavér, 2009.

¹² Szebenyi Miklós (szül. 1946), Tiszaigar, 2007.

10. Verő szerszámok.

Nagy bunkó, botóka, nyeles fabunkó: fából készült, ezzel verték be a küllőt az agyba. „Nagy bunkóval küllőztünk, nem félkéz kalapáccsal, bunkóval vertük be.”¹³ A céhjelvényeken, pl. a debreceni kerékgyártók céhpecsétjén (1590) ezt az eszközt is megtaláljuk (NAGYBÁKAY 1963, 31., 1995, 96.).

Kalapácsok.

11. Egyéb kézi szerszámok:

Stóghúzó: a küllőbe, esetleg a talpba vonaldísz húzására szolgáló szerszám. „Hát, a cserfát még vitte is, de elég meredek volt. Elég meredek volt aztat kézzel. De hát akkor még volt erőm.”¹⁴

Citling vagy *pucolólemez* a fa finomabb lepucolására. „Ezt valamikor vettük a boltba. Hát, most mióta igaz-e az ember használt fűrészlapot (...)” Az elkopott fűrészlapból alakították ki a citlinget. „Ez ilyen széles fűrészlap, a fog le van köszörülve róla (...). Csak tudni kell megélezni. Mer eztet meg úgy kell megélezni, hogy kidűtse az élet.”¹⁵

Hajtogató vas, fűrészfog hajtogató: a fűrész plat (fűrészlap) kihajtogatására használták, hogy az anyag ne szoruljon (SZEKERES, 1987, 75.).

Penna: a fejfa díszítéséhez és íráshoz.¹⁶

Szekeres Gyula a következő szerszámokat sorolja még fel: *harapófogó, franciakulcs, lyukasztó, hidegvágó, villáskulcs, rák láb, csinvágó* (SZEKERES, 1987, 76.).

A munkaeszközök közé tartoznak még a különböző szögek. Gárfik Imre felhívja rá a figyelmet, hogy a bognárok korábban csak kevés vasszeget használtak, ehelyett ékeltek és kis *fászegeket* faragtak. A vasszegekkel terjedt el a vascsavarok használata is (GRÁFIK, 1971, 113.). Hasonlóan váltották fel a talpak összeillesztésére korábban használt *facsapokat* is a 20. század első felében a vascsapok (háromszögletű vaslemezek). Ez egyes vélemények szerint kevésbé jó, mert a vascsap elrozsdásodik, és látszik is a csapolás a talpak között. A vascsapnál könnyebben is hasadt a talp, amikor a ráfot ráhúzták a kerékre. A facsapot ezzel ellentétben be tudták úgy is illeszteni, hogy ne látszódjon kívülről.¹⁷

A kerékgyártók által használt mértékegységek korábban a *sukk* és a *col* voltak (1 sukk = 32 cm = 12 col). A cm-re kb. az 1940-es években tértek át a falusi mesterek is. „(...) én hogy elmentem ’47-ben inasnak, hazajöttem, maszek lettem, még halvány gőzöm sem lett volna, hogy egy kerekagy, (...) tudta az ember, hogy egy 7 colos kerekagy, az egy átlagos vastagság – egy nehéz ígás szekerekhez kell egy agy, az már 8 colos. Tehát egy collal vastagabb, ami 26 mm körülre van. Nehez volt átállani, vagyis megszokni azt a méretet, hogy tudjam,

¹³ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

¹⁴ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007. Stógot Kurityánban is húztak a talpakba és a küllőkbe. Péter Lajos (szül. 1925), Kurityán, 2007.

¹⁵ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

¹⁶ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007, Lenkey János (szül. 1952), Ragály, 2007.

¹⁷ Péter Lajos (szül. 1925), Kurityán, 2007, Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

hogy mennyi is az, hogy néz az majd ki, amikor én aztat levágom. Most már arra visszaállani nehéz volna, mer' a centit szokta meg az ember.”¹⁸

Szerszámok beszerzése

A 19. század közepéig a vándorló inasoknak saját eszközökkel kellett rendelkezniük, ami jelentős anyagi terhet jelentett, és a vándorlást is megnehezítette. Az 1848-as legénymozgalom egyik sikeres követelése az volt, hogy mentsék fel a legényeket a szerszámok tartásától (EPERJESSY, 1967, 102.). Hogy ez melyik mesternél milyen mértékben valósult meg, azt nem tudjuk nyomon követni. A 20. század első felében, 1912-ből van adatunk Dóczi Sámuel ipari pályamutatójának köszönhetően arra, hogy a különböző szakmák mesterei megkövetelték-e a tanulóktól a saját szerszámkészletet vagy nem. Ebben a listában azonban sajnos a kerékgyártókra vonatkozó ismereteket nem közölte a szerző (DÓCZI, 1912).

A szerszámokat a fiatal iparosok megörökölhették az idősebbektől, ahogyan a ragályi Lenkey János és a törökszentmiklósi születésű Ponyokai Bálint az édesapjuk szerszámkészletét egészítették ki. Akinek erre nem volt lehetősége, más mesterek hagyatékát vagy már nem használt szerszámait vásárolhatta meg. Lovas Géza 1953-ban egy szirmabesenyői elhunyt mester műhelyfelszerelését vette meg. Ebből sem a gyalupadot, sem az esztergapadot nem tudta használni, csak az apróbb szerszámokat. Az eszközkészletből elsősorban a kerékagyfúrókra volt szüksége, hiszen azok újonnan rendkívül drágák lettek volna. Három darab fúró ekkor Miskolcon 1000 Ft-ba került. Az esztergapadot egy diósgyőri mestertől tudta megvásárolni.¹⁹ A gyalupadot és a sablonokat a kisebb falvakban dolgozó kerékgyártók maguknak készítették el, a legtöbb vasszerszámot pedig kováccsal csináltatták, illetve a 20. században már nagyrészt vaskereskedésekben vásárolták meg.

A kereskedelmi forgalomban kapható szerszámokra feltehetően a 19. század második felében megalakuló nagyobb műhellyel, kisüzemmel rendelkező bognárok és kocsigyártók körében is igény volt, ekkor azonban ezeket nagyrészt még csak külföldről szerezhették be. Az 1898-as iparstatisztika szerint a hazai szerszám- és szeráru gyártás vasiparunk egyik leggyengébb ága volt. A 19. század végi, 20. század eleji ipartámogatási törvényeknek köszönhetően az 1906-os adatok már 13 szerszámkészítő telepről számolnak be. Fellendült a vaskereskedelem is, az üzletág képviselőinek munkáját a *Magyar Vaskereskedő* című újság 1905-től segítette (TEMESI, 2004, 169., 178–179., 193., 317.). Ettől az időszaktól kereshetjük a magyarországi vasáru-katalógusokat is, amelyek szakmánként ismertetik termékeiket, s tartalmazza a kapható bognárszerszámok méreteit, árát és rajzát. Mind a külföldi,

¹⁸ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

¹⁹ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007. Adatközlöm a megvásárolt szerszámok árára nem emlékezett.

mind a magyar katalógusok teljes köre még feltáratlan, ezért egyelőre csak a könyvtárakban, magángyűjtőknél és egykori kerékgyártóknál szórványosan talált példányokból tudunk tájékozódni.²⁰ Azon gyárakról pedig, amelyek termékei hazánkban is megvásárolhatók voltak, a szerszámokon megtalálható védjegyek árulkodnak, melyeknek beazonosításához jelentős segítséget nyújt a Recska Endre által elkészített védjegykatalógus (RECSKA, 2007).

A szerszámkészlet értéke

A szerszámkészlet értéke iparáganként változik, ezekről első adataink a 18. század végéről származnak a hagyatéki leltáraknak köszönhetően. Eperjessy Géza inventáriumok alapján megállapítja, hogy a kisvárosi mesterek szerszámai nem képviseltek jelentékeny értéket egyéb ingóságaikhoz és ingatlanaihoz (ház, műhely, szőlő, föld) képest. A szerszámok vételára 20–70 Ft között mozgott, a kovácsoknak és bognároknak is egyszerű kéziszerszámaik voltak. Fischer Antal makói bognár 1797-es végrendelete szerint lakóházát 320 Ft-ért vásárolta, míg szerszámkészletét 20 Ft-ra tartja (EPERJESSY, 1967, 85–86.). Kemecsi Lajos közli Tobik Ádám kerékgyártó hagyatékának becsületét 1795-ből, Szomódról. Eszerint a mesternek kb. 80 db szerszáma volt, de nincs minden eszköznél pontos szám feltüntetve, illetve nem találjuk a listában az esztergapadot, gyalupadot és kerékszéket. A szerszámkészlet értéke a leltár szerint 12 Ft volt (KEMECSI, 1999, 88.). 1810-ben Bolfinger Mihály zalaegerszegi bognár szerszámaikat 221 Ft-ra becsülték, 1830-ban a szintén zalaegerszegi Leb Andrásét pedig 40 Ft-ra. Előbbi kirívóan magas értéknek számít a listában szereplő többi iparos szerszámkészletéhez képest (BENDA, 1997, 228.). A szerszámkészlet értékét összehasonlíthatjuk a kerékgyártó mesterek bevételével, legegyszerűbben egy szekér árával. A különböző évekből származó limitációkból ennek érdekében igyekszünk hasonló adatokat figyelembe venni. 1777-ben Esztergom vármegyében egy négy ökör után való szekér ára 9 Ft volt (H. CSUKÁS, 2004, 330.), míg 1813-ban Komárom megyében ugyanez a munka már 13 Ft-ba került (KEMECSI, 1999, 89.). 1812-ben azonban Pest-Pilis-Solt vármegyében a négy ökör után való szekér a „kerék jártók” árszába szerint 25 Ft volt (BÁRTH, 1987, 175.).

A 20. század első évtizedeinek szerszámárait szakmánként részletesen közli az *Iparoskáté* című folyóirat 1909-ben és 1912-ben ugyanazokkal az adatokkal. A lap célja a fiatalok mesterségválasztásának megkönnyítése volt. Egy induló kerékgyártó műhely teljes szerszámkészletének megvásárlásához 568 koronára volt szükség. Természetesen ez abban az esetben igaz, ha a fiatal mester minden szerszámot üzletben vásárolt meg. Dóczi Sámuel az alapvető nyersanyagszükségletet is felsorolta, ám ez alatt nem a faanyagot, hanem a félkész termékeket értette. Ezek összértéke 60 koronát tett ki.

²⁰ A katalógusok egy részéért Pauló Tamás magángyűjtőnek tartozok köszönettel.

A szerző kb. 80 db szerszámot sorol fel (nem számolva külön a nyeleket). Legnagyobb értéke az esztergapadnak van, majd az 5 db kerékagyfűrónak és a gyalupadnak. A listán ekkor még egy gépet sem találunk. (1. melléklet) (IPAROSKÁTÉ, 1909, 37–38., 1912, 50–51., lásd még DÓCZI, 1912). Feltételezhetjük, hogy a szerszámokat a kezdő mesterek nagyrészt maguk állították elő, vagy idősebb mesterektől örökölték, vásárolták azokat, és nem volt szükség ilyen mértékű (összesen 628 korona) indulótőkére az eszközkészlethez, ezen adatok segítségével mégis képet kaphatunk a szerszámok értékéről ebben az időben. Erdemes összehasonlítani ezt a listát a többi szakmához szükséges szerszám- és nyersanyagkészlet értékével, hogy nagyságrendileg képet kaphassunk a fiatal mesterek helyzetéről. A legnagyobb indulótőkére egy asztalosműhely berendezéséhez volt szükség, a szerszámok 988,01 koronába, míg a nyersanyagok 1000 koronába kerültek. Szintén nagyobb anyagi ráfordítást, 1449,20 koronát igényelt egy kályhásműhely elindítása. Legolcsóbban egy szűcsműhely (211,40 korona) vagy egy szíjgyártóműhely (257,92 korona) felszerelését lehetett beszerezni (DÓCZI, 1912, 45–60.). Nincs egyelőre adatunk egy szekér áráról a 20. század elejéről, a *Kocsigyártó Ipar* című lapban azonban megtaláljuk egy-két kocsi árát. Egy *gazdasági futókocsi* például 300–400 koronába került (KOCSIGYÁRTÓ IPAR, 1905).

A gyalupadot adatközlőim beszámolóí szerint a mesterek maguknak készítették el, ha mégis vásárolni szerették volna, az 1930-as években egy bognár gyalupad Bíró Béla budapesti vaskereskedőnél felszereltségtől és mérettől függően 55–71 pengőbe került (BÍRÓ, é. n.).²¹ Szekér árára vonatkozóan az 1920-as évekből van csak adatunk, akkor a halmaji bognármester szerint 105 pengőt kellett fizetni a járműért (DOBOS, 1976, 91.).

Tardonán és Ragályon az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején egy szekér ára 1000–1400 Ft volt, nincs azonban adatunk a teljes eszközkészlet értékéről.²² A kisújszállási Ponyokai Bálint bognár édesapjának az 1960-as évekig üzemelő törökszentmiklósi műhelyének maradék szerszámaint gyűjtötte össze, és az általa is megtanultak, illetve emlékei szerint egészítette ki újra teljes műhellyé a gépekkel együtt az 1990-es években. 2007-ben a műhelyben kb. 102 darab, a bognár mesterséghez kapcsolódó kéziszerszám volt és 5 nagyobb gép: abrikter, azaz kombinált gyalugép, köszörű, saját készítésű vizes köszörű, eszterga és szalagfűrész.²³

²¹ Az árjegyzék eredetileg Lenkey József tulajdona volt, fiától, Lenkey Jánostól kaptam meg. Az árjegyzéken évszám nem szerepel, korára a pénznemből és más, dátummal ellátott katalógusokból (KIS, 1934; MAGYAR SZERSZÁM ÉS GÉPKERESKEDELMI VÁLLALAT, 1930) következtetek, amelyekben hasonló árak szerepelnek.

²² Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007, Lenkey János (szül. 1952), Ragály, 2007.

²³ Ponyokai Bálint (1932–2009), Kisújszállás, 2007.

Díszítések, védjegyek, tulajdonjegyek, mesterjegyek a szerszámokon

Más kézművesiparokhoz hasonlóan a kerékgyártók eszközei között is találhatunk díszítetteket, tulajdonjeggyel, minőségi vagy mesterjeggyel,²⁴ kereskedőjellel és védjeggyel ellátottakat. A tulajdonjeggyel, mesterjeggyel ellátott eszközök általában a 20. század közepére eltűntek.

A pontozóval, csillagos beütővel, egyenes vagy „C” vágóval beütött grafikai jelekről több értelmezés született. Recska Endre saját gyűjteménye alapján arra a következtetésre jutott, hogy – a szerszám anyagára utaló – minőségi jelekkel vagy pedig mesterjegyekkel (a szerszámot készítő kovács mesterjegyei) van dolgunk, amelyek mindig a szerszám „fő” helyén jelennek meg. Ha ezek a jelek olyan tárgyakon fordulnak elő, amelyeken mesterjegy vagy védjegy van, minőségi jelek esetén a beütések feltehetően ugyanattól a készítőtől származnak, mesterjelek esetén pedig a szerszámot élező kovács üthette be saját jelét a védjegy mellé (RECSKA, 2007, 14–18., lásd még GRÁFIK, 1992, 225–239.). (6. kép) Előbbi megoldásra enged következtetni, hogy egyes vasáru-katalógusokban az eladásra kínált szerszámok rajzain már szerepelnek a pontokból és ívekből álló motívumok (HEINRICH, 1909, 56.). A jelek valódi funkcióit talán a múzeumi gyűjteményeken Recska Endrééhez hasonló alapossággal elvégzett kutatások tudnák igazolni.

6. kép Védjeggyel és minőségi vagy mesterjeggyel ellátott bognárbárd. (Fotó: CSEH Fruzsina. Csantavér, 2009.)

Egy mester tulajdonjegyét is beüthethette, beüthette szerszámába, ez lehetett monogram vagy teljes név, amely akár évszámmal együtt is megjelenhetett. (GRÁFIK, 1992, 234–235.). Az 1900-as évek közepén még dolgozó adatközlőknél igen ritkán találunk ilyen szerszámokat. Ponyokai Bálint vésőjén egy P betű jelöli a tulajdonost. Az eszközökön díszítő motívumok is megjelenhetnek. Haáz Ferenc Rezső 1932-es tanulmányában közölte egy díszített *hargas fésze* és egy *csapfűrű* (csapfűrő) rajzát (HAÁZ, 1932, 16., lásd még BÁTKY, 1933, 310–311., 813., 817. ábra), ezekről azonban nem tudjuk, hogy a szerszám készítője vagy használója (aki nem feltétlenül ugyanaz) készítette a díszítést. A 20. század közepéről a saját készítésű szerszám dí-

²⁴ A mesterjegyek a 13. században jelennek meg tömegesebben. A történészek és művészettörténészek ennek okát abban látják, hogy ebben az időszakban kezdett az emberi egyéniség kitörni az egyház uniformizáló szorításából, s a személytelenségből előlép az alkotó. Csorba Csaba azonban hangsúlyozza, hogy nem szabad megfeledkeznünk az ipar szerkezetének átalakulásáról sem: a mesterjegyeket a céhalakulások következtében megindult változásoknak is köszönhetjük (CSORBA, 1975, 148.).

szítésének és tulajdonjeggel való ellátásának egyik ritka példája Lenkey József néhai ragályi kerékgyártó mester faragott gyalupadja és gyaluja. (7–8. kép) Ezeket a faragásokat funkciójuk szerint inkább kell díszítésként,

7. kép Lenkey József faragott gyalupadja.
(Fotó: CSEH Fruzsina. Ragály, 2007.)

mint tulajdonjegyként értelmezni, hiszen például a mindig a műhelyben lévő gyalupad esetében nem feltétlenül lenne szükség a név feltüntetésére. Továbbá a mester díszítőkedvéről nem csak szerszámai árulkodnak, Lenkey József – fia szerint – az általa készített szekerek díszítésére is nagy gondot fordított, annak érdekében, hogy megismerjék a keze munkáját. A díszítőkedv a legtöbb kerékgyártó esetében a 20. század közepén már csak a szekerek és kocsik egy-egy alkatrészének faragásában mutatkozott meg. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a kerékgyártó mesterek termékeik díszítésénél mindig kihangsúlyozták, ha egy motívumot

8. kép Lenkey József gyaluja.
(Fotó: CSEH Fruzsina. Ragály, 2007.)

csak ők használták, hogy kezük munkáját „később is meg lehessen ismer-
ni”. Bár Lenkey József a fentebb említett szakirodalmak szerint értelme-
zett mesterjeggyel nem jelölte a szekéralkatrészeket, mégis – fia visszaem-
lékezése szerint – minden alkalommal díszítette azokat. „Sokszor utóbbi
időbe már morogtam is rá: minek díszíti annyira, úgyse kap többet érte.
(...) Mondjuk ha ő készítette, akkor biztos tudták, hogy ő csinálta.”²⁵ Ennek
a díszítőkedvnek köszönhetjük szépen faragott szerszámain is, s ebben az
értelemben a motívumokat nem csak tulajdonjegynek, hanem – a mások
számára készített termékeken szereplő díszítésekhez hasonlóan – mester-
jegynek is tekinthetjük. Az eszközökön a díszítőkedv megszűnésének és a
mesterjegyek eltűnésének okait feltehetően a gyári szerszámok megjelené-
sében kell keresnünk.

A gyári szerszámok elterjedését legkönnyebben a védjegyek segítségével
követhetjük nyomon. 1858. december 7-én adták ki a magyar védjegyoltal-
omra vonatkozó első császári és királyi pátenst, amely az egyszerű beje-
lentés helyett a védjegyek hatósági lajstromba vételezését tette kötelezővé.
Kezdetben jeleket, képeket lehetett védjegyként feltüntetni, majd 1895-től
lehetőség nyílt szövegvédjegyek alkalmazására is. A védjegyek és mesterje-
gyek egyik válfajaként tekinthetjük a kereskedőjeleket, amelyek elsősorban
a kereskedőt, s másodsorban a gyártót hitelesítik. A kereskedő egy feltéte-
lezhető megállapodás alapján a gyártónál üttethette védjegyét a szerszám-
ba (RECSKA, 2007, 11–12.). Kevésbé feldolgozott a hazai üzemek, illetve
a külföldi, de Magyarországon is forgalmazó szerszámgyárak története, a
bejegyzett védjegyek alapján azonban következtethetünk az eszközök ké-
szítőire és korára. Utóbbi természetesen nem feltétlenül egyezik azzal az
időponttal, amikor a legutolsó használó vásárolta az eszközt. Az 1940-es,
'50-es, '60-as években a falvakban még dolgozó kerékgyártók által fel-
mért eszközkészleteiben a 20. század első felében működő németországi,
osztrák és magyar cégek szerszámaint találjuk meg. A beazonosítható védje-
gyek alapján ezek a következők: Frohn, Fuchs, Weiss und Sohn, Cannstadt,
Gusstahl, Szegedi Gyár, Carl Ortner grazi cége, Albert Gieck, illetve véd-
jegy nélkül találjuk meg a szabványügyi hatóság, MNOSZ²⁶ jelzését, amely
szintén a szerszám korát segít meghatározni.

Német megnevezések

A céhlegények vándorlásainak és a hazánkba érkező külföldi iparosoknak
köszönhető, hogy a legtöbb mesterség műszavai németül terjedtek el, illetve
egy németből magyarosított egységes nyelvezet alakult ki. A tiszta magyar
kifejezések megőrzéséért, esetenként megteremtéséért emelt szót 1882-ben

²⁵ Lenkey János (szül. 1952), Ragály, 2007.

²⁶ Magyar Népköztársasági Országos Szabvány. A jelzés 1948-tól 1957-ig volt használat-
ban (RECSKA, 2007, 14.).

a Magyar Tudományos Akadémia, és – 1832–1835-ös gyűjtésének kiegészítéseként – az ipartestületekhez intézett felhívást. A kiküldött kérdőívekre azonban csekély számú válasz érkezett. Mégis ezeket, s más gyűjtéseket is felhasználva állította össze Frecskay János *Mesterségek szótára* című művét, amely máig nélkülözhetetlen forrás (FRECSKAY, 2001). A *Magyar Kocsigyártás* című folyóiratban 1912-ben Bihari János kezdeményezett egy cikksorozatot, s arra buzdította a szakmabelieket, hogy keressék meg minden, a kocsi részeire vonatkozó német szakkifejezés magyar párját. Sajnos a sorozat nem indult be, ám a szerző az első cikkben közöl jó néhány alkatrészt, s hangsúlyozza, hogy a magyar megnevezések egy része csak kísérlet, hiszen ő nem nyelvész (MAGYAR KOCSIGYÁRTÁS, 1912). Az ismétlődő törekvések is igazolják a német szakszavak eltörlésének sikertelenségét. Az idegen eredetű kifejezések részben megmaradtak a szakmában annak ellenére, hogy az inasiskolákban is törekedtek a magyar szavak használatára.

A német kifejezések elterjedését remekül példázza egy csantavéri bogárnármester elbeszélése az 1940-es években az inasiskolában szerzett élményekről: „Rajzolj egy derékszöget!” – kérte a tanító a diáktól. „Hát, nézi az illető, nem tud egy derékszöget rajzolni. Aszondja: hát Jóska, hát derékszög. A tanító rajzolt egy derékszöget. Ó, hát ezt tudom, ez vinkli! Úgy ismerte, hogy vinkli, de hogy derékszög, azt nem.”²⁷

Német eredetű kifejezéseket azonban nem csak a kézi szerszámokkal, de a gépekkel kapcsolatban is találunk, ilyen a körfűrész vezető vonalzója, a *steller*, vagy az egyengető gyalugép, az *abriker*. Feltehetően ennek oka az, hogy először külföldi, német gyártmányú gépek kerültek az iparosokhoz, illetve több hazai vasáru-katalógusban a magyar mellett a szerszámok német nevét is feltüntették (HEINRICH, 1909; KIS, 1934). Szemerey Tamás, faipari mérnök az asztalos szakma idegen eredetű (nagy részt német, továbbá francia, latin, görög) szakszavait gyűjtötte össze egy igen hosszú listában. A szótár egyes kerékgyártók által használt eszközök esetében is jól alkalmazható (SZEMEREY, internetdokumentum).²⁸ A kerékgyártó szakma esetében már sok magyarosított kifejezés feltehetően elveszett, hiszen a szakirodalom és az adatközlők segítségével is csak jóval rövidebb szótárat tudunk összeállítani. A 2. melléklet kizárólag azokat az eszközneveket és szakkifejezéseket tartalmazza, amelyeknél a németből magyarosított változatot megtaláltuk (BÁLINT, 1957, 165–166.; BOCKHORN, 1973, 140–141.; CSALOG, 1965; CSÍK, 1997; EMSZT; FRECSKAY, 2001; FÜLÖP, 1985, 62–168.; JUHÁSZ, 1965).²⁹

²⁷ Szalkai Imre (szül. 1926), Csantavér, 2009.

²⁸ A kifejezések egy része a magyarosítási törekvések miatt kikopott a szaknyelvből, a szerző célja a szótár összeállításával épp ezen szavak megőrzése volt.

²⁹ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007, Sebenyi Miklós (szül. 1946), Tiszaigar, 2007, Szalkai Imre (szül. 1926), Csantavér, 2009.

Gépesítés

A műhelyek modernizációjának időpontja függött az adott mester anyagi lehetőségeitől, illetve attól, hogy mennyi megrendelője volt, mennyire volt szüksége arra, hogy több terméket állítson elő még rövidebb idő alatt. „A társadalom igénye, a termelés mennyiségének fokozása a munkaeszközök fejlődésének legfőbb mozgatója.” (BALASSA, 1979, 6.) A 20. század első felében fokozatosan jelentek meg a benzinmotoros gépek, majd az elektromos árammal hajtottak. Az általam megkérdezett kerékgyártó kisiparosok az 1950-es évekig kézzel dolgoztak, esetleg a mesterük műhelyében tanulóként használtak benzinmotoros gépet. Az első árammal hajtott eszközök az 1940-es, '50-es években jelentek meg.

A gépek megjelenését a kisiparban, sőt, a háziiparban állami intézkedések is elősegítették. A kisipar helyzetének javítására 1895-ben, nagyobb arányban 1899-ben indult gépadományozási akció. Ekkortól 1909. november 1-jéig összesen 2141 esetben engedélyezett a kereskedelmi miniszter gépsegélyt 5.380.112 korona értékben. A tíz év alatt gépsegélyben részesült 24 kocsigyártó és 43 kerékgyártó, akik a többi, gépsegélyt igénybe vevő iparághoz képest ezzel az adattal a középmezőnyt képviselik (EMLÉKIRAT, 1909, 93–94.). Az 1907-es gépsegély részleteiről és eredményeiről tájékoztat az *Iparoskáté* című folyóirat. „1907. III. sz. tv. 9.§. A kereskedelemügyi miniszter felhatalmaztatik, hogy oly esetekben, midőn valamely iparvállalat létesítését, kibővítését vagy fenntartását általános gazdasági érdekek teszik kívánatossá, a hazai ipari termelés fokozása vagy biztosítása céljából egyes vállalatoknak az iparfejlesztési célokra rendelkezésre bocsátott fedezet terhére akár egyszer s mindenkorra, akár több évre szóló államsegélyt engedélyezhessen, vagy ily vállalatok létesítését esetleges állami részesedés útján is előmozdíthassa. *Az iparfejlesztés céljaira rendelkezésre bocsátott fedezet terhére a házi- és kisipar is megfelelően támogatandó.*” 1907. október végéig összesen 800 iparos részesült gépadományozásban, ebből 14 kerékgyártó, 13 kocsigyártó (IPAROSKÁTÉ, 1909, 9–10., 17.), arról azonban nincs adatunk, hogy ezek mekkora műhelyek vagy üzemek voltak. A statisztikák alapján sajnos nem minden esetben tudjuk elkülöníteni a paraszti igényeket kiszolgáló kerékgyártó kisiparra vonatkozó adatokat, hiszen gyakran a *kocsigyártó és bognár* kifejezések együtt szerepelnek. A *magyar magánkisipar* című statisztikai adatgyűjtemény 1938 és 1960 között foglalja össze többek közt a bognárok és kocsigyártók számát (szintén egy kategóriaként kezelve őket), illetve a műhelyekben található villanymotorok számát 1948-tól 1960-ig. 1948-ban 7164 bognár és kocsigyártó kisiparos műhelyében 2915 villanymotor volt, ez a szám 1953-ra – feltehetően az iparosok számának (1568 fő) csökkenése miatt is – visszaesett 470 darabra. Majd ismét növekedés volt megfigyelhető, 1955-ben 3459 szakmabeli iparos 1341 darab, 1960-ban pedig 1529 bognár és kocsigyártó 1359 darab villanymotorral rendelkezett (A MAGYAR MAGÁNKISIPAR, 1961, 30–31., 43.).

Az elbeszélésekből tudunk következtetni arra, hogy a kisebb műhelyek korszerűsítése folyamatosan zajlott a tulajdonosok anyagi lehetőségeitől és a technikai feltételek meglététől (áram bevezetése a településre) függően. Az 1930-as években Kecelen megvásárolták a bognárok az első benzinmotoros szalagfűrészeket, míg a kovácsok a lendkerekes fűrőket (JUHÁSZ, 1984, 672.). Néhány műhelyben a lábbalhajtós esztergákat is felváltották a lendkerekes esztergák (JUHÁSZ, 1965, 313.). A magyarkanizsai Juhász kerékgyártó dinasztia alapítójának fia, Juhász János (1880–1960) nevéhez fűződik a családi műhelyben az első modernizáció, amelyről számlák tanúskodnak páratlan részletességgel. 1938-ban egy 4 lóerős 2800 fordulátú AEG villanymotort vásárolt szorítószínnel és szíjtárcsával. A kerékgyártó ekkor vezette be a villanyáramot is a műhelybe az udvaron keresztül, mindennek ára 4200 dinár volt. Ezután 1946-ban vett egy 15 lóerős és egy 27 lóerős villanymotort, ekkor már a belső vezetékeket a falba vésték, és felújították az egész hálózatot. Ezért 15.385 dinárt fizettek. Klamár Zoltán részletes adatközlésének köszönhetően azt is megtudjuk, hogy 1951-ben egy 290 cm hosszú, nehéz szekér elkészítése 14.025 dinárba került, amelyen a mester 210 munkaórát dolgozott. Egy munkaóra 20 dinár volt, így 4200 dinárt keresett egy kocsni elkészítésekor; mindebből következtethetünk a beruházás mértékére. A dinasztia harmadik generációját képviselte Ifj. Juhász János (1909–1980), aki az utolsó modernizációt hajtotta végre a műhelyben (sajnos nem derül ki, hogy pontosan mikor): szalagfűrész, körfűrész, esztergát, gyalut, fűrőgépet vett, amelyek a szíjjáttétellel hajtott gépeket váltották fel (KLAMÁR, 2005, 14–15.).

Egy műhely gépesítése feltételezte tulajdonosának nyitottságát is az újdonságok iránt. Az 1940-es években tanult kerékgyártók visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy az ő mestereik, illetve a náluk idősebbek egy része még idegenkedett a gépek használatától. „Hát megcsodálták, csak ők az én előttem valók, azok még nem tartottak itt. Mer én egy 10 évvel előrébb tartottam, mer én voltam a legfiatalabb. A többiek azok öregek vótak mán, aztán kézzel fűrészötek, nem úgy, mint én, géppel gyalulok, géppel fűrészelek, géppel fúrok. De hát azok csak kézzel, meg vésővel”.³⁰ Tiszaigaron Szebenyi Miklós beszámolója szerint „(...) általában már az öreg szakemberek a géptű féltek. Hát én mikor már tanuló vótam, elég aktív vótam, én szerettem a géppel dolgozni, azt mondták, na menjé’, azt csináljad. Rám bízta a szakemberek, én nem féltem a géptűt, szerettem.”³¹ Az idősebb Ponyokai Bálint, tehát adatközlőm édesapja is idegenkedett még a gépek használatától, fia kérésére engedte be az újdonságokat, s 1960-ra gépesítve volt az egész műhely. „És abba kulcsszerepem volt, hogy lázadóan nem fogadtam el annyira a kézimunkát. (...) azt a saját műhelyünket azt én vittem át, majdnem hogy lopva, mer nem egyeztünk ebbe az apámmal, húszon felül voltam.” 1950-ben kezdték a gépesítést, amikor még az összes gépet egy darab villanymotor

³⁰ Szalkai Imre (szül. 1926), Csantavér, 2009. 1940–1944-ig volt segéd, 1947-től a Szövetkezetben dolgozott. 1958-ban tette le a mestervizsgát, és 1960-ban nyitott saját műhelyt.

³¹ Szebenyi Miklós (szül. 1946), Tiszaigar, 2007.

hajtotta meg. A gépek megjelenésének sorrendje hasonló volt a többi műhelyéhez: szalagfűrész, abriktér, köszörű és eszterga.³² Lovas Géza Tardonán 1958-ban, a villany bevezetése után tudta megkezdeni a műhely gépesítését. Addig – ha szükség volt rá – a tardonai kádár benzinmotoros gyalugépét használhatta a nagyobb munkadarabok legyalulására.³³

Csantavérre 1952-ben vezették be a villanyt, ekkor szerezte be Szalkai Imre is az első gépét, egy szalagfűrész egy felszámolt malomból. Az ő mesztérénél az 1940-es években szívógázmotor hajtotta a szalagfűrész, aminek beindítása másfél órát is igénybe vett.³⁴ Elmondása szerint gépesíteni kellett a kisiparosokat sújtó egyre nagyobb terhek, adók miatt is. „Én gép nélkül nagyon keveset dolgoztam, mer mondom, már mikor inas voltam, akkor volt hét szalagfűrész [ti. a műhelyben, ahol dolgozott]. Meg én nekem is volt, mikor már én kinyitottam itt. Szalagfűrész, meg abriktér is volt akkor már, meg fűrőgép, meg minden ilyen. Szóval kézzel már akkor, mikor én nyitottam, nem lehetett versenyezni senkivel se. Mer annyira sok volt az adó, hogy kézzel azt nem lehetett utolérni. Meg már hát a mi szakmánk is fejlődött.”³⁵ Elektromos áram működtette a szalagfűrész, az esztergát és a fűrőket.

A gépek megjelenésével azonban nem csak gazdagodott, de bizonyos értelemben szegényebbé is vált a szakma. A gépek kiváltottak egy-két kéziszerszámot, és ezzel technikai tudást is. Amíg korábban az asztalos és kerékgyártó szakma megtanulásának is alapfeltétele volt a *bárdolni*, tehát bárdal faragni tudás, addig erre a szalagfűrésznek köszönhetően már egyáltalán nem volt szükség. Hasonlóképp a fűrőst is leegyszerűsítették a gépek. „Hát, én már géppel fűrőst ki a küllőknek, az agyat.”³⁶ Lovas Géza Tardonán az 1950-es évektől szintén gépet használt a cigányfűrők és furdancsok helyett a küllők és a tengelytok helyének kifűrására is.

A kerékgyártó kisipar esetében időben nagyjából egybeesik a gépesítés folyamata és a szakma fokozatos megszűnése, elhagyása is. A gépesítéssel a műhelyekben is kevesebb segédre lett szükség, és a fiatalok is más szakmákat részesítettek előnyben, nem jelentkeztek kerékgyártónak.

Balassa Iván felhívja figyelmünket az egyéniség megjelenésére a saját eszközkészlet kialakításában (BALASSA, 1979, 6.). Nem csak a már korábban említett díszítések jó példái ennek, de a technikai újítások is. A leleményes és újításokra nyitott mesterek a korábbi kézi szerszámok elkészítéséhez hasonlóan egy-egy gépet is maguk raktak össze, sőt, új gépeket találtak fel. Csantavéren Szalkai Imre a kerékgyártó a küllők helyének kifűrását könnyítette meg, és egy kis segítséggel el is készítette ehhez a gépet saját ötletei alapján. A talicska-, dragacs- és szekerkerék elkészítésekor 8, 10 és 12 küllő kifűrásához lehetett beállítani az eszközt. „Van nekem ott olyan szerszám is, ami nem is tudja senki se, hogy mi vót. (...) Ezt nem csinálta senki se. Ezt én

³² Ponyókai Bálint (1932–2009), Kisújszállás, 2007.

³³ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2007.

³⁴ Szalkai Imre (szül. 1926) Csantavér, 2010.

³⁵ Szalkai Imre (szül. 1926), Csantavér, 2009.

³⁶ Szalkai Imre (szül. 1926), Csantavér, 2009.

csináltam, senkinél nem is láttam.”³⁷ A szerszámot a szakmatársak is megcsodálták, ám utánpótlás híján már nem terjedhetett el. Jelentősen meggyorsított és leegyszerűsítette azonban Szalkai Imre munkáját (CSEH, 2010, 14.).

Az új eszközöknek köszönhetően átstrukturálódott a munkarend és a munkaidő. Kézi fűrészszel „(...) durván 10 perc biztos kellett egy talpat kifűrészelni, most meg a 10 perc mondjuk kettő. És nem beszélve arról, hogy pontosabban vágom most ki (...) Sőt nem csak a fűrész a segítség, hanem vésés. Mer akkor a derekat úgy csináltam, hogy legömbölyítettem először a csövet, ugye a két csövet egymás mellé befogtam, lerögzítettem, becsatoltam, akkor jegyeztem bele a karfákat, akkor szúrtam ki, akkor véstem ki, most meg fordítva kellene csinálni. Négysarkasra hagyni az anyagot, úgy bejegyezni a csapokat, mer’ a gépen sarkasan tudnám kivésni. (...) ezt géppel kivésni, ez minden további nélkül megyen. Kézzel hozzá se kell nyúlni (...).”³⁸ Hasonlóképp a már említett bárdolás, faragás is jóval könnyebb lett a szalagfűrésznek köszönhetően. „Mer ugye akkor talpat lefaragni egész nap a nagy faragóval, volt úgy, hogy estére bedagadt az izom. Ha kellett, kifaragtam 60 darabot is egy nap. Most utána aztat kifűrészelni mindet. Fú, nem is jó rá gondolni!”³⁹ A szalagfűrész megjelenésével az anyagon a sablon segítségével berajzolt formát könnyedén ki lehetett vágni, majd kézi szerszámmal csiszolni, tisztítani. Lábbal hajtós esztergával egy kerékagy elkészítése kb. két órát vett igénybe, míg a motoros esztergával ez a munka jóval gyorsabban elvégezhető volt.⁴⁰

Mindeközben azonban a megváltozott igények miatt a megrendelt termékek köre és mennyisége is fokozatosan változott. Az 1950-es évek végétől a gépek már inkább az asztalos munkák elvégzésében segítették az egykori kerékgyártókat.

Felmerül a kérdés, hogy a gépek megjelenése veszteséget vagy nyereséget jelentett-e a kerékgyártók számára. Veszteségnek tekinthetjük, hogy egyes kézzel végzett munkafolyamatok, s velük a tudás is elveszett. Továbbá épp a mezőgazdaság gépesítése és a modernizáció okozta a szakma megszűnését is. A fenti példák azonban azt igazolják, hogy az iparosok a gépesítést nem feltétlenül veszteségként élték meg.⁴¹ Jean Baudrillard sem tekinti a modernizációt veszteségnek, mert bár az embernek a tárgyakkal és szerszámokkal való évszázadok óta változatlan, mélyben rejlő mozdulatkapcsolata kiteljesedés is lehet, ettől még ez a kapcsolat kényszer marad, „amely – párhuzamosan a társadalmi struktúrák megkötöttségével – elsorvasztja az igazi produktivitást.” Véleménye szerint a kézzel készített tárgyak szépsége alárendelődik a kapcsolatból fakadó kényszernek, és sem

³⁷ Szalkai Imre (szül. 1926), Csantavér, 2009.

³⁸ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2009.

³⁹ Lovas Géza (szül. 1931), Tardona, 2009.

⁴⁰ Szebenyi Miklós (szül. 1946), Tiszaigar, 2007.

⁴¹ Lásd még Eerika Koskinen-Koivisto tanulmányát nagyanyja életútjáról, a gépekhez való alkalmazkodásáról a gyári és házimunkában (KOSKINEN-KOIVISTO, 2009).

a tárgy, sem az ember nem szabad. Az energiaforrások forradalma szükséges ahhoz, hogy a tárgy elinduljon a maga igazsága, a funkcionalitás felé, az ember pedig a társadalmi és objektív boldogulása felé. Igaz ugyan, hogy a gépekhez is bizonyos mértékű emberi irányítás szükséges, ez azonban a jövőben egyre inkább csökkenni fog (BAUDRILLARD, 1968, 57.). Mindezek ismeretében felmerül a kérdés, hogy kinek és mennyi idő eltelte után értékelődik veszteségként a munkafolyamatokban a gépek megjelenése, majd a szakma elvesztése. A fenti elbeszélésekből kiderül, hogy az egykori mesterek a gépeket örömmel használták, és értékesnek tartják azt az időt, amit a gépek használatával nyerhettek, nyernek. Mindemellett persze azt is ismerik, hogy egyes munkafolyamatokat rajtuk kívül már senki nem tudna kézzel elvégezni, ha a '60-as években tartottak inast, már az sem tanult meg bárdolni. Sok más szakmához hasonlóan a modernizáció azonban nem csak segítséget jelentett, hanem a mesterség háttérbe szorulását is okozta.

Eszközcsoportok vizsgálata

A műhelyekben a szerszámok funkció szerinti csoportokban helyezkedtek el, a kisebbek a falon, állványokra, szerszámtartóra (*ceigrámára*) akasztva. Egy műhely eszközeinek számbavételekor – egy kerékgyártó műhelyre általában jellemző eszközcsoport ismeretében – azt is feltétlenül keresnünk kell, hogy mi hiányzik, hiányozhat onnan, mi „tűnt el”. Szerencsés esetben azt is megtudhatjuk, hogy körülbelül mikortól nem használja a tulajdonos a szerszámot, és miért nincs már arra szükség. Feltételezhetően megszűnt az igény a termékre, amelynek készítéséhez kellett egy eszköz (ilyenek pl. a székér alkatrészek sablonjai/*modlái*), illetve gép váltotta fel a kéziszerszámot. A szerszámok perifériára kerülésének is több fokozatát ismerhetjük meg. A még használatban lévő műhelyek eldugott zugaiban, sarkaiban, gyakran egymás-hegyén hátán hevernek a már nem használt *modlák* és fűrők, illetve ha van a tulajdonosnak egyéb tárolóhelyisége, például padlás, gyakran ott tartja ezeket az eszközöket. Sokat árulkodik a mester szóhasználat, elbeszélésének módja is: „Nem érdekel ez már senkit”, „Hát, azt minek fényképezi le?”, „Már rég tűzre dobtam, mert nem kellett.” A kerékgyártó mesterség legfontosabb eszközeinek felsorolásakor a tulajdonosok a régi szerszámokat gyakran meg sem említik, csak többszöri kérésre hozzák le azokat a padlásról, veszik ki a sarokból, és magyarázzák el használatukat. Az eszközök, a sablonok és faszerszámok idővel tűzre kerülnek, jóval később azonban, mint a már feleslegesnek ítélt pénztárkönyvek és feljegyzések. Az eszközökről ugyanis azt gondolhatták a mesterek, hogy később még jók lehetnek valamire, funkciót találhatnak nekik. Sok szerszámot épp csak néhány évvel a gyűjtés ideje előtt tüzeltek vagy adtak el. Egyes esetekben a szerszámokat azért sem dobták ki, mert azokhoz személyes emlékek fűződnek, ilyen például a fent említett Szalkai Imre saját találmánya is, amelyet ugyan már a padláson tartott, de nem dobott ki.

Másodlagos jelentés, érzelmi töltés nem csak egyes tárgyakhoz, hanem egész eszközcsoportokhoz is kapcsolható. Lenkey János édesapja munkájának emlékét a szerszámokkal és a műhellyel őrzi. Sajnos a pénztárkönyvet és egy-két újságot, fényképet kivéve a mester valamennyi iratát már eltűzelte. Büszke viszont a változatlan formában megőrzött műhelyre, a megmaradt eszközkészletre, amelyeket a helyi, ragályi múzeumnak szeretne ajándékozni, tisztában van ugyanis azok eszmei értékével.⁴² Nem maradtak meg édesapja iratai Ponyokai Bálintnál sem, ő is a szerszámokat igyekezett megmenteni. Igaz, erre is csak nyugdíjasként tudott időt szánni, amikor az eszközkészlet már hiányos volt, és kiegészítésre szorult. „Az lett volna a szép, hogy minden úgy maradjon, ahogy volt.”⁴³ Elbeszélése, illetve a kiállításnak is megfelelő műhely alapján Ponyokai Bálintnak a szerszámkészlet a többgenerációs kerékgyártó család múltját és szakértelmét szimbolizálja.

Az elbeszélésekkel és esetenként írott forrásokkal kiegészített eszközkészletek a mesterség történetének csak egy szeletét jelentik, ám dokumentálják a 20. század során az iparágban és a kerékgyártók életében lezajlott jelentős változásokat.

⁴² Lenkey János (szül. 1952), Ragály, 2007.

⁴³ Ponyokai Bálint (1932–2009), Kisújszállás, 2007.

MELLÉKLET

1. melléklet Kerékgyártó-műhely berendezés (Iparoskáté, 1909, 37–38., 1912, 50–51.)

Kell hozzá:

1 drb bognár gyalúpad, előfogóval, 205 cm. hosszú	K 65.–
1 drb francia faragó-balta 661. sz.	K 5.45
1 drb bognár faragó-balta 673. sz.	K 4.20
1 drb keresztfejsze 678. sz.	K 4.46
1 drb laposvágó fejsze 681. sz.	K 2.60
1 drb faragó balta	K 5.20
1 drb bognár vonókés, betét nélkül	K 4.24
4 drb betét hozzá, á K 1.51	K 6.04
1 drb faragó szék 924. sz.	K 19.80
3 drb bognár rókás kés, 23 cm széles, á K 5.10	K 15.30
3 drb füles-véső $\frac{21 \quad 24 \quad 30 \text{ mm.}}{2.70 \quad 2.80 \quad 3.14}$	K 8.64
5 drb kerékgagyfúró $\frac{50 \quad 60 \quad 70 \quad 80 \quad 90 \text{ mm.}}{12.50 \quad 13.70 \quad 16.- \quad 20.30 \quad 25.-}$	K 87.50
2 drb nagyolló gyalú $\frac{30 \quad 36 \text{ mm.}}{1.88 \quad 1.51}$	K 2.89
2 drb simító gyalú $\frac{36 \quad 45 \text{ mm.}}{1.51 \quad 1.70}$	K 3.21
1 drb kettős gyalú 45 mm.	K 2.78
1 drb párkánygyalú 30 mm.	K 1.32
1 drb állítható heveder-gyalú, 2 fallal	K 3.63
1 drb foglalószék 327. sz.	K 8.25
2 drb szolgálfa, á K 2.55	K 5.10
2 drb derékszög fából $\frac{50 \quad 90 \text{ cm.}}{-.77 \quad 1.20}$	K 1.97
1 drb vonalzószer	K 0.55
1 drb sáskaláb	K 0.99
1 drb körző fából, 50 cm.	K 4.40
2 drb fabunkó $\frac{10 \quad 14 \text{ cm.}}{1.20 \quad 2.04}$	K 3.24
2 drb kalapács $\frac{0.42 \quad 0.78 \text{ kg.}}{1.57 \quad 1.94}$	K 3.47
5 drb csavarszorító $\frac{13 \quad 16 \quad 19 \quad 25 \quad 31 \text{ cm.}}{-.88 \quad 1.08 \quad 1.28 \quad 1.76 \quad 2.30}$	K 7.30
1 drb gömbölyítő gyalú 914. sz.	K 2.75
12 drb különféle fa-fúró	K 14.38
$\frac{4 \quad 6 \quad 10 \quad 13 \quad 16 \quad 20 \quad 25 \quad 28 \quad 30 \quad 34 \text{ cm.}}{-.15 \quad -.16 \quad -.24 \quad -.34 \quad -.90 \quad 1.04 \quad 2.15 \quad 2.50 \quad 3.10 \quad 4.-}$	

1 drb keresztvágó fűrész, 5'	K	3.75
4 drb rámásfűrész 3', á K 2.60	K	10.40
1 drb róka fark-fűrész, 34 cm., hát nélkül	K	1.80
1 drb lyukfűrész 12'	K	-80
6 drb favéső $\frac{8}{-47} \frac{10}{-50} \frac{13}{-57} \frac{15}{-65} \frac{20}{-74} \frac{26}{-90} \text{ mm.}$	K	-80
6 drb vésőnyél, á K -20	K	1.20
1 drb fűrészfoghajlító, fanyéllal	K	-96
6 drb fűrészreszelő 5½', á K -50	K	3.-
2 drb faráspoly 350 mm., á K 2.20	K	4.40
Csomagolás és a vasuti állomásra szállítás	K	15.-
2 drb fatőke, á K 4.-	K	8.-
1 drb esztergapad	K	220.-
	Összeg	K 568.-
Helyi piacon	60 drb talpfa	K 9.60
	100 drb küllő	K 8.-
	8 drb agyfa	K 5.60
	12 drb rúd fa	K 12.-
	4 drb rúdszárny	K 4.-
	4 drb tengelyfa	K 4.-
	8 drb lőcs	K 4.80
	8 drb görbe faszaroglya	K 3.20
	2 drb rud springvas küllő	K 4.-
	Agykarikák	K 3.-
	Összes	K 58.20
Műhelyberendezés	K	568.-
Nyersanyag	K	60.-
	Mind összesen	K 628.-

2. melléklet Németből átvett, magyarosított kifejezések a kerékgyártó szakmában

abrikter	Abrichter	egyengető gyalugép
bonkécen, benkli, pangajzni	Bankeisen	padvas
calstok, colstok, colostok	Zollstock	mérőpálca
ceigráma	Zeigrahmen	szerszámtartó
cirkalom, cirkli	Zirkel	körző
citling	Ziehklinge	szinelővas, pucolólemez
col	Zoll	hüvelyk
falcgyalu	Falzhobel	aljgyalu
gérvinkli	Gehrmass	sarkaló, részmérték
grottfűrész, grátfűrész	Gratsäge	hevederfűrész, élhoronyfűrész, gerincfűrész
marokcirkli, görbe cirkalom, körmérő sarkanytű	Dickzirkel	marok-körző, görbe-körző
modella, modell, modla, módla	Modell	alakmás, sablon
núd, nút	Nuth	ágy, árok
pangajzni, spangajzni, szpangajzni	Spitzbankeisen	hegyes padvas
pásztó fűrész	passen=illeszt	illesztő fűrész
pucol	Putzen	tisztít, síkba gyalul
slájfoló fűrész, svábcóg	Schweifsäge	kanyarítófűrész
steller	Steller	kőrfűrész vezető vonalzója
strajmódli	Streichmodel	vonalzószer, párhuzamvonalzó
talpcirkalom	Radfelgenzirkel, Felgenzirkel	kerékkörző, keréktalpkörző, kerékfalkörző
vinkli	Winkelmass	szögellő, szögmérő, derékszög

IRODALOM

- AMMAN, Jost – SACHS, Hans
1568 *Das Ständebuch. 114 Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs*. Frankfurt am Mayn, Feyerabend.
- BAKÓ Ferenc
1992 *Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949–1950*. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet.
- BALASSA Iván
1979 A munkaeszköz-kutatás elvi és módszertani kérdései. *Ethnographia*, XC, 1–14.
- BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRTH János
1987 Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi ár- és bérszabása. *Cumania*, 10, 155–207. Kecskemét.
- BÁTKY Zsigmond
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest, Hornysánszky Viktor Könyvnyomdája. (1992)
1933 Mesterkedés. In: *A magyarság néprajza I*. 305–380. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- BAUDRILLARD, Jean
1968 *A tárgyak rendszere*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- BENDA Gyula
1997 Kézművesek és gazdák vagyona Zalaegerszegen az osztályos egyezségeik tükrében. (1762–1850). In: KAPILLER Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok*. 217–250. Zalaegerszeg, Városi Önkormányzat.
- BIRÓ BÉLA
é. n. Vaskereskedő árjegyzéke. Budapest.
- BOCKHORN, Olaf
1973 *Wagen und Schlitten im Mühlviertel*. I. Darstellung. Beiträge zur Landeskunde von Oberösterreich historische Reihe I/2. Linz, Selbstverlag des OÖ. Musealvereins.
- CSALOG Zsolt
1965 A kocsi és a szekér Szentes vidékén. *Néprajzi Közlemények*, X, 1–2, 3–45.
- CSEH Fruzsina
2010 Kerékgyártó mesterség és szekérbiztosítás Bácskában. *Bácsország*, 3, 54, 12–15. Szabadka.
- Csík Antal
1997 A löcsös parasztkocsi készítése Kiskunmajsán. *Cumania*, 14, 181–206. Kecskemét.

- CSORBA Csaba
1975 Tulajdonjegyek, mesterjegyek, polgári címerek a középkorban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XIII–XIV. 143–189. Miskolc.
- H. CSUKÁS Györgyi (szerk.)
2004 *A Mester Emberek Míveinek árazása. Vásárosok, kovácsok, kerékgyártók, kaskötők árszabásai* (1626–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- DOBOS Lajos
1976 A halmaji bognármesterség. In: DOBROSSY István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakörök és kutatók munkáiból. A miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványai* VII. 89–95. Miskolc.
- DÓCZI Sámuel
1912 *Ipari pályamutató*. Budapest.
- EMLÉKIRAT
1909 *Emlékirat a hazai kis- és gyáripár fejlesztéséről*.
- EMSZT
1976–2009 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I–XII. SZABÓ T. Attila (szerk.). Bukarest – Kolozsvár – Budapest, Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Akadémiai Kiadó.
- EPERJESSY Géza
1967 *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunátúlton* (1686–1848). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1961 A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. *Ethnographia*, LXXII, 487–535.
1964 A monografikus tárgygyűjtés. *Néprajzi Értesítő*, XLVI, 5–90.
1974 *Geräte der Átányer Bauern*. Koppenhága – Budapest, Gyldendal – Akadémiai Kiadó.
2010 „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest, Korall.
- FINÁLY Henrik
1892 *A besztercei szószedet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FRECSKAY János
2001 *Mesterségek szótára*. Budapest, Nap Kiadó. Eredeti kiadás: 1912.
- FÜLÖP László
1985 *A sárvári kovácsmesterség szakszókincse*. Budapest, ELTE – MTA Nyelvtudományi Intézet. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 25.)
- GÁLDI László
1941 Szövegjavítások a Schlägli Szójegyzék kiadásához. *Magyar Nyelv*, 37, 272–275.
- GRÁFIK Imre
1971 Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén. *Néprajzi Közlemények*, XV, 1–4. sz.

- 1992 *Jel és hagyomány. Etnozsemiotikai tanulmányok*. Debrecen, Kosuth Lajos Tudományegyetem.
- HAÁZ Ferenc Rezső
1932 Az udvarhelyszéki székely szekér. *Néprajzi Értesítő*, XXIII, 10–19.
- HEINRICH A. és fiai
1909 *Vas- és vasárak árjegyzéke*. Budapest.
- HOFER Tamás
1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. In: KÓSA László (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve. 39–65. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- HOFFMANN Tamás
1969 A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? *Néprajzi Értesítő*, LI, 5–14.
- IPAROSKÁTÉ
1909 III. évf. Tudnivalók az állami gépsegítségéről. 9–18. Műhelyek berendezése és költségszámítása. 32–43.
1912 VI. évf. Kerékgyártó műhely berendezése. 50–51.
- JORDÁN Károly
1959 *Bognár kisipar*. Budapest, KIOSZ Országos Központja.
- JUHÁSZ Antal
1965 Kismesterségek. In: NAGY Gyula (szerk.): *Orosháza néprajza*. 295–341. Orosháza, Orosháza Város Tanács Végrehajtó Bizottsága.
1984 Iparosok és paraszti kézműves specialisták. In: BÁRTH János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. 667–693. Kecel, Kecel Nagyközség Tanácsa.
1991 Kerékgyártó mesterség. In: DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben* III. *Kézművesség*. 457–462. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KALMÁR Elek
1894 A Schlägli szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények*, 24, 249–255.
- KEMECSI Lajos
1998 *Szekerek, kocsik, szánok. Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Életmód és Tradíció 3.)
1999 Járműkészítő iparosok Észak-Dunántúlon. In: CSIFFÁRY Gergely – DÓKA Klára (szerk.): *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. 79–96. Veszprém, Veszprémi Akadémiai Bizottság.
- KIS Vilmos
1934 *Árjegyzék Asztalos szerszámokról*. Budapest.
- KLAMÁR Zoltán
2005 Egy magyarkanizsai bognárdinasztia története a családi jegyzetfüzet és iratanyag tükrében. In: BÁTI Anikó – BERKES Katalin – ELTER

- András – NOBILIS Júlia (szerk.): *Parasztélet, kultúra, adaptáció.* 13–34. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOCSIGYÁRTÓ IPAR
1905. aug. 1. III. évfolyam 15. sz. (43. folyósz.) 7. 140. kép.
- KÓSA László
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris Kiadó.
- KOSKINEN-KOVISTO, Eerika
2009 Healthy, Skilled, Disciplined – Modernizing Changes and the Sense of Self in the Embodied Experiences of a Female Factory Worker. *Ethnologia Fennica. Finnish Studies in Ethnology*, 36, 72–83.
- KRÜINITZ, Johann Georg
1792 *Ökonomische Encyklopädie von Johann Georg Krünitz.* LVII Thafel. www.krunitz1.uni-trier.de (Utolsó letöltés: 2011. 01. 31.)
- MAGYAR KOCSIGYÁRTÁS
1912. május 20. 1. évf. 4. sz. Bihari Jakab: *Magyarosítsunk.* 8–10.
- A MAGYAR MAGÁNKISIPAR
1961 *Statisztikai Adatgyűjtemény. 1938–1960.* Központi Statisztikai Hivatal 6. kötet.
- MAGYAR SZERSZÁM ÉS GÉPKERESKEDELMI VÁLLALAT
1930 *Szerszámok, szerszámgépek és műszaki áruk árjegyzéke.* Budapest.
- NAGY Zoltán
1992 *Kézművesipari műhely- és szerszámkataszter.* Vas megye. Veszprém, Körmend, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.
- NAGYBÁKAY Péter
1963 *Magyarországi kerékgyártó és kovácscéhek pecsétjei.* Kézirat. Közlekedési Múzeum archívuma, kéziratgyűjtemény. 99/63.
1965 Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. *A Veszprém Megyei múzeumok Közleményei*, 4, 139–204. Veszprém.
1965/1967 Munkaeszközábrázolások magyarországi céhjelvényeken. *Technikatörténeti Szemle*, IV, 1–2, 171–189.
1981 *Magyarországi céhbehívótáblák.* Budapest, Corvina Kiadó.
1995 *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- PUSZTAINE Madar Ilona
1982 Bognármesterség a Tiszazugban. In: BEREZKI Ibolya – SZABÓ László (szerk.): *Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara.* 442–488. Szolnok, Damjanich János Múzeum.
- RECSKA Endre
2007 *Fafeldolgozó vasszerszámok védjegyei.* Budapest, a szerző kiadása.
- ROMÁN János
1965 Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmái és mestersegei a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. *Történeti Évkönyv*, I, 9–91. Miskolc.

SZABÓ Sarolta

1994 *Kézművesipari műhely- és szerszámkataszter*. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Veszprém – Nyíregyháza, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

SZAMOTA István

1894 *A Schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

SZEKERES Gyula

1987 *Kerékgyártó mesterség Hajdúböszörményben*. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Néprajzi Tanszék.

SZEMEREY Tamás

Internetdokumentum. Az asztalosságban használt idegen szavak gyűjteménye. http://famivesceh.hu/dok/Szemerey_Tamas_-_Az_asztalosságban%20hasznalt_idegen_szavak_gyujtemenye.pdf (Utolsó letöltés: 2011.01.12.)

TAKÁCS András

1970 Famunkák Cserépváralján. In: ZUPKÓ Béla (szerk.): *Népünk életéből*. A mezőkövesdi Földes Ferenc középiskolás kollégium Györffy István néprajzi szakkörének anyagából. 190–223. Mezőkövesd, Megyei Könyvtár (soksz.)

TEMESI Sándor

2004 *A magyar vastermék-kereskedelem története*. Budapest, Magyar Acél- és Fémkereskedők Egyesülete.

TESZ

1967–1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. KUBINYI László – PAPP László (szerk.) Budapest, Akadémiai Kiadó.

WATHNER, Joseph

1825 *Der vollständige Kenner der Eisenwaaren und ihrer Zeichen*. 1–2. Grätz.

WEISS und SOHN

1903 *Werkzeuge für Tischler und Zimmerleute und allgemeine Werkzeuge für Holzbearbeitung*. Wien.

ZOLTAI Lajos

1937 *Ötvösök és ötvösművek Debrecenben*. Debrecen, Stúdium Könyvkiadó.

THE CHANGING TOOLSET OF THE WHEELER CRAFT IN THE
19TH–20TH CENTURY

The toolset of the wheeler craft remained almost unchanged until the second half of the 19th century. The machines driven by petrol engine and later by electricity significantly modified the working processes, as well as the technology of wood-work and the volume of working hours. These changes made an impact on wheelers' workshops in the small towns and villages from the 1940s on. However, the period of the change of toolset coincided with the decline of the craft, caused mainly by the modernization of agriculture and transport. To be able to describe this process, it is essential to take into consideration the tools of the craft. We have data about the value of the tools and the ways of getting them from the end of the 18th century, due to inheritance inventories, the ironware catalogues, the trade-marks and other signs on the tools and the recollections of the wheelers. Retrospective reports of the wheelers and trade journals are also informative regarding the process of motorization of the workshops. Using a terminology of German origin was typical in all handicrafts. To study both the German and Hungarian technical terms technical vocabularies created during the efforts of establishing the Hungarian terminologies can be used as sources. In the wheeler craft these technical terms of German origin emerged until the middle of the 20th century, i.e. until the decline of the craft. The histories of those complete or already incomplete workshops that still can be subject to research report not only of the old craft, but also of the process of its decline.

SZIBÉRIAI SAMANIZMUS ÉS POPULÁRIS KULTÚRA

SZAHA IDENTITÁS ÉS A SÁMÁNOK

A korábbi kutatásokról

Szibéria keleti részén, egy szinte Európa nagyságú területen, más népekkel élnek együtt a *jakutok*, vagy ahogy ők magukat nevezik, a *szaha* nép. A Jakut Köztársaság területe ásványi kincsekben nagyon gazdag, éppen ezért az ott élő gyér, körülbelül egymilliónyi lakosság talán a leggazdagabb lehet az egész földön. Maguk a török nyelvet beszélő *szahák* kevesebb, mint négyszázezeren vannak és évszázadok óta együtt élnek a többi észak-szibériai kisebbségi néppel, mint az *evenkik*, *evenek* (*lamutok*), *dolgánok*, *korjácok*, *csukcsok* és mások. A többség ma orosz, akik már a cári idők óta ott élnek, s ez azt jelenti, hogy az ortodox vallási térítés is korán megindult. Ennek megfelelően a jakut értelmiség tulajdonképpen teljesen eloroszosodott és már a 19. századtól kezdve sokan közülük művelt értelmiségivé váltak. A falusi népesség természetesen megtartotta anyanyelvét és a régi hit, mitológia teljes rendszerét, melyet aztán a 19. század utolsó negyedétől oda száműzött orosz értelmiség gyűjtött össze, és pontosan lejegyezték a sámánokkal kapcsolatos szokásokat is.

Ez az intellektuális hagyomány, mármint a samanizmus kutatása tehát több mint egy évszázadra tekinthet vissza és olyan kitűnő művelői voltak, mint N. A. VITASEVSKIJ (1890), V. N. VASZILJEV (1909) – aki a sámán segítő szellem ábrázolásairól írt, 1910-ben pedig a jakut sámánkosztüm és a dob leírását készítette el –, W. G. SIEROSZEWSKI (1901) és G. V. KSZENOFONTOV (1930). Különösen ki kell emelnünk KSZENOFONTOV (1929a) igen alapos gyűjtéseit, aki maga is jakut származású lévén könnyebben szót értett a népi adatközlőkkel. Érdemes külön megemlíteni, hogy egyik könyvében a keresztény hagyományt hasonlította össze a régi sámánista elgondolásokkal, és nagyon sok hasonlóságot talált Krisztus alakja és a sámánok között (KSZENOFONTOV, 1929b). Természetesen a kommunizmus és különösen a sztálini időszak sámánüldözéseinek évtizedei alatt nemigen lehetett ezzel a témával foglalkozni, bár meg kell említeni, hogy A. A. Popov a jakut samanizmusról szóló bibliográfiájában több mint száz címet sorolt fel, ami a témával foglalkozott (POPOV, 1932). Ugyanő egy érdekes cikket írt arról, hogy miként kapja meg a szellemek által kiválasztott személy a sámánság képességét (POPOV, 1947). Itt jegyezzük meg, hogy a jakutok szomszédságában élő kis kisebbségi népcsoportról, a *dolgánokról* egy cikke (POPOV, 1981) és egy posztumusz monográfiája jelent meg az 1980-as évek elején (POPOV, 1984).

Az újabb kutatónemzedék jelentkezését többek között N. A. Alekszejev személye jelzi, ő az 1970-es évek közepétől tanulmányok és monográfiák sorában foglalkozott a szibériai török népek vallási elképzeléseivel, azok korai formáival, ami természetesen a samanizmust jelenti (ALEKSZEJEV, 1975, 1978, 1980, 1984, 1992). A Szibériába száműzött lengyel származású Sieroszewski munkáját 1993-ban adták ki újra, és 1992-ben jelentették meg reprint formájában Kszenofontov nagy jelentőségű monográfiáját a jakut samanizmusról (KSZENOFONTOV, 1930 és 1992). Erdemes felidézni Sieroszewski gyűjtéseiből azt, ahogy három nagy csoportra osztotta a jakut sámánokat, annak megfelelően, hogy milyen erős segítő szellemük (*emeget*) volt. A leggyengébbek – az utolsók (*könnövü oyün*) – tulajdonképpen egyszerű emberek voltak, akik egy kicsit kiváltak a többiek közül, csak az egyszerűbb betegségeket tudták gyógyítani, megfejtették az álmokat, de ők nem végeztek nagyobb sámánszertartásokat. A második csoport az úgynevezett középső sámánok (*orto oyün*), önekik már jelentős varázserejük volt és erős segítő szellemük. Végül a harmadik csoportba a nagy sámánok tartoztak, akiknek pártfogó szellemét az ég küldte és nagy erejüknel fogva ők mindenféle sámánszertartást, köztük a gyógyítást is el tudták végezni. A lengyel kutató szerint ilyen nagy sámán a jakutok körében egyidőben legfeljebb négy lehetett egész jakut földön, akik a nagyobb nemzetségekből kerültek ki. A nagy sámánok az összes sámántrükköt el tudták végezni, például késsel megszárták magukat, botot vagy izzó parazsat nyeltek. A jó sámán mégsem ezekkel tűnt ki, hanem hogy sok jó tulajdonsággal rendelkezett, környezetében mindig segített, nem beszélt magáról, nem volt követelőző, hanem inkább valamiféle belső kisugárással rendelkezett, így tiszteletet ébresztett a környezetében. Az ilyen sámánról mondták: „az nem hazudik, vagy megtagadja a segítséget, vagy segít” (SZEROSEVSKIJ, 1993, idézet a kéziratos magyar fordításból, 15–21.).

A kutatók új nemzedéke már Moszkvában szerezte meg a kandidátusi, majd a tudományok doktora fokozatokat, és az 1970-es évektől kezdve kellő felkészültséggel láttak hozzá saját népük történeti etnográfájának, a folklór sámánokkal kapcsolatos szövegeinek, a vallási képzetek és a népi gyógyítás, valamint a sámánok táncainak és mozgáskultúrájának a felgyűjtéséhez (ZORNICKAJA, 1978). Az 1980-as évektől kezdve külföldi kutatók előtt is megnyílt ez a terület, közülük egy amerikai kutatónő életfeladatának tekintette a *szaha* kultúra jelenségeinek a megismerését és leírását. A washingtoni egyetemen oktató Marjorie Mandelstam Balzer szinte minden évben hosszabb-rövidebb kutatóúton jár a jakutok között és személyes baráti kapcsolatai révén olyan adatokhoz is hozzájut, amelyek egyébként rejtve maradnának még a legjobb antropológus előtt is. Ez a többször visszatérő, személyes részvételen alapuló antropológusi munka meghozta az évek során az eredményeket, és az amerikai kutatónő lényegében a legmélyebbre hatolt a *szaha* intellektuális élet változásainak megörökítésében. Így például ő maga is ott volt, azt is mondhatjuk személyesen vett részt a *kut-sür* moz-

galom (SZAVVINOV, 1995; UTKIN, 1996) megalakulásában és annak kulturális összetevőit pontosan leírta. Ez az 1980-as évek végén elindult mozgalom a *szaha* értelmiség körében keletkezett és az etnikus tudatosság felélesztését tűzte ki célul. Minden bizonnyal összefüggésben volt azzal a ténnyel, hogy a török eredetű jakutok az oroszokkal szemben évszázadokon keresztül egyfajta belső, lelki ellenállást tanúsítottak. Teljesen természetes tehát, hogy ebben a mozgalomban a helyi sámánságnak kitüntetett szerepet szántak és ez hozzájárult a sámán hagyományok felértékelődéséhez (BALZER, 1999).

Az 1990-es évek: a nyitás és a konferenciák

Az újabb gyűjtések eredményeit hasznosítják azok a kutatók, akik ma foglalkoznak a jakut sámánság kérdéseivel. Így P. A. Szlepcov egy személyes interjú során áttekintette a jakut sámánok csoportjait, mégpedig az általuk végzett rituális munka szempontjából. Megkülönböztetett álomlátókat (*tyl'yt*), jövőmondókat (*bilgehüt*), látnokokat (*köröčü*), jósokat vagy prófétákat (*icsään*), gyógyítókat (*otohut*), az áldó ének mondóit (*algiszcšit*), egyszerű énekmondókat (*olpoyxohut*), egyszerű sámánokat (*ojuun*) és sámánasszonyokat (*udagan*). Ez a felosztás tulajdonképpen a sámánok különféle társadalmi szerepeit írja körül. Ő is megkülönböztet a hagyomány alapján égi eredetű sámánt vagy sámánasszonyt (*aiyy algysčyt* és *aiyy ojuuna*), ők a közvetítők az emberek világa és a jószágos istenségek (*aiyy*) világa között, és ők tudnak jóléért könyörögni a nemzetség tagjai számára. Ők azok, akik helyre tudják állítani a felborult egyensúlyt a természetben, mint amilyen a betegség állapota is. Szlepcov a vele való beszélgetés során elmondta, hogy a szovjet hatalom megteremtésének első éveiben a legkegyetlenebb hadjárat a jakut sámánhagyomány ellen indult, amely később is folytatódott azzal, hogy a gyógyító sámánokat sarlatánoknak tekintették (P. A. Szlepcovval 1992-ben készítettem személyes interjút). A szovjet hatalom a nemzeti kisebbségek kultúrájának egységesítését erőltette, de a hivatalos állami politika ellenére a *szaha* nép mégis megőrizte hagyományos, rituális kultúrájának legfontosabb elemeit. Így aztán 1990-ben létre tudták hozni a Jakut Népi Gyógyítók Szövetségét (V. A. Kondakov vezetésével – vö. BALZER, 1993, 147.). Ez lehet a kezdő időpontja a *szaha* nép nemzeti tudata megerősödésének és a jakut sámán hagyományok reneszánszának. Erre a mozgalomra később még visszatérünk.

1992-ben rendezték meg azt a konferenciát, amely véleményem szerint fordulópontot jelent a szibériai sámánság kutatásának történetében. A konferencia rendezői, a jakut kollégák, valamiképpen láthatóvá kívánták tenni, hogy ez a tudományos összejövétel különbözik a korábban megszokottaktól. Így ezen a *peresztrojka* utáni első nyilvános konferencián, melyet a samанизmusról tartottak Jakutszkban, a résztvevőknek egy jelképes kapun kellett áthaladniuk, amely tulajdonképpen egy női alak széttett lábaihoz ha-

sonló ágas fa volt. A belépőket itt megfüstölték a szibériai török népeknél használatos izzó boróka ágakból áradó finom illatú füsttel. Még mielőtt a konferencia munkája megkezdődött volna a *szaha* főváros modern főterén, a nagyszínház előtti téren hatalmas kört alkotva táncoltak a vállalkozó kedvű résztvevők. Ezt a jellegzetes láncdancot (*ahyoxaj*) a jakutok nagy nyárközepi közösségi ünnepe (*hyjjax*) alkalmából járják, sokszor több mint százan is, egy előénekes vezetésével. Ő a sor élén, mintegy költő-énekmondó, egy-egy sort improvizálva énekel, s a többiek megismétlik a szöveget. A konferencia előtt a körben együtt táncolt a jakut kulturális miniszter (Andrej Szavics Boriszov, akinek igen tanulságos életútjáról és színházrendezői elveiről bővebben írt BALZER, 1993, 133–146.), a vendég tudósok, moszkvaiak és külföldiek, öregek és fiatalok, férfiak és nők, követve az egyre gyorsuló ritmust.¹ Néhány évvel tehát a *glasztnosztj* után, 1992-ben, szinte nemzeti tüntetésszámba ment ez a közös körtánc és együtténeklés. Ahogy a helybeli kollégák elmondták, ők a nemzetközi konferencia megrendezésével érveltek, amikor a hatóságoktól hivatalosan is engedélyt kértek a nemzeti jelképek tekintett körtáncra. A samanizmusról szóló konferencia megrendezése már önmagában is nagy eredménynek számított. Igaz, annak címe: *Samanizm kak religija (A samanizmus mint vallás – GOGOLEV, 1992)* világosan jelezte, hogy a *szaha* nép ősi hitét a vallások egyikének képzelték el.² Jellemző az egykori szovjet kollégák gondolkodásmódjára, hogy az etnikus hiedelemrendszereket még a 20. század végén is csak a vallások kategóriájában tudták értelmezni. Annyiban persze igazuk van, hogy mint a közösség ideológiai rendszere, a sámánság is valamiképpen rendszert alkot. Jellemző volt az akkori államelnök, a „Szaha Köztársaság” elnökének nyilatkozata, melyet akkor tett, amikor fogadta a konferencián résztvevő tudósok egy csoportját. Egy burját kolléga, T. M. Mihajlov megkérdezte tőle, hogy ő miként látja a sámánság helyzetét a köztársaság életében. Ekkor a régi kommunista elnök, aki korábban kolhozelnök volt, azt válaszolta, hogy abban az ideológiai vákuumban, amely a kommunizmus eltűnése után keletkezett, „kell a népnek egy új ideológia és ez lehet a *szaha* nép régi vallása, vagyis a samanizmus”. (Ő akkor az *-izmus* végű szót használta a régies orosz kifejezés, a „*samansztvo*” helyett.) Világosan látni kell, hogy a konferencia rendezői a nemzetközi tudományos rendezvényt és a samanizmust, továbbá a külföldi résztvevőket használták arra, hogy ott helyben a saját politikai pozícióikat megerősítsék. Különösen vonatkozik ez a megállapítás a konferencia rendezőire, a jakutszki állami egyetemen tanító kollégákra (A. I. Gogolev, A. P. Resetnyikova, E. N. Romanova, P. S. Szlepcov), akik a sikeres tanácskozások után nagyot nőttek a helyi politikai autoritások szemében.

Az 1992-es konferenciához kapcsolódott a helyi nemzeti színház egyik produkciója, nevezetesen a sámán gyógyító rítust részletesen bemutató

¹ Ez a jelenet látható a *Sámánok földjén* című filmem nyitó képsorain.

² A konferenciáról részletes ismertetés jelent meg a *Valóság* című folyóiratban – HOPPÁL, 1993.

színpadi játék. A rendező régi, eredeti és hiteles folklór szövegekből indult ki, és az egész előadás célja az volt, hogy eredeti szaha nyelven adják elő a rituális folklór legszebb részeit. (1. kép) Erre azért volt szükség, mert a

1. kép Sámán-színház 1992, Jakutsz, Nemzeti Színház. Egy sámán beavatást és egy gyógyítást játszottak el.

fővárosban élő szaha közösség nagyobbik fele már nem beszéli ősei nyelvét, hiszen több nemzedék óta oroszul tanulnak, nemcsak az általános, de a középiskolákban is, nem is szólva az egyetemi tanulmányokról. Így aztán a kulturális miniszter, aki korábban a jakut nemzeti színház főrendezője volt, tudatosan fordult az eredeti sámán folklór szövegekhez, hogy ezeknek a segítségével újra tanítsa a városban élő közösséget, s hogy azok újra használatba vegyék anyanyelvüket. Ez a törekvés teljesen egybevágott a *kut-sür* mozgalom célkitűzéseivel, vagyis azzal, hogy az etnikus identitást a már eloroszosodott jakutok körében is megerősítsék,³ erre pedig a színház is kitűnő lehetőséget nyújthat. A színészek öltözetét a múzeumban megtalálható régi sámán öltözetek mintájára készítették el, a szarvasbőr ruha szabása és kovácsoltvas díszei teljesen a múzeumi darabok megfelelői (2. kép). A dobok is hiteles másolatai a régebbi példányoknak. Érdekes jelenség, és erre külön felhívták a kollégák a külföldiek figyelmét, hogy noha színészek

³ BALZER, 1993, a *kut-sür* fogalomról ugyanott 144., valamint SZAVVINOV, 1995. A *kut-sür* fogalom jelentése szív/lélek-értelem.

alakították a sámánokat a színpadon, a közönség, a köznapi emberek közül mégis sokan teljesen komolyan vették az előadást, és az ott látottak után

2. kép Sámán-színház 1992, Jakutsz, Nemzeti Színház. Egy sámán beavatást és egy gyógyítást játszottak el.

egyes színészeket megkértek, hogy próbálják meggyógyítani a családban lévő betegeket. A kulturális kontextus tehát, és az emberek fejében lévő hiedelmek a sámánokat illetően, az azok erejébe vetett hit egymásra kopírozódott, és így a színész sámánoktól elvárták a varázserejű emberekre jellemző viselkedést. Ennek azért sem volt igazán akadálya az ő szemükben, mert némelyikükről tudták, hogy régi sámán nemzetség leszármazottai, tehát egyszerűen elvárták, hogy segítsenek. Arról nem is szólva, hogy a régi jakut sámánokról szintén azt tartották, hogy kitűnő színészek, szemfényvesztők, csodákra képes alakításaikról legendák maradtak fenn. A városban élő közönség szüleiktől, nagyszüleiktől még hallott ezekről a sámán alakításokról. Így aztán nem csoda, hogy néhányan a színészek közül sámánként is jó hírnevet szereztek az elmúlt évtized során. Nyilvánvaló tehát, hogy a kultúrának van egy belső, rejtett mozgása, ami meghatározza az emberek viszonyulását az egyes kulturális jelenségekhez, esetünkben a szaha sámánok viselkedésmódjához.

Nyolc évvel később, egy másik konferencia alkalmából, melynek témája a mandzsu-tunguz népek zenei etnográfiája volt, ugyanez a tendencia folytatódott (VAN DEUSEN – HOPPÁL, 2002). Akkor már, vagyis 2000-ben a Jakutiában élő kisebbségek, az *evenkik* és az *evenek* (régábbi nevükön a *lamutok*) is részt vettek előadásokkal a konferencia munkájában. Nemcsak részt vettek, de hagyományos népviseletben jelentek meg, és előadásuk illusztrációjaként magukkal hoztak egy idősebb és egy fiatal *even* sámánt is a hatalmas köztársaság távoli vidékeiről. A konferencia egyik napját, ahogy az szokásos, egy skanzenben töltötték a résztvevők, ahol megismerkedhettek e kisebbségek hagyományaival, többek között az *evenkik* fergeteges körtáncával is. Itt is végeztek tisztító szertartást, füstölést és a dob felélesztése után a tűznél felmelegítették a bőrét, hogy szép hangja legyen. A helyi énekesek olyan átéléssel énekeltek és táncoltak, hogy a közös körtáncba bevont tudósok és kutatók is teljesen annak hatása alá kerültek, ezt résztvevőként (és nem csupán résztvevő megfigyelőként) mondhatom. Tanulság, hogy még az eredeti rituális kontextust nélkülöző szokás-imitáció is olyan erős érzelmeket keltett, hogy azt minden, még az idegen kultúrából jött résztvevők is elismerték. Vagyis az „ott-lét”, a ritmusba való bekapcsoltság felejthetetlen élményt jelentett (3. kép).

3. kép Even sámán a tűznél felélesztí dobját és énekével szerencsét kíván a konferencia résztvevőinek. (2000. augusztus)

Gyógyítás: egyéni és társadalmi

Természetes, hogy az igazi fellendülést a jakut sámánság tekintetében elsősorban a gyógyítók megjelenésében kell keresnünk. Ahogy egyik kollégánk elmondta:

„(...) az utóbbi évtizedben tömegesen bukkannak fel az ún. extra szenszek, telepaták és különféle gyógyító specialisták, akik magukat a régi sámánok leszármazottainak adják ki. Azt mondják, felmenőik között többen voltak sámánok. Ezek afféle modern sámánok, és vannak köztük olyanok, akik hagyományos sámánavatáson is átesnek. Mint minden, a samanizmus is fejlődik, alakul, formálódik, de azért a sámán mégiscsak ott áll a hagyományos kultúra csúcán, és az alsóbb szinten ott vannak a csontrakók, a jósok, a jövőmondók és az álomfejtők. S mivel a legtöbb ember, köztük a színészek is, kis falvakból származtak, ott olyan légkörben nőttek fel, amelyben még elevenen élt a tisztelet a szellemek iránt, mert a jakut felfogás szerint mindennek van gazdászelleme. Még én magam is, ha elmegyek valahová messze, vetek valamit a tűzbe, hogy otthon minden rendben legyen, míg távol leszek. Adok valamit a tűz szellemének, hogy szerencsés legyek ott, ahová megyek.” (Interjú A. P. Resetnyikovával 1992-ben – készítette a szerző.)

A gyógyításnak természetesen nemcsak az individuális formáját gyakorolták, noha az is hihetetlenül fellendült, hanem szinte mozgalom indult annak érdekében, hogy a közösséget magát, annak belső egyensúlyát is karbantartsák és gyógyítsák. Ami az egyéni szintén megvalósuló gyógyítást illeti, második jakutszki utam alkalmával (2000-ben) volt szerencsém találkozni olyan gyógyító asszonnyal, aki ugyan maga is elvégezte az orvosi szakot, sebész szakirányon végzett, majd később a pszichoterápiát is kitanulta, látogatásunk alkalmával mégis inkább a hagyományos gyógyítást gyakorolta. A hozzá forduló páciensek pedig azért bíztak benne jobban, mint egy átlagos orvosban, mert az apja híres sámán volt. Konsztantin Csirkov volt a neve és 1879-ben született, de aztán ő is börtönbe került, ahonnan csodával határos módon megszabadult, éppen azért, hogy sámánképességét és erejét megmutatta az öröknek is, akik megijedtek és elengedték a nagyerejű sámánt. Az általa bemutatott trükkök, melyek feltehetően a hipnózison alapultak, teljesen összezavarták őrzőit (WALKER, 2004). Az orvosnő egyik kollégánkon mutatta be, hogy milyen technikát alkalmaz a gyógyítás során, és egy másik neves gyógyítónál tett látogatásunk szintén megerősített abban, hogy tulajdonképpen szimbolikus gesztusok és a személyes kisugárzás az, ami oly nagy hatással van a bajban lévőkre.

Vladimir Kondakovval, aki talán a legismertebb gyógyító Jakutiában, 2000-ben találkozhattam, és megfigyelhettem munka, vagyis gyógyítás közben. Igen szuggesztív egyéniség, aki képes arra, hogy jótékony „gyógyító

energiát sugározzon” (BALZER, 1993, 146.), s ezért őt fehér sámánnak (*ajj ojūn*) tartják szülőföldjén. Ő alapította meg a Népi Gyógyítók Szövetségét 1990-ben, s természetesen ott volt a nemzetközi konferencián is, de csak mint hallgató résztvevő, pedig akkor már megjelent első könyve a jakut népi gyógyítás titkairól, egy évvel később, 1993-ban pedig a második könyve is, *Dobun khallaan byyhyh sereten* (magyarul: *A hatalmas ég szélét vigyázó*) címmel. Az eredeti foglalkozását tekintve történelem tanár Kondakov által alkalmazott gyógymódok sajátos egyveleget alkotnak. Alkalmaz masszázst, gyógyfüveket, kínai akupunktúrát, sámán-szugeszciót, vagyis nagyon kreatív és szinkretikus gyakorlatot követ (vö. BALZER, 1999, 133.). Ő magát az oroszok által újabban bevezetett „extraszensz” kategóriába sorolta, de nem utasította vissza az *ojuun* elnevezést sem, sőt a hagyományos csonttrákók és gyógyfüvesekre használt *otohut* nevet sem.

Megjegyzem, hogy 1992-ben lehetőségünk volt egy idősebb, valódi népi gyógyítóasszonnyal találkozni a fővárostól néhány órányira, egy kis faluban. Őrá is az *otohut* kifejezést használták, de mint kiderült, szépen énekelte a régi énekeket, és a minket útrabocsájtó áldó imája (*algys*) is kész költemény volt.⁴ (4. kép)

4. kép Gyógyító (*emcit*) asszony egy jakut faluban, amint elbocsátó áldó imáját, énekét énekli.

⁴ Megörökítettük az asszony énekét a *Sámánok földjén* című filmünkben.

A sámánok által végzett rituális gyógyítást kulturálisan meghatározott, „szimbolikus” gyógyításnak tartjuk. Ennek a jellegzetességei többek között, hogy a közösség és a gyógyító ugyanabban a hiedelemrendszerben mozogva és gondolkodva értelmezik az adott betegséget. Ez azt is jelenti, hogy feltétlen bizalom jellemzi a beteget a gyógyító sámán irányába, aki természetesen a kulturálisan adott elvárásoknak megfelelően viselkedik: megszervezi a gyógyító rítust, annak főszereplője, és ha kell, a megváltozott tudatállapot előállításán is munkálkodik. Ezt elsősorban saját magában tudja létrehozni, de a páciens is olyan állapotba kerül, vagy kerülhet, amelyben az endorfinok termelése megemelkedik, s ezáltal a beteget kondicionálja a gyógyításra. A mitikus („lehetséges világ” – vö. HOPPÁL, 2000, 32.) világnép értékeinek megfelelően jelképes gyógyításra kerül sor, melynek során az egyén a saját kultúrájába való bekapcsoltság érzését éli át erős emocionális hatás alatt, s a sámán rituálé közben még mélyebben átérzi a közösséghez tartozás élményét, melynek gyógyító hatása van.

Ahhoz, hogy jobban megérthessük a jakutok körében tapasztalt fellendülést a hagyományos elemeket használó gyógyítás területén, érdemes meghallani a modern pszichoterápiás orvosi gyakorlat hangját és véleményét a rituális gyógyításról. Mert tulajdonképpen erről van szó a sámángyógyítók és központok esetében. Amikor egy magyar kutatókból álló csapat (FRECSKA – CSÖKLI – NAGY – KULCSÁR, 2004) összefoglalta a vonatkozó külföldi szakirodalom és a saját kutatásaikból adódó eredményeket, abból indult ki, hogy a társadalmi kötelékek igen fontosak az egészséges emberi fejlődésben, és a közösségi, családi kapcsolatok felbomlása lelki zavarokhoz és más pszichés betegségekhez vezet. Azt a súlyos traumát, melyet a mai városi ember, és különösen a hagyományok közegéből kiszakított ember él meg a nagyvárosi lét szorításában, éppen azáltal lehet orvosolni, hogy felújítjuk a rituális gyógyító gyakorlatot, ami egyúttal megerősíti a közösségben az összetartozás élményét, az egyénben pedig erősíti az önazonosság tudatát.

Az újabb kutatásokban van azonban egy valódi újdonság is, nevezetesen hogy ennek az egész folyamatnak megtalálták az „anyag”, pontosabban pszichofizikai és biokémiai alapját. Arról van szó ugyanis, hogy felfedezték a gyógyító (sámán)szertartások stresszoldó hatását, melynek neurobiológiai magyarázatát az emberi szervezet által termelt anyag, az endorfinok szolgáltatják. Az endogén opioid peptidok a megerősített mozgás (a transztánc, vagy akár a hosszútávfutás) esetén valamiféle extázishoz hasonló állapotot idéznek elő a tudatban, és csökkentik a fájdalomérzetet.⁵ Kísérletileg kimutatták, hogy már a születés pillanatától megemelkedett endogén opiát szint elősegíti az anyához való kötődést, és később is enyhíti a szeparációs szorongást, vagyis nagy a szerepe a primer szociális kötődés kialakulásában. Ebben a mechanizmusban jön létre a bizalom élménye és végül a pozitív szociális tapasztalatok alakítják ki az identitást, amelyet a kulturálisan

⁵ Erről szólt egy Montréalban tartott konferencia még az 1980-as évek elején, melynek témája a *Sámánok és az endorfinok* volt. Vö. PRINCE, 1982.

megtanult hiedelemrendszer csak megerősít. Ezért lehet aztán a beavatási szertartásoknak katartikus hatása a fiatal betegekre.⁶

A fentiek fényében teljesen érthető, hogy a szaha köztársaságban az elmúlt évtizedben egyre jobban megerősödtek azok a közösségi rítusok, vagy egyszerűen csak összejövetelek, amelyek korábban be voltak tiltva, de a politikai változások hatására ma már hivatalosan is megtarthatók. Vagyis egyfajta társadalomgyógyítás (social medicine – BALZER, 2004) is folyik. Ez annál is érdekesebb, mert az ilyen kulturális revitalizációs mozgalmak általában nem mindig sikeresek, a jakutok körében viszont úgy tűnik, hogy egyre erősödnek. Ez persze betudható annak is, hogy a szocializmus építésének materialista életszemlélete után az emberek nagy része a spirituális értékek felé fordult. Különösen így van ez a posztszovjet Szibériában, ahol a közember életszínvonala és életbiztonsága az amúgy sem magas szintről még mélyebbre süllyedt. Így aztán a különféle vallási mozgalmak és térítések együtt jelentkeznek az újraéledő helyi nacionalizmussal. (2000-ben, amikor Jakutskban jártam, éppen úgy találkoztam a mormon egyház térítőivel, mint német evangélikus misszionáriusokkal, továbbá a Hit Gyülekezetének szervezését is megkezdték a szaha fővárosban.)

Fontosabbnak tartjuk azonban, hogy a nyári nagy fesztivál (*yhyjax*) alkalmával hatalmas tömegek jönnek össze azért, hogy órákon keresztül együtt táncoljanak, énekeljenek egy nagy szabad téren. Ezek az alkalmak régebben a nemzetség szent hegyéhez kötődtek, mára viszont hivatalos nemzeti ünneppé lettek. Újabban, vagyis az 1990-es évek közepétől feltűnt egy új mozgalom is egy fiatal szaha értelmiségi, Anatolij Jurjevics Mihajlov vezetése alatt, aki Kyta Baaly néven indította ezt a régi szaha mitológiai-vallási elemeket, és a kereszténység motívumait ötvöző mozgalmát. Jézus Krisztus fiának tartja magát a mozgalom vezetője (vö. KSZENOFONTOV, 1929b), aki az elmúlt évek krízis időszakában tűnt fel megváltó nézeteivel. Mozgalma jó példája a szinkretizmusnak, amely a sámánság elemeit is bevonta a mozgalom építésébe. A furcsa sámán jelmezben megjelenő vezető magát egyfajta messiásnak és a női termékenység nagy tisztelőjének tartja, aki imádságai során, áldásosztás (*algys*) közben kumiszt hint a szent fa körül álló hívőkre (vö. BALZER, 2004, 198–203.). Azt tartja magáról, hogy ő a régi fehér sámánoknak az utóda, mert neki csak jóakarató segítő szellemei vannak. Magát a magas ég leszármazottjának tekinti és szertartásait gyakorta a nyílt tűz mellett végzi. Érdemes idézni az orosz sámánkutatók egyik kitűnő tudósának véleményét:

Szibériában elsősorban az altaiaknál, a tuvaiknál, a burjátoknál és a jakutoknál voltak úgynevezett fehér sámánok. Elsősorban terminológiai volt meg a fehér-fekete sámán megkülönböztetése, vagy ahogy a tuvaik mondják 'fehér járású' és 'fekete járású' sámánok működ-

⁶ Az amerikai indián fiatalok társadalmi reintegrációjáról lásd JILEK, 1982.

tek. Ez a megkülönböztetés a népek világnézeti alapját alkotó sajátos filozófiájukban gyökerezik. A jakutok a társadalmi fejlődés magasabb fokára jutottak el, szemben a szomszédos népekkel, kiváltképpen a tuvaiakkal szemben, és az is világos, hogy a nagy vallások, elsősorban a pravoszláv vallás nagyon erősen közrejátszottak a samanizmus felbomlásában. Ennek eredménye, hogy jakut földön mára már nagyon zavaros az elképzelés a fekete és fehér sámánságról. Archaikus formájában mindez jellemezhető úgy, hogy a felső világ és az emberek által benépesített világ szolgálója a fehér sámán, míg a fekete sámán az alsó világbeli gonosz lényekkel tartott kapcsolatot. Ez az elgondolás feltehetően meg volt régen a jakutoknál is. Érdekes azonban, hogy a népi kultúra fejlődésével valószínűleg bekövetkezett az a változás, hogy a sámán munkája a kultikus tevékenység valamilyen más formájába alakult át, s így a sámánok a felső isten szolgálatát ellátó papokká alakultak át. Ezért mondja számos kutató, hogy a fehér sámán már nem sámán, hanem a kultusz papja. De a fehér sámán nem nevezhető a szó keresztény értelmében papnak, hanem csak pogány papnak, pontosabban áldozónak.⁷ (5. kép)

5. kép Fehér sámán napköszöntő éneket mond hajnalban.

⁷ Baszilov a 'szvjescsenyik' és 'zsrec' szavakat használta. A V. N. Baszilovval való beszélgetés és egy 'fehér sámán' hajnali szertartása látható a *Sámánok földjén* című filmben. Készült 1994-ben, Jakutszk – rendezte: Hoppál Mihály és Nádorfi Lajos.

Ennek az új típusú társadalom- vagy közösséggyógyításnak van egy másik, nemrégiben indított mozgalma, amelyet a Földanya nevével fémjeleznek és hirdetnek. Ennek elindítója Dora Innokentyevna Kobiakova, aki ma már az egész köztársaságban ismert és nagyon sok páciense van, a szóbeszéd szerint még a köztársasági elnököt is gyógyította. Az egyik legerősebb gyógyító hírében áll és mivel az általa végzett rítusokon szabad a megjelenés, igen nagy tömegeket mozgósít. Azt hirdeti, hogy csak azokat az embereket tudja meggyógyítani, akiket a Természet erre kiválaszt. Az a meggyőződése, hogy a gyógyító erő a földből jön, és annak energiája állítja helyre az egészséget. Ő maga csak segíti a jó energiák eljutását a betegekhez. A társadalom legkülönbébb rétegeiből jönnek hozzá gyógyítás céljából, és nagyon érdekes, hogy az amerikai indiánok körében oly jól ismert és jól dokumentált, „a betegség kiszívását jelképező” gyógyító eljárásokat ő is használja. Fontos elgondolása, amelyet nagy meggyőződéssel terjeszt hívei körében, hogyha valami nem jól megy, a természet időről-időre jelzést ad az embereknek nagy tüzek és áradások formájában. A természet figyel minket és figyelmeztet, mégpedig arra, hogy próbáljunk harmóniában élni a környezettel. Amennyiben a természetet megsértjük, az azonnal válaszol, például az áradások keserű könnyeivel (BALZER, 2004, 207.).

1991 óta, ahogy már említettük, elindult a nagy nyárközépi fesztiválok évente ismétlődő sorozata, melynek egyik célja éppen a természet virágzásának és megtisztításának a rituális megerősítése volt. 1991-től június 21-ét hivatalos állami ünnepként tartják meg a szaha köztársaságban, azzal a céllal, hogy jelképesen biztosítsák az emberek és a természet termékenységét, valamint a ciklikus egyensúlyt. Ez tulajdonképpen a nyári napforduló ünnepe, ahol mindenki megtisztulhat, és ekkor kerül sor a nagy közös táncra is, de régebben ez volt a fiatalok találkozásának és a párválasztásnak is a lehetősége az egymástól távol élő rokonság, a nagycsalád, vagy egész nemzetségek számára. A mozgalmat indító Dora nem tartja magát forradalmárnak, de még csak vallásalapítónak sem, hanem a szaha hagyományok felújítójának. Egész egyszerűen csak azt szeretné, hogy a közösségen belüli és a különféle közösségek közötti diszharmónia eltűnjön, mert csak ezáltal biztosítható a szaha nép továbbélése.

Jellemző tehát a mai jakut helyzetre, hogy igen erős szocio-spirituális mozgalmak nyertek teret a lepusztult poszt-szovjet valóságban, a birodalom perifériális körzeteiben. Noha a nyárközépi fesztivál felújítását annak idején a vezető folklórkutatók támogatták (A. Gogolev, E. Romanova, V. Jakovlev), ezek az újabb mozgalmak már alulról szerveződnek, és jól mutatják a korunkat jellemző gondolkodásbeli eklekticizmust, amelyben szinte kritika nélkül egymás mellé kerülhetnek a kereszténység, az amerikai newage elemei, a régi samanizmus, a hagyományos jakut mitológia és világkép, az animisztikus elképzelések és a termékenységkultusz elemei. A posztmodern kor így hoz létre mozgalmakat, új messiásokat és neosámánokat. Mindezek együtt és külön-külön is érdekes kutatási terepet jelenthetnek az etnológus számára.

A sámánok ma

A szaha köztársaságban van még egy figyelemre méltó jelenségcsoport, melyet érdemes közelebbről is szemügyre venni. Ez pedig a képzőművészet, amelynek képviselői gyakorta fordultak a sámánság témáihoz, hogy abból nyerjenek ihletet. Már a 20. század elején is megjelent a sámán alakja a képzőművészetben, egy orosz származású festő készítette az egyik leghitelesebb sámánábrázolást, melynek minden részlete akár történeti forrásként is felhasználható (vö. IVANOVA-UNAROVA, 2000, 2004). Egy külön monográfia is megjelent a jakut képzőművészet sámánokat ábrázoló alkotásaiból, és annak idején, az 1992-ben tartott konferencia alkalmából ezekből az alkotásokból önálló kiállítást is rendeztek. Az alkotók közül kiemelkedik Tyimofej Sztjepanov életműve, aki egész sorozatot szentelt a jakut mitológiai jelenségek és a sámánság ábrázolásának (6. kép). A vele készített beszélgetés során

6. kép Tyimofej Sztjepanov jakut festő képei (az 1990-es évek elejéről).
„A sámán arca” a kép címe.

elmondta, hogy az 1990-es évek elején kezdett el mélyebben foglalkozni a sámán témával, melynek eredményeként egy tucat képen festette meg azt, amit gyermekkorában hallott a jakut sámánokról. Nevezetesen hogy a sámánjelöltet felavatása előtt furcsa alvilági szörnyek darabokra szedik, majd a felavatás után újra összerakják. A sámán arcát egyik képen több szemmel ábrázolta a jakut festő, jelezni akarván, hogy a sámánok különleges tudással rendelkeznek. Külön képeket szentelt a sámánok égi és alvilági utazásainak, egyik műve pedig megörökítette a jellegzetes sámán temetkezési szokást, mely szerint a sámánt soha nem a földre, vagy ásott sírba, hanem a levegőbe, oszlopokon álló koporsóba helyezték. (7. kép)

7. kép A sámán sírja, a levegőbe temették a sámánokat.

Sztyepanov elmondta: Az én gyerekkoromban természetesen minden nagyobb faluban voltak sámánok, férfiak vagy nők, jók vagy rontók, de nyíltan nem kamláltak. Titokban, rejtve dolgoztak, elmentek az erdőbe, vagy messze a tajgába és ott foglalkoztak a lelkekkel. Nyíltan soha sem kamláltak akkoriban. Egy igazi sámánt azonban még ismerem, aki a forradalom előtt még működött, őt Nyikita Parfjonovnak hívták, ezt a nevet a keresztségben kapta, de az igazi neve Kojusz

vagyis Nyúl-Sámán volt. Őt a tudósok is faggatták, többször ellátogattak hozzá a falujába, filmre vették szertartásait, megörökítették énekét, meg ahogy a szellemekkel beszélt. Felgyűjtötték a tudását (...). Az egyik képem címe *Szertartás a felső világnak*. A felső világba akkor repült a sámán, ha valaki beteg volt. A sámán tulajdonképpen azért ment a felső világba, hogy erőt szerezzen. A felső istenekhez, a jó erőkhöz, vagy a gonosz lelkekhez fordult, mert az emberek hite szerint ezek rabolják el az emberek lelkét, s abba az ember belebetegszik. A kamlálás azt jelenti, hogy a sámán kitudja, hogy milyen erők rabolták el a lelket, fentről bocsátkoztak-e alá, vagy az alsó világból jöttek-e fel, hogy elrabolják az ember lelkét. Ha megállapította, hogy fentről valók a szellemek, akkor a szertartás a felső világnak szólt: véres áldozatot mutatott be a sámán az ottani erőknél, lovat áldozott. Vagyis véres áldozatként csak lovat áldoztak a felső erőknél. Ha az alsó világnak szólt az áldozat, szarvasmarhát áldoztak, tehenet vagy bikát. A felső világnak sohase áldoztak szarvasmarhával. (Sztyeapanov festővel folytatott interjú egy részlete látható a *Sámánok régen és ma* című filmem második részében.) (8. kép)

8. kép Sztyeapanov festménye a sámán utazásról.

Tyimofej Sztyeapanov képei a maguk realista, és egyúttal szürrealista látásmódja miatt ma már nemzetközi hírnevet szereztek a festőnek. Elmond-

ható, hogy ezek a képek hiteles megjelenítései a jakut sámánság legfontosabb motívumainak. A kapcsolódó mitológiai jelenségeket bemutató képek pedig a bonyolult szaha mitikus világkép kitűnő illusztrációi. Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy évtizedek múltán ezek a vizuális dokumentumok a jövő nemzedékek nevelésének, a hagyományok megismertetésének hasznos eszközei lesznek, melyeket a művész hazájában talán kevésbé értékelnek napjainkban. Értékük viszont egyre emelkedni fog a jövőben, mivel a közösség által megőrzött szellemi kulturális örökség részét képezik. A képzőművészet más ágai is felkapták az utóbbi években a sámán témát, és a legkülönbözőbb emléktárgyak, apró szobrok, ékszerek formájában a kulturális export tárgyai lettek.

A nyilvánvaló folklorizmus, melynek fellendülését két látogatásom között is jól érzékelhettem, a turisták számára is egyre vonzóbbá teszi ezt a távoli országot. A javuló infrastrukturális feltételek, az egyre jobb minőségű szállodák mellett az álnépviselőbe öltözött „folklór” együttesek (9. kép) mind több helyi lakos számára jelentik az etnikus identitás megerősítését. Míg korábban, a kommunista hatalomátvételtől számítva egy nemzeti jegyeitől megfosztott „homo szovjetikus” megteremtésén fáradozott a hiva-

9. kép Tüzgyújtás a hegy szellemének, a fakupában (*csorōn*) kumisz volt.

talos politika, most végre a helyi jellegzetességek megbecsülésének ideje jött el. Éppen ezért nem véletlen, hogy megfigyelhető a sámánság exportja, így a volt szovjet köztársaságok soha nem látott tárgyi gyűjteményei európai múzeumok termeiben kerülnek kiállításra. Ebből az alkalomból a

tárgyakat sámánok is elkísérik, vagy legalábbis olyan fiatalok, akik egy-egy idősebb mester hatására maguk is a mesterség folytatói kívánnak lenni a jövőben. Így Fjodor Afanaszij sámán-színész stúdiójában több fiatal is tanult az elmúlt évtizedben, akik egyrészt a színészmesterséget, másrészt a sámán énektechnikát, a sámántánc mozdulatait, a dobolás ritmikáját sajátították el a mestertől. Az ő egyik tanítványa kísérte el a jakutszki múzeum kiállítását néhány évvel ezelőtt Lengyelországba, Poznan városába, ahol a kiállítás megnyitása alkalmával a fehér sámán ruhájában egy rövid áldó énekkel és füstölős tisztítással nyitotta meg a kiállítást. (10. kép) A városi közönség

10. kép A megnyitó előtti tűzáldozat bemutatása. (2000. augusztus)

nagy ámulatára a jakut küldöttség egy rövid körtáncsal is szórakoztatta a közönséget, mintegy megmutatva a távoli kultúra erejét. A kulturális tőkének ez a nyilvánvaló exportja mintegy modellként szolgál azoknak a folyamatoknak a megértéséhez, amelyeket a globalizáció által áthatott posztmodern

világban nap mint nap megtapasztalhatunk, nevezetesen hogy a lokális értékek a világpiacon is hatékonyan működnek, belső erejükből keveset veszítve, érzelmileg magukkal tudják ragadni a közönséget. Ez a lényege annak az elgondolásnak, hogy felépíthető egy multikulturális világ – az UNESCO szerint is –, amelyben a kisépek kultúrái békében élhetnek egymás mellett, mutathatják fel értékeiket és kápráztathatják el az idegent.

IRODALOM

ALEKSEEV, N. A.

1984 *Helping Spirits of the Siberian Turks*. In: HOPPÁL Mihály (szerk.): *Shamanism in Eurasia* 2. 268–279. Göttingen, Herodot.

АЛЕКСЕЕВ, Н. А.

1975 *Традиционные религиозные верования Якутов (в XIX – начале XX в.)*. Новосибирск, Наука – Сибирское отд.

1978 *Общее в ранних формах религии Якутов и Тувинцев*. In: *Этнография народов Алтая и Западной Сибири*. 199–214. Новосибирск, Наука.

1980 *Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири*. Новосибирск, Наука – Сибирское отд.

1984 *Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального исследования)*. Новосибирск, Наука – Сибирское отд.

1992 *Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири*. Новосибирск, Наука.

BALZER, Marjorie

1993 *Two Urban Shamans: Unmasking Leadership in Fin-de-Soviet Siberia*. In: MARCUS, G. (szerk.): *Perilous States: Conversations Uncertain Transitions to the Next Century*. 131–164. Chicago, University of Chicago Press.

1999 *Shamans in All Guises: Exploring Cultural Repression and Resilience in Siberia*. *Curare*, 22, 129–134.

2004 *Social Medicine? Shamanic Movements in Siberia*. In: LEETE, A. – FIRNHABER, P. (szerk.): *Shamanism in the Interdisciplinary Context*. 196–214. Boca Raton, Florida, Brown Walker Press.

FRECSKA Ede – CSÖKLI Zsolt – NAGY Alexandra – KULCSÁR Zsuzsanna

2004 *A terápiás kapcsolat neurofenomenológiai elemzése a rituális gyógyításban*. *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, VI, 3, 133–143.

GOGOLEV, A. M. szerk. (ГОГОЛЕВ, А. М.)

1992 *Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции*. (Тезисы докладов.) Якутск, Якутское Гос. изд.

HOPPÁL Mihály

1993 *A samanizmus kutatása napjainkban*. *Valóság*, 36, 1, 91–107.

- 2000 Mytho-poetic and Mytho-logic. In: HOPPÁL Mihály: *Studies on Mythology and Uralic Shamanism*. 21–37. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IVANOVA-UNAROVA, Zinaida
 2000 *Images of a Shaman*. Yakutsk, Bichik, National Publishing House.
 2004 Shamanism and Contemporary Art of Sakha. In: LEETE, A. – FIRNHABER, P. (szerk.): *Shamanism in the Interdisciplinary Context*. 191–195. Boca Raton, Brown Walker Press.
- JILEK, W. G.
 1982 *Indian Healing: Shamanic Ceremonialism in the Pacific Northwest Today*. Surrey, Hancock House.
- KSZENOFONTOV, G. V. (КСЕНОФОНТОВ, Г. В.)
 1929а *Культ сумасшествия в урало-алтайском шаманизме. (К вопросу об умирающем и воскресающем боге.)* Иркутск, Власть Труда.
 1929б *Хрестес. Шаманизм и христианство (факты и выводы)*. Иркутск.
 1930 *Легенды и рассказы о шаманах у якутов и бурят*. Москва.
 1992 *Шаманизм (Избранные труды)* ДЯЧКОВА, А. Н. (szerk.) Якутск, Север-юг.
- РОПОВ, А. А. (ПОПОВ, А. А.)
 1932 *Материалы для библиографии русской литературы по изучению шаманства северо-азиатских народов*. Ленинград, Институт народов Севера ЦИК СССР.
 1947 Получение 'шаманского дара' у вилуйских якутов. *Труды Института этнографии, новая серия* 2. Москва–Ленинград.
 1968 How Sereptie Djaruoskin of the Nganasans (Tavgi Samoyeds) Became a Shaman. In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Popular Beliefs and Folklore Traditions in Siberia*. 137–145. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 1981 Шаманство у долган. In: ВДОВИН, И. С. (szerk.): *Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири (по материалам второй половины XIX – начала XX в.)* 253–264. Ленинград, Наука.
 1984 *Нганасаны. Социальное устройство и верования*. Ленинград, Наука.
- PRINCE, Raymond (szerk.)
 1982 Shamans and Endorfines: Hypothesis for a Synthesis. *Ethos*, 10, 4, 409–423.
- SIEROSZEWSKI, W.
 1901 The Yakuts. (Az orosz eredeti rövidített fordítása: W. G. Summer) *Journal of the Royal Anthropological Institute*, XXXI, 65–110. (Az orosz eredeti: *Jakuti*. Szt. Petersburg, 1896, reprintje: 1993.)

- SZERÖSEVSZKIJ, V. L. (СЕРОШЕВСКИЙ, В. Л.)
 1993 *Якуты. Опыт этнографического исследования*. Москва, Российская политическая энциклопедия.
- SZTAVVINOV, A. SZ. (САВВИНОВ, А. С.)
 1995 *Человек через призму 'Кут-сюр'* Якутск.
- УТКИН, К.
 1996 The Kut-sur Philosophy. *Anthropology and Archeology of Eurasia*, 35, 2, 33–56.
- VAN DEUSEN, Kira – HOPPÁL Mihály
 2002 Conference on Musical Ethnography of the Manchu–Tunguz Peoples. Yakutsk, August 17–23, 2000. *Shaman*, 10, 1–2, 194–198.
- VASZILJEV, V. N. (ВАСИЛЬЕВ, В. Н.)
 1909 Изображения долгано-якутских духов как атрибуты шаманства. *Живая старина*, XVIII. 2–3. 269–288. Москва.
 1910 Шаманский костюм и бубен у якутов. *Сборник МАЭ*, VIII, 1–50. С.–Петербург.
- VITASEVSZKIJ, N. (ВИТАШЕВСКИЙ, Н.)
 1890 Материалы для изучения шаманства у якутов. *Записки Восточно-Сибирского отдела ИРГО по этнографии*. Иркутск. II, 2, 36–48.
- WALKER, Marilyn
 2004 Integrating Medicines in Sakha: Alexandra Chirkova, Medical Doctor and Shaman's Daughter. *Shamanism*, 17, 1, 11–17.
- ŽORNICKAJA, M. Ja.
 1978 Dances of Yakut Shamans. In: DIÓSZEGI Vilmos – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Shamanism in Siberia*. 299–307. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FILMOGRÁFIA

- Sámánok: régen és ma*. 1994 (I–II. rész) (35'+45') videó. Írta és rendezte: Hoppál Mihály. Montázs: Kovács Béla. Bemutató: 1994. október. 18. Margaret Mead Film Festival, New York.
- Sámánok földjén*. (Jakutia, Szaha Köztársaság) 1994 (54') videó. Rendezte: Hoppál Mihály és Nádorfi Lajos.

MIHÁLY HOPPÁL

SHAMANS AND THE SAKHA IDENTITY

Among the Sakha (Yakut) people, the shamans' case has been a political question from the beginning of the Soviet era up to today. Shamans were the keepers of traditions, of old faith and oral epic (mythological) traditions. By employing their skills almost daily, they ensured the continuation of folk culture. Therefore it is not by accident that from the 1930s the local oppressive bodies began to persecute them. Hundreds of shamans ended up in concentration or forced labour camps.

In spite of these circumstances, shamans were not completely wiped out, and at the beginning of the 1990s, as the grasp of the ideological oppression eased, they immediately appeared again. While previously they had only been taken to folk song festivals, in recent years they have again been permitted to work, primarily as healers. In 1992, when the author visited the Sakha Republic, he found that the shamans, previously persecuted, appeared again and were practicing their healing arts. The author's Sakha colleagues immediately recognized the ideological importance of shamans. The cultural-political movements, i.e. the conscious preservation of tradition, or more precisely, the revival of tradition are constantly observed among the Sakha people.

TUVA SÁMÁNOK ÉNEKEI

DIÓSZEGI VILMOS KÉZIRATOS HAGYATÉKA (2.)

Diószegi Vilmos kéziratos hagyatéka máig jórészt kiadatlan. A hagyaték egy része az MTA Néprajzi Kutatóintézetének kéziratárában található. Diószegi kézirateit, gépelt gyűjtéseit és jegyzeteit papírdossziékban tároljuk az intézet archívumában. Schmidt Éva ugyan összeállított egy alapszintű katalógust, de végül sosem publikálta.¹ Amikor 2003-ban elkezdtem dolgozni az intézetben, azt a feladatot kaptam, hogy állapítsam meg, pontosan milyen, Diószegi szibériai terepmunkájával, illetve sámánhagyománnyal kapcsolatos anyagok vannak az archívumban. Összesen tizennégy dossziében találtam sámánokkal kapcsolatos anyagokat. Ezek egy részét Diószegi szibériai, illetve mongóliai terepmunkái alatt gyűjtötte 1957 és 1964 között. Sok kiadatlan és értékes anyagra leltem köztük, melyeket azóta próbálok publikációra előkészíteni. Az anyagokat természetesen összevettem a Diószegi terepmunkáiról korábban megjelent adatokkal. Ez a cikk egy előzetes beszámoló második része,² melyben Diószegi negyedik, 1958-as terepmunkáján,³ Északkelet-Tuvában (Tožu járás) gyűjtött anyagokat prezentálok. Olyan értékes adatokat választottam, mint például a „sámánná válás képességével” (*dös*) és a „sámándob felavatásával” (*dünggür ööredir*) kapcsolatos hagyományok. Emellett a sámánbot (*dqyak*) sámáneszköz szerepéről is szó lesz. Az eredeti tuva szövegeket az általam készített magyar fordításban közlöm.

Terepmunka Északkelet-Tuvában (Tožu járás, Iy falu, 1958. augusztus 6–13.)

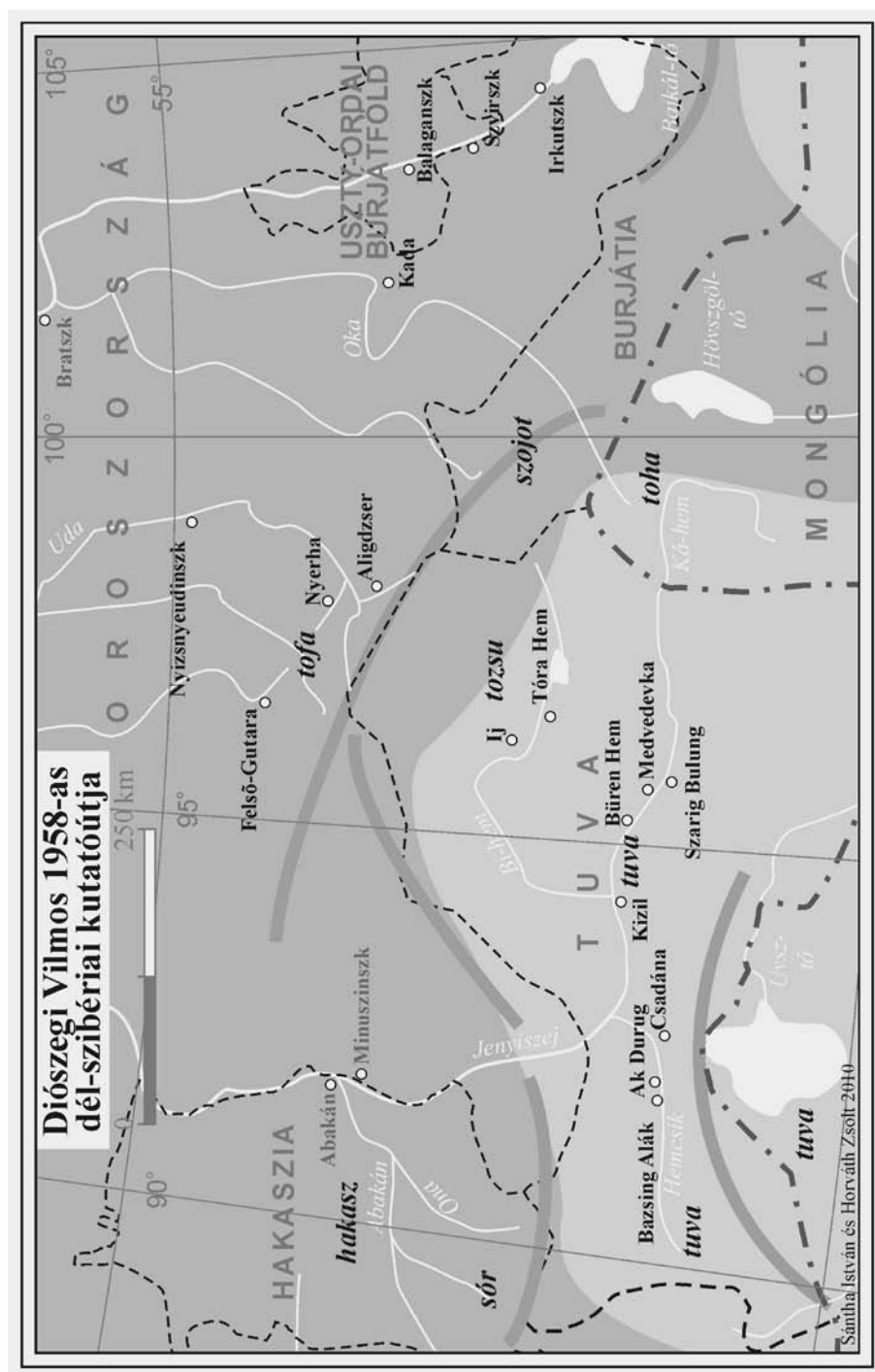
Miután a burját folklorista, Nagyezsdá Saraksinova nem volt hajlandó újabb közös nyugati-burját (bulagat) terepmunkára menni (DIÓSZEGI, 2002, 182.), Diószegi augusztus 1-én Irkutszkból (1958) Tuvába⁴ utazott Krasznójarszk és Abakan érintésével. Mialatt a Tuva fővárosban, Kizil-ben (korábbi neve

¹ Sántha István a hagyatékról közölt egy vázlatos leírást (SÁNTHA, 2002, 419–420.).

² Az első rész az Ethno-lore 2006-as számában jelent meg az 1957-es nyugati-burját gyűjtésről (SOMFAI, 2006).

³ A második (hakasz) és harmadik (tofa) terepmunka anyagai nincsenek meg az archívumban (SOMFAI, 2007).

⁴ Tuva (*tüwa*) nemcsak az ország neve, de az itt élő népcsoport önelnevezése is. Tehát Tuva (Tuva Köztársaság) öslakosai tuvák, és nem tuvaiai (vö. angol Tuvans/Tuvinians, orosz tuvinyec).

Térkép Készítette SÁNTHA István.

Beldir)⁵ tartózkodott, a Tuva Tudományos Kutatóintézet egy helyi munkatársa, Kalzan segített neki lejegyezni az általa korábban gyűjtött tofa (karagasz)⁶ sámánénekeket.⁷ Kalzan Tožu vidékéről való tuva volt,⁸ így Diószegit a Nyugati-Szaján (Soyan)-hegység tajgavidékére, Iy faluba küldte terepmunkára⁹ (*térkép*). Diószegi augusztus 5-én repült el Iy-be,¹⁰ mely akkortájt Tožu járás központja volt (*1. kép*).¹¹ Még aznap egy helyi tanító,

1. kép A Xamsira folyó és a tajga Tozsu tartományban.
(Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

⁵ Azon a helyen, ahol a Kis Jenyiszej (Kaa-xem) és a Jenyiszej (Bii-xem) összefolyik, kezdődik a Felső-Jenyiszej (Ulug-xem). Ennek a helynek korábban a „folyók találkozása” jelentésű Beldir vagy Xem-Beldiri volt a neve.

⁶ A tofák (pontosabban *toxa-lar/tofa-lar*) valójában a tuvák egy tajgai csoportja. Diószegi karagasznak nevezi őket, mely a *kara-xaas* nemzetségük nevéből ered.

⁷ Diószegi 1958. július 3–23. között végezte leghosszabb (19 napos) terepmunkáját az Uda folyó menti tofák közt (DIÓSZEGI, 2002, 189–205.).

⁸ Diószegi a tuvákat szojotnak nevezi írásaiban. Ez valójában a tuvák burját elnevezése, mely a tajgai tuva *soyan* nemzetség nevéből ered. Az elmongolosodott tofákat Burjátiban (Tunka járás, burjátul Tünxe) hivatalosan ma is szojotnak nevezik (burjátul *hoyod*).

⁹ Diószegi könyvében Ak Daržaa sámánt (*xam*) is feljegyezte Iy faluból (DIÓSZEGI, 1960, 172.), de később róla nem tesz említést.

¹⁰ A terepmunka ideje: 1958. augusztus 5–13. (DIÓSZEGI, 2002, 214–217.).

¹¹ Manapság a járás központja Toora-xem.

Ak-Mižilay körbevitte a faluban, ahol az öregektől a sámánok felől érdeklődött. Este elkísérte Diószegit a helyi buddhista „szentély őrzőjéhez” (tuvául *kol-duganjī*).¹² A hetvenegy éves férfi amolyan „sárga sámán” (*sarig-xam*)¹³ volt. A *kol-duganjī* egy áldást énekelt (*alğanir*), de valószínűleg tibetiül, mert a helyi tanító nem értette a szöveget. Egy rövid éneket – fohászt egy szent hegyhez (*xayiragan*)¹⁴ – mégis lejegyezték.

Augusztus 6-án Diószegi egy Lopsan-Čimba nevű férfitől gyűjtött adatokat. Ő mesélt neki a dob felavatásáról (*dünggür ööredir* / „dob tanítás”),

2. kép Jekatyerina Mındirmaa Diószegi terepmunkájának idején. (Tuva, 1958, fotó: DIÓSZEGI Vilmos.)

a *dünggür* / „sámándob” és *dayak* / „sámánbot”¹⁵ szerepéről, valamint az ősök szellemeiről (*dös*), akik beavatták a sámánt (DIÓSZEGI, 1960, 186–187.). Diószegi összesen tizenhét sámánt regisztrált Tožu járásban, főleg a čoodu és ak-čoodu nemzetségek tagjait. Közülük csak tizennégyet említ a naplójában,¹⁶ és hat sámánnal kapcsolatban sikerült is anyagot gyűjtenie. A sámánénekeket név szerint nem említett adatközlőktől gyűjtötte,¹⁷ nem maguktól a sámánoktól.

Augusztus 7-én Diószegi a sámánok öltözetével (*böhr* / „sapka”, *ton* / „köntös”, *idik* / „csizma”) és eszközeivel (*derig*) kapcsolatos adatokat gyűjtött. Közben a Kizil-i Múzeum munkatársai megérkeztek Toora-Xemből, és Diószegi találkozott Jekatyerina Mındirmaa-val (2. kép) (DIÓSZEGI, 1960, 188–189.), aki később a kísértő és tolmácsa lett. Augusztus 8-án

¹² Diószegi *kol-duganjī*-t, mint az adatközlő nevét jegyezte le, pedig tuva jelentése valójában „buddhista szentély őrzője” (vö. tuva *dugan* jelentése „buddhista szentély”).

¹³ Olyan láma, aki gyógyítani is szokott.

¹⁴ A tuva *xayiragan* vagy *xayirakan*, mongol *qayiraqan* jelentése „szent”, de a „hegyszellem” vagy „hegy” értelemben is használatos.

¹⁵ Diószegi gyűjtése szerint háromféle sámán lézett: *dünggürlüg* / „dobos”, *dayaktig* / „botos” és *burgannig* / „Buddha szobros” (DIÓSZEGI, 2002, 215.).

¹⁶ Tožui sámánok: Torug Arikay, Takka, Ak Taylik, Šarday, Xodanay, Sanjıma *xam kaday* (sámánnő Xamsıra folyó mentéről, 1940-ben halt meg). 1958-ban még élő sámánok: Ak Nıtkı, Ak Sandık, Ak Stepan, İnggaažık, Taži-seren, Saadakpan, Takpažık, Tamčat, Kamjalan (Jalan), Takıyık, Targa.

¹⁷ Adatközlők: Lopsan-Čimba, egy láma (*kol-duganjī*), Ak Sandık fia (Ak-Sandık sámán énekei), ismeretlen személy (Ak Stepan, İnggaažık, Taži-seren, Saadakpan, Takpažık sámánok énekei).

a dobkészítés fázisait jegyezték le,¹⁸ és két dalt Ak Sandik *xam* fiától (a nevét nem említi). Az egyik dal a sámán dobjának felavatásához (*dünggür ööredir*) kapcsolódott. Meglátogatták Ak-Nitka-t, az egyetlen sámánt, akivel személyesen találkozott Tožuban, de ő sajnos nem állt szóba a magyar kutatóval.

Augusztus 9-én további adatokat gyűjtött a sámánöltözékekről, és meglátogatott egy sámánsírt is,¹⁹ melyről ugyan nem tesz említést a naplójában, de részletesen leírja könyvében (DIÓSZEGI, 1960, 194–195.). Itt egy helyi tuva férfi volt a kalauza, aki később valószínűleg a helyi sámánok dalait is elénekelte. Diószegi azt is megemlíti, hogy a dalokért pénzt fizetett (DIÓSZEGI, 2002, 216.). Augusztus 10-én jegyezte le Ak-Stepan, Inggaazik és Taži-seren sámánok énekeit az ismeretlen adatközlőtől,²⁰ aki a sámándob készítésének folyamatát (DIÓSZEGI, 1960, 191–192.) és felavatását (DIÓSZEGI, 1960, 195–196.) is részletesen elmagyarázta.²¹ Diószegi emellett tovább folytatta a sámánruhával kapcsolatos adatok gyűjtését is.

Augusztus 11-én még két újabb sámán, Saadakpan és Takpažik énekeit rögzítette a fent említett informátortól.

Augusztus 12-én Ak-Mižilay tanító segített Diószeginek a sámánénekek szövegének lejegyzésében. Augusztus 13-án további sámánruhák és sámán-eszközök leírását végezte el. Augusztus 14-én visszaröpült Kizilbe miután összesen nyolc napot töltött Tožu járás Iy falujában. Később a gyűjtésről röviden egy-egy magyar és német nyelvű cikkben számolt be (DIÓSZEGI, 1959a és 1959b).

A hagyaték

Diószegi kéziratos hagyatékában (24 kézzel írott oldal) nyolc sámán kilenc dalát találjuk lejegyezve (az adatközlők nincsenek feltüntetve).²² A szöve-

¹⁸ Arıkey sámán dobját Čiwüzey készítette 1927-ben, Takka sámán dobjának készítését maga a készítő mesélte el, de a neve sehol sem szerepel (DIÓSZEGI, 1960, 191–192.).

¹⁹ Tuvául a sámánsírt *seri*-nek nevezik (KENIN-LOPSAN, 1978).

²⁰ „Szerencsére akadt ember, aki majdnem teljes egészében még bele tudta énekelni a magnetofonba.” (DIÓSZEGI, 1960, 201.) Egy alkalommal így említi adatközlőjét: „öreg szojotom” (DIÓSZEGI, 1960, 195.).

²¹ Utóbbi különösen értékes szöveg, mert jóformán csak Diószegi gyűjtéséből ismerjük, és most kerül először közlésre.

²² A Diószegi Tožuban gyűjtött dalainak jegyzéke:

1. Egy láma (*kol-duganji*): *sirin-sirin, xayiragan* / „hegyszellem” dicsérete).
2. Ak Sandik fia, részlet: *dünggür ööredir* / Sámándob felavatása.
3. Ak Sandik fia, részlet: *Xangšaar taygam* / Xangšaar hegyem.
4. Ismeretlen adatközlő, (Ak Stepan): *Birekkeyning oray oglu* (Birekkey legkisebb fia).
5. Ismeretlen adatközlő, (Inggaazik): *Xubultayning ortun oglu* (Xubultay középső fia).
6. Ismeretlen adatközlő, (Taži-seren): *Kezek dargan törelim* (Számos darhat rokonom).
7. Ismeretlen adatközlő, (Taži-seren): *dünggür ööredir* (Sámándob felavatása).
8. Ismeretlen adatközlő, (Saadakpan): *Kara xakkıy*; (Fekete bátyó).
9. Ismeretlen adatközlő, (Takpažik): *Jüdügešting bagay oglu* (Jüdügeš rosszscont fia).

geket Kizil városában, a tofa szövegek lejegyzésében is segédkező tuva kutató, Kalzan gépelte le fordítás nélkül (augusztus 16–18-a között).²³ Itt most három sámánének kerül bemutatásra: két szellemidéző ének és egy dob-felavatás. Az első ének részleteit Diószegi magyar fordításban is közölte a szibériai terepmunkájáról szóló könyvében (DIÓSZEGI, 1960, 201–202.).

1. ének: Ak Stepan *xam* szellemhívó éneke, adatközlő ismeretlen

1. tekercs

[Kiadatlan rész]

- 1 *Birekkeyning oray oglu*
- 2 *Xubulugga töreen irgin*
- 3 *Saldiligga töreen irgin*
- 4 *Alang derii ahttig joraan*
- 5 *Süden derii süttüg joraan*
- 6 *Egilening Kara-Xölge*
- 7 *kara jari munup algaš*
- 8 *Jaak ditti jaziradip turar šagni*
- 9 *Birekkeyning oray oglu*
- 10 *Kadagalay bergen deešting*
- 11 *Kadagalay kaktiralay berdi-le iyin-aan*
- 12 *Urum-jildiy, urum-jildiy*
- 13 *Karagannig kara kirlang*
- 14 *Kaktiralay berdi iyn-aan*
- 15 *Urug-darig aybizingga buyan bolur*
- 16 *Kara Xösteey Sümen-kaday*
- 17 *Buk-la bolbas, buyan bolur*

[Közölt rész]

- 18 *Öbügeler, öbügeler*
- 19 *Derii-aksi, Ödeeree xöl*
- 20 *Oran-jurtum, kadir-dözüm*
- 21 *Uhug tayga, Jürek tayga*
- 22 *Töreen jurtum, ünggeš baayin*
- 23 *Eelig turlaam, Eelig turlaam*
- 24 *Sarig-dittig ortaa jürek*
- 25 *Börük-dayak jindiradir*
- 26 *Alang derii ahttig joraan*
- 27 *Süden derii süttüg joraan*

²³ Diószegi a következőt írta naplójába (DIÓSZEGI, 2002, 218.): „Reggeltől kezdve jegyeztük a szalagról a szövegeket. Kalzan jegyzi a szövegeket, egyedül kezeli a magnót.” A szövegek így oszlanak meg: Ak Sandik 15 sor, Ak Stepan 122 sor, Ak Inggaazik 146 sor, Taži-seren 170 sor, Saadakpan 94 sor, Takpažik 129 sor.

28 *Alang xamning šowaalarin,*
29 *Körgen sen-be, abalarim?*
30 *Kün-kün-kün-küü*

[Kiadatlan rész]

31 *Xobudayning ortun oğlu*
32 *Arga kilir, mege kilir*

[Közölt rész]

33 *Birekkeyning oray oğlu*
34 *Xubulugga töreen irgin*
35 *Deer durug baarimda*
36 *Üš-le xading-na iyin*
37 *Belek kilip algan iyik men*
38 *Birekkeyning oray oğlu*
39 *Alang xamning šobalarin*
40 *Aza kaygaar, Erlik kaygaar*
41 *Tübek derii düštük jeder*
42 *Alang derii aylık dıngnaar*
43 *Abalarim, abalarim*
44 *Aga-la öörüm, aga-la öörüm*
45 *Urug-darig aybizingga*
46 *Buyan bolur, duržuk bolbas*
47 *ježe-ježe, bolzun inggay*
48 *Eere tirtip oluraali*
49 *Urug-darig aybizingga*
50 *Buyan bolur, Kara Xöstey*
51 *Mönggün durlaa, xuu-xuu*
52 *janar üyem jigay berdi, kara Xöstey*

[Kiadatlan rész]

53 *Tirtiningar Bedii aksi*
54 *Kössüredir kadir-dözüm*
55 *Alang xamning šobaalari*
56 *Aža (aha) dištig kaygaldarim*
57 *Üš-le jıldig boljaglarni*
58 *Üze tirtip alirim kayi*
59 *Üš-le jıldig boljaglarni*
60 *Belen kiži ertpes joraan*
61 *Birekkeyning oray oğlu*
62 *Xubulugga töreen irgin*
63 *Birekkeyning oray oğlu*
64 *Kadig sööktüg ool irgin*
65 *Urug-darig aybizingga*

66 *Buyan bolur, mönggün kulaa*
67 *Xubudayning ortan oğlu*
68 *...möge bolur*

2. tekercs

69 *Xubudayning ortan oğlu*
70 *Arga kilip turgaylar aan*
71 *Birekkeyning oray oğlu*
72 *Alang derii ahttig joraan*
73 *Xubudayning ortun oğlu*
74 *ugaalažip šidawastar*
75 *Urug-dariğ aybizingga*
76 *Buyan bolur, kara Xöstey*
77 *ježe-ježe, bolzun-bolzun*
78 *Bile tirtip oluraali*
79 *Birekkeyning oray oğlu*
80 *Xubulugga töreen irgin*
81 *Sadliligga töreen irgin*
82 *Užu-baži Büren tayga,*

[Közölt rész]

83 *awalarim, awalarim*
84 *žartik baštig čagaan irey*
85 *jaša-jaša bolzun, bolzun*
86 *janip oraal, janip oraal*
87 *je-je, jetti, bolzun inggay*
88 *eginnigni kedip algaš*
89 *eelerim magadanžig, uu, uu, uu...*
90 *alang xamning šowaalari*
91 *aylik jerge dingnaar joraan*
92 *süden xamning düley kulaa*
93 *düštük jerge dingnaar joraan*
94 *je, je, jetti, bolzun-bolzun*
95 *awalarim, awalarim*

[Kiadatlan rész]

96 *Enggiš batti, elig-sulang*
97 *Ag-iy sugnung kögün-kögün*
98 *bolzun, bolzun, abalarim*
99 *Egin-žarnim xozadingar*
100 *Ee bogda xayiragan*
101 *Ulug taygam, Jürek taygam*
102 *Aa bogda xayiragan*
103 *Xozadingar, awalarim*

- 104 *Urug-darig aybizingga*
 105 *Buyan bolup jordu-la iyin-aan*
 106 *Ee bogda (deer) xayiragan*
 107 *Jürek taygam, ulug taygam*
 108 *Bolzun, bolzun, Eginningnii*
 109 *Ee tirtip koškadingar*
 110 *jalar otka jašti bereel*
 111 *Abalarim, abalarim*
 112 *Aa bogda, xayiragan*
 113 *Ayim-na bo, xünüm-ne bo*
 114 *Alang xamning šobaalarin*
 115 *Aa tirtip abiragar*
 116 *Birekkeyning oray oglu*
 117 *jüs aldi sayin söögün*
 118 *Koškadingar, saygaringar*

[Közölt rész]

- 119 *Kidadimning kizil šayin*
 120 *Sürüp, jemnep alaali-ngar*
 121 *Taygam-ay-niing artižaan aan*
 122 *Sürüp, jemnep alaali-ngar*

Fordítás²⁴

1. tekercs

[Kiadatlan rész]

- 1 Birekkey legifjabb fia (Ak Stepan),
 2 Azért született, hogy szent legyen (*xubulug*),²⁵
 3 Azért született, hogy szellem legyen (*saldilig*).²⁶
 4 Alang sámáneszskézeit lovon hozták,
 5 Süden sámáneszskézeit tejjel megáldották,
 6 Egile fekete tavához
 7 Fekete rén-bikán jött.
 8 Amikor a Szent Vörösfenyőt megkerülte,²⁷
 9 Birekkey legifjabb fia,
 10 Megörökölte [az eszközöket],
 11 Bizony jól megőrizte őket.

²⁴ A szerző saját fordítása.

²⁵ A mongol *qubi-lyan* szó jelentése a buddhizmusban „megtestesülés, újjászületés”, a *tuva xuwul-/xuul-* ige jelentése „átváltozik”.

²⁶ A *tuva saldī* szó a *salim* „sors vagy sorsszellem” egy változata lehet (vö. *tuva jayaan*, mongol *ᠵᠠᠶᠠᠨ*).

²⁷ A mongol „Szent Fa” értelmű *ᠵᠠᠭᠠ-ᠶᠢᠨ ᠮᠣᠳᠤᠨ*-t gyakran említik sámánszövegekben és eposzokban (VLADIMIRTSOV, 1926, 19. és SOMFAI, 2009a). A *tuva* szerint a „szent fa” vörösfenyő (*tuva dīt*, mongol *sünesün*), saját gyűjtés (1995, Tožu, Tuva).

12 *Urum-ĵildiy, urum-ĵildiy* [értelmetlen rész]
13 Bozótos fekete hegyháton
14 Haladt keresztül
15 A gyerekek kérésére
16 Áldást hozzon, Kara Xöstey, Sümen asszony,
17 Nem hoz vést ránk (*buk*), hanem áldást.

[Közölt rész]

18 Őseink, őseink [szellemei],
19 Derii [folyó] torkolata, Vadkacsa-tó,
20 Szülőföldem és őseim,
21 A Nagy tajga, és Ĵürek tajga.²⁸
22 Szülőföldem, ahol világra jöttem,
23 Szent (*eelig*) volt az én szálláson,
24 Ĵürek tajga sárga [szent] vörösfenyője.
25 Sámánfejdísz, sámánbot révületbe ejt
26 Alang sámán eszközét lóval vitték,
27 Süden sámán eszközét tejjel áldották.
28 Alang sámán eleven [szellemeit]²⁹
29 Láttátok-e, ősaným?
30 Hu-hu, hu-hu

[Kiadatlan rész]

31 Xobuday középső fia,
32 Megtéveszti, becsapja őket.

[Közölt rész]

33 Birekkey legkisebb fia,
34 Azért született, hogy szent legyen.
35 Amikor az égen jártam,
36 A háromágú nyírfát [*űš-dayak* / sámánbot],
37 Ajándékba kaptam.
38 Birekkey legkisebb fia [Ak Stepan],
39 Alang sámán segítőitől,
40 Az aza démon és Erlik megijed.
41 Tübek sámáneszközeit délig elhozzák,
42 Alang eszközei egy havi messzeségből hallgatóznak.
43 Ősaným, ősaným,
44 Bátyám, bátyám,
45 A gyermekek kérésére,
46 Áldást hozz, ne okozz bajt!
47 Elég volt, most már távozzon! [a szellem]

²⁸ Diószegi fordítása e soroknál teljesen eltérő.

²⁹ Tuva *šowaa* szó eredeti jelentése „eleven”.

48 Nem kérünk többet [tőlük].
49 A gyermekek késére,
50 Áldást hozzon, Fekete Xöstey,
51 Ezüstös szállás, hó-hó!

[Kiadatlan rész]

52 Ideje visszatérnem, fekete Xöstey!
[A sámán lelke (*süinezin*) visszatér]
53 Bedii [folyó] torkolatához menjetek!
54 Óseim szellemei erősek,
55 Alang sámán segítői,
56 Éles fogú démonjaim,
57 Körülbelül három év múlva
58 El foglak titeket pusztítani.
59 Körülbelül három év múlva
60 Egyszerű ember itt át nem halad.
61 Birekkey legkisebb fia
62 Azért született, hogy szent legyen.
63 Birekkey legkisebb fia
64 Erős csontú

[Kiadatlan rész]

65 A gyerekek kérésére
66 Áldást hoz, Ezüst (Mönggün) hegyhát
67 Xubuday középső fia
68 ...birkózó lesz

2. tekercs

69 Xubuday középső fia
70 ismerte a cseleket
71 Birekkeyning legkisebb fia
72 Alang sámáneszközeit lóval vitték
73 Xubuday középső fia
74 nem tudtak mit kitalálni
75 A gyermekek kérésére
76 Áldást hoz, fekete Xöstey
77 Elég most már, legyen elég
78 Fedjük fel a dolgot
79 Birekkey legkisebb fia
80 Azért született, hogy szent legyen
81 Azért született, hogy szellem legyen
82 A tetején Büren tajga,

[Közölt rész]

- 83 Ősanyáim, űsanyáim
84 Félfejű Čagaan apó³⁰
85 Éljen soká, úgy legyen
86 Térjünk vissza, térjünk vissza
87 Elég, most már távozz
88 A vállasat felöltöttem
89 Gazda-szellemeimet dicsérem, uu, uu, uu...
90 Alang sámán segítűi
91 Egy hónapnyi járűfűldrűl hallnak
92 Sűden sámán sűket fűle
93 Fél napi járűfűldrűl mindent meghall
94 Elég most már, legyen elég
95 Ősanyáim, űsanyáim

[Kiadatlan rész]

- 96 Enggiš batti, eling-sulang
97 Ag-aj folyű kűkje, kűkje
98 legyen, legyen, űsanyáim
99 vállam, lapockám eresszűtek
100 Ő szent bogda
101 Nagy tajgám, űűrek tajgám
102 Ő szent bogda
103 Engedjűtek, űsanyáim
104 A gyermekek kűrésre
105 áldást hozzon
106 Ő szent bogda
107 űűrek tajga, Nagy tajga,
108 Had jűjjenek, Eginning [szellemei],
109 Ide hívva idűzzűtek!
110 Bűjjunk el a lángolű tűzben!
111 Ősanyáim, űsanyáim,
112 Ő szent Bogda!
113 Ez az én hónapom és évem.
114 Alang sámán segítűi,
115 Idűzzűtek meg űket!
116 Birekkey legkisebb fia,
117 százhat nemes nemzetsűg,
118 Idűzzűtek, hívjátok űket!

[Közűlt rész]

- 119 Erűs kűnai fekete teával itassátok!

³⁰ A mongol mitolűgiában Čagaan Ebűgen, halha Čagaan Őwgűn „Fehűr apű”.

120 Kortyoljunk, kóstoljuk meg!
121 Tajgám borókájával füstölték.³¹
122 Kortyoljunk, kóstoljuk meg!

Az „ősök szellemei” (*dös*) és a „szent” (*eeren* és *idik*) képzete

Birekkey fia, azaz Ak Stepan énekében sámán ősei (*dös*) szellemét idézi meg. Ak Stepan az *öbügeler* / „ősök” (mongol *öbüge*) elnevezést is használja. Ezeket a szellemeket az egyszerű emberek általában csak *eeren* / „szent” teremtménynek hívják. A tuvák és más dél-szibériai népek hisznek abban, hogy az ősök szellemei átadhatják képességeiket a leszármazottaiknak. A tuva *dös* szó (ótörök *töz*) „gyökér” jelentésű, akárcsak a mongol *udqa-ijayur* vagy *uy* „szellemős” terminus. A sámán segítőszellemei: Alang és Süden, akiktől sámáneszközeit is kapta maguk is sámánok lehettek. De nemcsak az ősök szellemei segítik a sámánt a varázslásban. Az *oran ee-zi* / „táj gazdája” (*ee* / „gazda”) kifejezés azokra a szellemekre utal, akik egy helyet (hegy, hágó, forrás, tó) birtokolnak, őriznek. Minden nemzetségnek vannak saját szellemősei és szent helyei (*ee-lig* / „szellem által birtokolt”). Különös, hogy a tuva nyelvben az *idik* „szent” szót szellemek vagy szent helyek esetében nem használják. A mongol *ongyon* / „szent” szó ugyanakkor sokkal tágabb jelentéssel bír (például szellemek, helyek, állatok, tárgyak, bálványok, sírok leírására szolgál). A tuvák csak az *idik mal* / „szellemeknek ajánlott szent állat” kifejezést ismerik (TENISHEV, 1968, 592.). A halha-mongolok a tibeti eredetű *seter* szót használják ilyen állatokra, de a burjátok megőrizték az eredeti *ongyon morin* / „szellemnek ajánlott szent ló” kifejezést (CHEREMISOV, 1973, 356.). A tuvák manapság főleg az *ee-ren* terminust használják „szent” értelemben (például sámáneszközök, bálványok, és néha szent helyek/sírok esetében). Az *ee-lig* és az *ee-ren* valószínűleg ugyanabból az *ee* / „gazda” (ótörök *ege*) töből ered. Az *ee* azonban nem egy külön szellemkategória, csak azt jelzi, hogy az adott szellem birtokol egy helyet vagy tárgyat (például bálványt vagy dobót). Ezáltal az adott tárgy „szent” lesz, és ugyanazzal az erővel rendelkezik, mint a „gazdája”. Vagyis az *eeren* nem egy „bálvány” (3. kép) (VAĪNSHTAĪN, 1978), habár a sámán bálványait is *eeren*-nek hívja, mert egy általa tisztelt szellem birtokolja őket. A mongol *ongyon* / „szent” szót is ezért fordították sokszor „bálvány” értelemben. Az *ongyon*-t ugyanakkor az ősök szellemeire is használják (mongol *udqa* vagy *uy*; lásd SOMFAI, 2009a, 148.), akárcsak helyekre, tárgyakra, állatokra (például *ongyon yaĵar* / „szent hely”, *ongyon morin* / „szent ló”, stb.).

³¹ A szibériai és más belső-ázsiai népek körében a boróka (tuva *artiš*, mongol *arĉa*) használatos füstáldozatra, tisztításra is.

3. kép Gyermeket védő szellemek bálványa (*eeren*) egy toha rénpásztor család sátrában. (Xöwsgöl, Mongólia, 1997, fotó: SOMFAI KARA Dávid.)

A háromágú sámánbot (*dayak* vagy *üš-dayak*)

A háromágú sámánbot (*dayak*) „hármass nyírfág” (*üš-xadīng*) alakban jelenik meg a szövegben. Ez egy igen fontos *eeren*-je, vagyis „szent tárgya” a sámánnak. Vannak olyan sámánok, akik sámánbottal kezdenek el sámánkodni, és sámándobra (*dünggür*) csak később tesznek szert (DIÓSZEGI, 1960, 182.). Manapság Tuvában a *dayak*-ot nemigen használják a poszt-szovjet korszak úgynevezett neo-sámánjai, ők transzállapot elérése nélkül, egy egyszerűsített rendszer szerint végzik szertartásaikat.³²

A tozsui tuvákat az orosz etnológusok gyakran *todžinec*-nek nevezték, és külön etnikumként kezelték. Ők közeli rokonságban állnak Irkutszk tartomány tofáival és Xöwsgöl (Mongólia) toháival. Amikor Észak-Mongólia

³² Terepmunkám során gyűjtött adat (Kizil, Tuva, 1995 és 1998).

Xöwsgöl tartományában toha³³ rénpásztorok sámánjai közt gyűjtöttem, azt tapasztaltam, hogy ott még gyakran használják a sámánbotot, főleg nappali szertartások alkalmával. A *dayak* segítségével elért transzállapotot kevésbé hatásosnak tartják a helyiek, és az ilyen botos sámánokat gyakran gyalog sámánoknak (*čadag xam*) nevezik, ami azt jelenti, hogy lelkük (*sünezin*) nem tud úgy repülni, mint a dobos sámánoké.³⁴ A *dayak*-hoz (4. kép) sok szalagot kötnek, melyek a bottal való révülés során a sámánt segítő szellemeket jelképezik.

4. kép Kalzan toha sámán szent botjával (üş-dayak) és rajta szalagokkal. (Xöwsgöl, Mongólia, 2008, fotó: SOMFAI KARA DÁVID.)

³³ A tohák tulajdonképpen tajgai tuvák, akik a kolhozosítás elől költöztek át Tuvából Mongóliába. Mongóliában *caatan* / „rénpásztor” a nevük, de néha ujguroknak is hívják őket. Nyelvjárásuk közel áll az Uda folyó menti tofákéhoz (Irkutszk Tartomány, Nižneudinsk járás).

³⁴ Terepmunkám során gyűjtött adat Mongólia (Xöwsgöl, 1997, 1999 és 2008).

A sámánok szent fáí (*xam iñaš/ïyaš*, *bay-ïyaš*, *tel-ïyaš*)

A sámán énekében ugyancsak említ egy sárga vörösfenyőt (*sarig-dit*), illetve a Szent Fát (*jaak-dit*). A fák fontos helyet foglalnak el a tuva sámánok hagyományaiban. Mondák szólnak a „Szent Fáról” (vörösfenyő),³⁵ mely egészen az égig ér és összeköti az alsó és felső világot, ugyanakkor minden sámánnak vannak saját fáí is. A „sámán-fa” (*xam iñaš* vagy *ïyaš*) (5. kép) az a hely, ahol a sámán szellemei laknak. Van egy másik „szent fája” is (*bay-ïyaš*) (6. kép), mely a „Szent Vörösfenyőt” (*Bay-dit*) szimbolizálja, és segít

5. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana sámán-fája (*xam-iñaš*) mellett. (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

6. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana szent fája. (*bay-iñaš*) (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

a sámánnak az alsó és felső világ szellemeivel való kommunikációban, továbbá a halotti torokat is ennél a fánál tartják (SOMFAI, 1998, 244.). Ha egy gyökérből két fa nő ki, azt *tel-ïyaš*-nak nevezik, és úgy hiszik, hogy ezek a fák is adhatnak a sámánnak erőt a gyógyításhoz.³⁶ Azt a fát is tisztelet övezi, amelyikből a sámán dobja készült. A sámán halála után a dobját a sámán-fára szokták elhelyezni, melyből ez által „szent hely” (*eeren*) lesz.

³⁵ A szövegben a *Jaak-dit* alakot találjuk, mely a mongol *Jaqa-yin modun* / „Szent Fa” elnevezéséből ered, míg a fa valódi tuva neve *Bay-dit* / „Szent Vörösfenyő”.

³⁶ Saját gyűjtés (Tozsui, Tuva, 1995, lásd még KENIN-LOPSAN, 1997, 118.).

Betegségeket okozó szellemek: *aza* démonok és Erlik

A dél-szibériai néphitben gyakran találkozunk különféle gonosz szellemekkel (démonokkal), melyek betegséget vagy halált okoznak. Az *aza* (ótörök és mongol *ada*)³⁷ egy ilyen ártó szellem. A tuvák úgy vélik, vannak sámánok, akik a démonoktól szerzik meg képességeiket (*aza uktug xam*), így tudják az általuk okozott betegséget meggyógyítani (KENIN-LOPSAN, 1997, 110.). Az emberek többsége manapság is fél ezekről a szellemektől, melyek a néphit szerint főleg gyerekekre veszélyesek, sötét helyeken bújnak meg, és az embert álmában támadják meg.³⁸ A szövegben a sámán úgy is említi az ártó erőket, mint *kaygal* / „furcsa lények”. A démonok egy Kara Xöstey nevű „fekete” sámános szellemének segítői a szöveg szerint. A sámán arról is beszél, hogy három éven belül elpusztítja őket.

Erlik³⁹ jól ismert alakja a dél-szibériai néphitnek. Az Altaj őslakos népei (altaj-kizsi, telengit stb.) máig őt tartják az Alsó Világ és a halál urának. A tibeti buddhizmus hatására Erliket Jámával azonosították, és az alsó világ egyfajta buddhista pokollá változott. Manapság a tuvák jó része sosem hallott Erlikről és az Alsó Világról. Erlik nevét legfeljebb mint az *aza* démon egyik szinonimáját használják. Főleg sámánénekek őrzik a nevét, de eredeti jelentését a mai tuva nyelvben elvesztette. Hasonló folyamat játszódott le a mongol nyelvű etnikumok (halha, burját, ojrát stb.) körében, de az Altaj hegység őslakosainak sámánhagyományában Erlik ma is igen fontos szerepet tölt be (SOMFAI, 2003, 299.).

2. ének: Taži-seren szellemhívó éneke, adatközlő ismeretlen

- 1 *Kezek dargan törelimni*
- 2 *Kezip aaldaar xereem ol iyin-aan*
- 3 *Tirtiy oglu tirtiniingar*
- 4 *Ee bogda Dalay, tirtin*
- 5 *Oožum-oožum tirtiniingar*
- 6 *Tirtiy oglu, Dalay oglu*
- 7 *Urug-darig aybizı iyin-aan*
- 8 *Buyan bolur, ee Bogda*
- 9 *Damdı xöldüng keldir sirii*
- 10 *Kizil šekpen Daay abay*
- 11 *Mönggün kurlug Suyam eney*
- 12 *Ee bogda xayıragan*

³⁷ Ez a szó a régi uigur nyelvből került át a mongolba. A Mongolok Titkos történetében Ögödei állítólag azért lett beteg, mert egy *ada* démon megtámadta (272-es bekezdés, LIGETI, 1971, 245.).

³⁸ Terepmunkám adatai alapján. Tožu, Tuva, 1995.

³⁹ Erlik vagy régebbi formában Erklig, „a hatalmas” a török néphitben az alsó világ ura volt. Ő az, aki az életet (*iin*) elveszi az emberektől, de a lelkeket (*kut*) is ellophatja életük során (KENIN-LOPSAN, 1997, 113–114. és VERBITSKIĬ, 1893, 51–52.).

13 Kezek dargan törelderim
 14 Kezip aaldaar xereem-ne iyin-aan
 15 Jaaytiniñ oruk kežee
 16 Kezek kıştag törelderim
 17 Oruun manap körgey-le men
 18 Suyam-uu, suyam-uu!
 19 Aa bogda, xayıragan
 20 Tirtiniñar, Tirtiy oglu
 21 Ee bogda, xayıragan
 22 Uzu-baži ulug ažiķ
 23 Kadır (t)öštüñg kalžan beli
 24 Tuman duglap turar-il mong
 25 Kandig konžug seeng kiring
 26 Xamnar kattar arazingga
 27 Ee bogda xayıragan
 28 Dalay damdi, kizil šekpen
 29 Jinja xamniñg keldir sarıı
 30 Sorug xemniñg beldirinde
 31 Enggiš baži eelig taygam
 32 Ee bogda xayıragan 2x
 33 Jazilignıñ bažin(ay)ga
 34 Jaylag kilip turar šagni
 35 Jaš-la bičče oolamniñg
 36 Jaski soogu jaš-la dep be
 37 Tirtiy oglu tirtiniñar
 38 Salamaktıñ ulug oglu
 39 Salıp oynaar jeri-le iyin-aan
 40 Kezek dargan törelimni
 41 Keze munup joylar dep be?
 42 Aa bogda xayıragan
 43 Aldi-la ayniñg jaazında
 44 Amır-šöleen angnaay ergin
 45 Suyam, Suyam eney
 46 Erilgeni sarig-la iyin-aan
 47 Kattırangnaan Suyam eney
 48 Tirtiy oglu, tirtiniñar
 49 Tıp-ap joruur ölüüm-ne bo?
 50 Seriligden jalap alğan
 51 Mool ünnüg Kara-Moyun
 52 İnggay, inggay
 53 Urug-dariğ aybizıñga
 54 Buyan bolur, kizil šekpen
 55 Daay abay, Daay abay
 56 Kandig tölden kelgeš törüür
 57 Dikka-dikka dagžabangar

58 Sorug baži, ulug taygam
 59 Solun Tayding turar bolzun
 60 Oo bogda xayiragan
 61 Užu-baži ulug taygam
 62 Tuman duglap
 63 Urug-darig aybizingga
 64 Jötkü-dumaa inggay turzun
 65 Inggay turzun, eey-eey
 66 Ulug jaraš Ödügende
 67 Ulug, jaštig joy-la ber-em, 2x
 68 Aa, bogda xayiragan
 69 Xamsiraning beldirinde
 70 (Kara-balik) jorup joruur
 71 Kadir (t)öštiing beldirinde
 72 Kaljan belden tuttunar sen
 73 Ooldarim, ooldarim
 74 Ebiligge tenip joraaš
 75 Eep jadap joraan iyik men
 76 Kidadimning kizil šayin
 77 sürip jemneer
 78 Urug-darig aybizingga
 79 Udup jadip oluru(m) be
 80 Ekki joraaš aldildardan
 81 Adip algaš jede bereel!
 82 Alir-la iyin-aan aniy kežiin
 83 Salzaktarning daay kadayi
 84 Oranimning (kežiin) tuttušpazin
 85 Sürip jemneer baaringar
 86 Jüs-le aldi sayin söögün
 87 Saldiningar ačalarim, abalarim
 88 Xamning ištii abalarim, ačalarim
 89 Ku-kuk, ku-kuk

Fordítás

1 Számos darhat rokonaim,
 2 Készülök titeket meglátogatni.
 3 Tirtiy fiát hívom.
 4 Ó, Szent Dalay, hívlak téged!
 5 Szép lassan gyere ide!
 6 Tirtiy fia és Dalay fia,
 7 A gyerekek kérésére,
 8 Legyen áldás, szent Bogda!
 9 Dambí folyó meredek partja,
 10 Daay anyánk vörös köntöse,

11 Suyam anyánk arany ezüst öve,
12 Ó, Szent Bogda!
13 Számos darhat rokonaim
14 Meglátogatlak titeket.
15 Jaaytī útja nehéz!
16 Rokonaim a téli szálláson,
17 Én vigyázom az utatokat.
18 Suyam, ó, Suyam, ó!
19 Ó, szent Bogda!
20 Hívlak téged, Tirtiy fia,
21 Ó, szent Bogda!
22 A meredek hegyoldal kopár hágója,
23 Hosszú és széles.
24 De most köd borítja,
25 A hegycsúcsaid lenyűgözőek!
26 A sámánösök között,
27 Ó, Bogda szent,
28 A Dalay (tó) vízcseppjei, vörös köntös!
29 Jinja sámán szeretett fia,
30 Sorug folyó torkolatánál,
31 Enggiş forrásánál, a tajgában szellemek laknak.
32 Mi Bogda szentünk!
33 Jazilig folyó forrásánál,
34 Ott volt a nyári szállásunk.
35 Én fiatal, kis hegyem!
36 A tavaszi hideg frissessége,
37 Tirtiy fia, hívlak téged!
38 Salamak unokája,
39 Ez a szertartásunk helye.
40 Számos darhat rokonaim,
41 Hátsukon érkeznek-e?
42 Ó szent Bogda!
43 A hatodik hónap újholdja idején,
44 Had vadásszon szabadon!
45 Suyam, Suyam anyám,
46 Erilge sárgálló vidék.
47 Nevető Suyam anyám,
48 Tirtiy fia, hívlak téged!
49 Ha meghalok, megtalállak.
50 Serilig-ből elhívtalak,
51 Mongol beszédű Kara-Moyun.
52 Tovább, tovább!
53 A gyermekek kérésére,
54 Áldást hoz a vörös köntös!
55 Daay anyám, Daay anyám,

56 Miféle gyermeket hozott világra.
 57 Ne verjetez túl nagy zajt!
 58 Sorug forrása a Nagy Tajgán
 59 Solun Taydīng had maradjon!
 60 Ó, szent Bogda,
 61 Hosszú és széles tajgám,
 62 Köd fedi be...
 63 A gyermekek kérésére,
 64 Tűnjön el a köhögés, nátha!
 65 Tűnjön már el!
 66 A mi Ulug (Nagy) és Ötügen Tajgánk.
 67 Öregek, fiatalok, csak menjetez!
 68 Ó, szent Bogda,
 69 Xamsīra folyó torkolatánál,
 70 (Fekete hal) úszik.
 71 Kadīr dombnál, ahol a folyók találkoznak,
 72 Állj meg a Kopasz (*kaljan*) hágónál.
 73 Fiaim, ó fiaim,
 74 Ebilig körül kőszáltam,
 75 És onnan nem tudtam visszatérni.
 76 Igyatok az erős kínai teából!
 77 Szürcsölve igyatok...!
 78 A gyermekek kérésére,
 79 Álomba [transzba] merülök,
 80 Elutazok, és cobolyokat
 81 Lövök, úgy térek vissza!
 82 Megtaláljuk szerencsénket,
 83 Saljak nembeli anyai nagynénénk,
 84 Ne engedd, hogy földünk szerencsáját elvigyék!
 85 Egyeték és igyatok [az áldozatból]!
 86 Százhat nemes nemzetség,
 87 Gyertek ide, apáim, anyáim!
 88 Xamsīra béli anyám és apám,
 89 Kakukk, kakukk!

Tuva és darhat kapcsolatok

A második dal elején a sámán arról beszél, hogy meglátogatja darhat rokonait, ami valószínűleg sámánösöket jelent. A darhatok egy mongol nyelvű etnikum, akik a mongol-tuva határon túl, a Xöwsgöl-tó nyugati felén élnek (Renčinxümbe, Ulaan Uul és Cagaan Nuur járások). A szövegben is szerepel, hogy a darhat szellemek mongol nyelvűek (*mool ünniig*), tudósok azonban feltételezik, hogy a darhatok elmongolosodott tuvák, mely sámánhagyományaik alapján is kimutatható (DIÓSZEGI, 1962). Sámán eszközeik elnevezése

is gyakran tuva eredetű (például tuva *orba*, darhat *orow* / „dobverő”, tuva *dayak*, darhat *tayag* / „sámánbot”), mindemelett a tuva rénpásztorok (mongolul *caatan*) gyakran házasodnak darhat nemzetségekből, és vannak azonos nemzetségnevek is (például tuva *kuular*, darhat *xuular* / „hattyúk”).

Szent helyek és gazdaszellemeik (*ee*)

A sámán éneke során a kakukk hangját utánozza, amely egyfajta „sámán” madár a dél-szibériai törökök körében.⁴⁰ A sámán arról beszél, hogy anyja a pusztai Saljak nemzetség tagja. Bár a tuvák patrilineáris nemzetségekben élnek, az ősök szellemei (*dös*) matrilineárisan is örökölhettek, így a sámánok gyakran anyai nemzetségükhöz kötődnek szellemeik által.⁴¹ A sámán felsorolja nemzetsége szent helyeit (például Erilge, Serilig, Kaljan, Ebilig, Kadır), és azok gazdaszellemeit is idézi. A sámán szintén megemlíti a Xamsıra folyót és a híres Ödügen⁴² tajgát is, melyeket szintén hatalmas szellemek birtokolnak. A táj egyes részei a szellemősök testét vagy ruházatát szimbolizálják. A sámán lelke a transz alatt bejárja ezeket a helyeket, szimbolikusan megrajzolva, kijelölve nemzetsége szakrális területét, melyen belül a szellemek védeltséget biztosítanak. A szellemeket azért idézik meg az énekekben, mert a fiatalok köhögéstől, megfázástól szenvednek (*jötkü-dumaa*). A szövegben az is szerepel, hogy a sámánkodás újhoid idején történik (*ayning jaa-zı*). Ellentétben a burjátokkal, a szibériai törökök és a darhatok az újhoidhoz kötik a szellemekkel való érintkezést (SOMFAI, 1998, 241.).

Különféle eksztázis élmények

A sámán Tirtiy, Dalay, Daay és Suyam anyja szellemeit idézi meg, és arról beszél, hogy meglátogatja a vidék szentjeit, illetve szent helyeit. A sámán szellemutazása során nem az alsó és felső világba,⁴³ hanem a nemzetségi szent helyekre jut el. A rénpásztorok körében tehát van sámánutazás, de nem vertikális, hanem horizontális, mely talán a réntartók és a szellemek közti mellérendelt viszonyt szimbolizálja, szemben a pusztai népek hierar-

⁴⁰ Maadaj Kara hőseposzában is találunk adatokat a kakukkkal kapcsolatos hiedelmekre (KALKIN, 1972, 68. és 252.).

⁴¹ Ezt a jelenséget 2008-as terepmunkám alatt is tapasztaltam, mikor Kalzan toha (mongolul *caatan*) sámán bár *balıksı* nemzetségből származott, mégis anyja *soyan* nemzetségéhez sorolta magát, mert sámánképességét egy Gombo nevű sámántól örökölte, aki anyai nagyapja volt. Gombo-t Diószegi is megemlíti mongóliai terepmunkája (1960) idején (DIÓSZEGI, 1960, 200.).

⁴² Megjegyzendő, hogy az ótörök rovásfeliratokban egy szent helyről is szó van, melynek neve Ötüken Yış, a legenda szerint a kök-türk nemzetség ősi szállásterülete.

⁴³ Az Altaj hegység telengit sámánjai az Alsó világba is tesznek utazást (SOMFAI, 1998, 242.).

chikus Alsó és Felső Világaival.⁴⁴ Míg a tuva sámánénekek fontos része a szent helyek ismertetése, a burját és darhat sámánénekekben kevesebb utalást találunk rájuk. A mongol sámánok általában a megszállottság élményét élik át, míg a tuva sámánokat nemcsak a megidézett szellemek szállják meg, hanem a sámánok lelke (tuva *sünezin*, mongol *sünesün*) általában utazást is tesz a szent helyekre. A tuvák a *sünezin ün-* / „lélek eltávozik” kifejezést használják a transzállapokra, míg a mongol etnikumok között inkább az *ongyon or-* / „a szent, vagyis a szellem megszállja” kifejezés használatos. Ez az émikus terminus jól mutatja az eksztázis élmények közti különbséget. A tuva sámán azt is elmondja, hogy az utazása végén a lelke visszatér (*jana ber-*). A szent helyek közt hegyeket (*tayga*), hágókat, folyókat és sámánsírokat találunk. A szövegben a természet gazda-szellemait *bogda* és *xayragan* szavakkal jelölik, mindkettő „szent” jelentésű a mongolban. A sámán a szellemet kínai teával kínálja, melyet saját maga fogyaszt el, de abból valójában a testét megszállt szellem részesül. Kétféle eksztázis élményt is megfigyelhetünk tehát egy időben: megszállottságot és a sámán szellemutazását (JOHANSEN, 2003, 143.).

3. ének: Tažī-seren dobavató (*dünggür ööredir*) éneke, adatközlő ismeretlen

- 1 *Tirtiy xamning süinining*
- 2 *Töreen jerin istep köreel*
- 3 *Alazining bažinayda*
- 4 *Ag-iy dagga töreen irgin*
- 5 *Tirtiy xaakti bastirgaštig*
- 6 *Eginnigning bodu-la bo*
- 7 *Dört-le xaaktig joraan irgin*
- 8 *Dudalignig bodu-l bo*
- 9 ... *kedeer öngnüüm-ne sen*
- 10 *Dagilazın dag-iy sanın*
- 11 *Urug-darig aybizingga*
- 12 *Buyan bolur deer-le men*
- 13 *Eey-eey, eey-eey*
- 14 *Azas baži baza jerleen*
- 15 *Attig jarlig abayımnıng*
- 16 *Kiži xemning aalatkan*
- 17 *Beldir šölge...?*
- 18 *Užu-kidiün boop jerlep*
- 19 *Jerlep turar; ooy-eey*
- 20 *Uzun dünnü ulay düžeeš*
- 21 *Düžüm bile, xanıñm bile*

⁴⁴ 2008-as, Tozsú vidéki terepmunkám során a toha sámánok is a nemzetség egykori szent helyeit és gazdaszellemait keresték fel révületük alatt.

22 Öörenip alğan iyik men
 23 Aa bogda abalarım,
 24 Alazımğa töreen iyik men
 25 Üş le jılding nüürü bolgan
 26 Ekki jılding nüüründe
 27 Eginnigni köör iyik sen
 28 Ekki jıttap joru-la sen
 29 Ee bogda üž-ay süñim
 30 Şiday bolup sirigliktan
 31 Jarlı beeri emes(ebes) iyik be
 32 Sarılgaktıng idı bile
 33 Tos kiži atkargaštıng
 34 Bo-la jerge (dengnep) turgan
 35 Xubuttaynıng xüler kestik
 36 [?] süñnap joruur,
 37 Üş-le aylıg xüler kestik
 38 Inek sürüp[?] joraay-la sen
 39 Kadat xöldüing tožun baspay
 40 Kadat xöldüing suun işpey
 41 Sırilgaktıng, sırilgaktıng
 42 Ee bogda xayıragan
 43 Eginnigge töreen irgin
 44 Sarıg-ditıing baži bile
 45 Üş-le kattap toylaan na men
 46 Aa bogda, abalarım
 47 Bolzun, bolzun, abalarım
 48 Eginnigni kedep alğan
 49 Eep jadap joy-dur iyik men
 50 Tirtıy oglu tirtinıngar
 51 Kidadımning kızıl şayın
 52 Sürip jemnep alıyn aan
 53 Üş-le dangza, üş-le daška
 54 Bora xamning boppuşkazı[?]
 55 Sürip jemnep joy-dur iyik men
 56 Köbey şagda ...
 57 Jüs-le aldı say-la söögün⁴⁵
 58 Xozadıngar, xozadıngar
 59 Kük-kük, kük-kük

Fordítás

1 Tirtıy sámán marál szarvasának [dobjának],
 2 Keressük fel szülföldjét!

⁴⁵ Utolsó rész (elküldi a szellemeket).

3 Az Alazī folyó forrásánál,
4 A Fehér Hegyen született.
5 Tirtiy sílécet kötött a lábára,
6 Két pár síléccel utazott.
7 Ez maga Eginnig,
8 Ez maga Dudalig,
9 Te vagy az én oltalmazóm,
10 Járja körül az összes hegyet!
11 A gyermekek kérésére,
12 Áldást hozzon!
13 Hej, hej, hej, hej
14 Azas folyó forrásánál lakott,
15 A mi híres ósanyánk.
16 Kiži folyó mentén kiáltozott,
17 Beldir pusztáján...?
18 Azokat a helyeket mind belakták,
19 Ott laktak, sokáig, hó, hej!
20 Hosszú éjszakát végigálmodtam,
21 Az álommal és véremmel,
22 Megtanultam [a módját]!
23 Ó, szent Bogda atyáim!
24 Én Alazīban születtem.
25 Három év telt el [amióta a dobot felavatták].
26 Egy szerencsés év kezdődik.
27 Eginnigben kezdtem jósolni,
28 Szagolgatva jártam.
29 Három szent marál szarvasom,⁴⁶
30 A hajsztától szenvedtek,
31 És elszakadtak tőlem.
32 Sarīlgak kutyájával,
33 Kilenc férfit küldtek,
34 És elértek erre a helyre.
35 Xubuttay bronz késével,
36 Marál szarvasra vadászik,
37 Három hónapja készült a bronz kés.
38 Egy szarvasünőt kerget.
39 Kadat tó jegére ne lépj!
40 Kadat tó vizét ne igyad!
41 Širīlgak, Širīlgak,
42 Ó szent Bogda!
43 Eginnigben született,
44 A sárga vörösfenyőnél,

⁴⁶ A három marál szarvas a Kaszás csillag (Orion) neve Dél-Szibériában (vö. mongol *gurban maral*).

45 Háromszor rendeztem lakomát.
 46 Ó szent ősanýáim
 47 Gyertek gyorsan, ősanýáim!
 48 Eginnigbe lopakodtam,
 49 És nem tudok visszatérni.
 50 Tirtý fia, hívlak téged!
 51 A kínai erős teából,
 52 Szürcsölve had igyak!
 53 Három pipadohány, három csésze [vodka],
 54 Bora sámán italát⁴⁷
 55 Szürcsölve megkóstolom,
 56 Sok alkalommal...
 57 106 nemes nemzetség
 58 Engedjete, engedjete!
 59 Kakukk, kakukk!

Sámánná avatás és a dob

A harmadik dal egy dob felavatásának éneke. A tuva sámánhagyományokban a sámánt nem avatják fel külön szertartáson, ahogy azt a burjátok vagy a daurok teszik.⁴⁸ Úgy lesz valakiből sámán, hogy révüléshez szükséges eszközre tesz szert (dob, bot stb.), miután egy idősebb sámán megtanítja neki, hogyan idézze meg a szellemeket vele. Az eszközt azonban alkalmassá kell még tenni a szellemek megidézésére, vagyis fel kell avatni. Ilyenkor az idősebb sámán elénekli a *dünggür ööredir* / „dob tanító” dalát, és közben a tanítvány lelkét (*sünezin*) a dobra, mint a szellemutazás „hátas állatára” felülteti. (7. kép) A dob azt az állatot jelképezi, melynek bőréből készítették. Ebben az énekben a dob a szibériai marál szarvas bőréből (*siin*) készült. A szarvas elejtését is részletesen taglalja a szöveg. A sámándob kerete egy szent fából van kifaragva. Az idősebb sámán választja ki a szent fát, kilenclyukú (*tos-karak*) kanállal tejet hint rá, megtisztítja, majd fehér szalaggal (*jalama*) megjelöli (DIÓSZEGI, 1960, 191.). A sámán ebben az énekben is a dob révén hívja a beavatandó sámán segítő szellemét, majd pipadohányt (*dangzi*) és pálinkát (*daška*) áldoz neki.

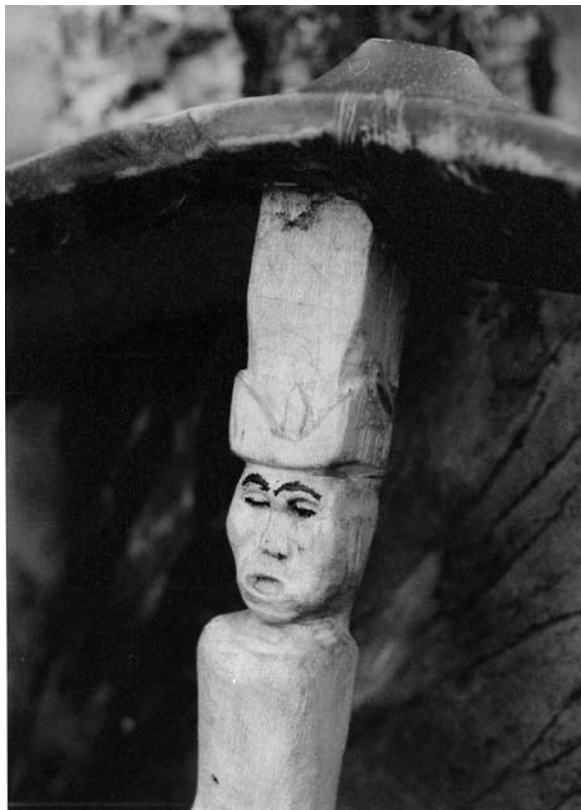

7. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana dobjával. (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

⁴⁷ A *boppuşka* valamiféle kásaszerű ital (saját gyűjtés, Tuva 1998).

⁴⁸ A burját *šanar*, daur *ominaan* olyan szertartások, melyek által a sámánt beavatják, így magasabb fokozatú sámánná válik (SOMFAI, 2009b, 157.).

A megidézett szellem jelképesen a dob gazdája lesz (*dünggür ee-zi*) (8. kép), és a dob használatakor segít a szellemnek a lélekutazásban. Ezalatt a szellem megszállhatja a sámán testét, mivel annak lelke ilyenkor eltávozik (*sünezin ün-*). Az ének végén megkéri a dobot felavató szellemet, hogy hagyja el a sámán testét (*xozat-*), és a sámán lelke visszatér szellemutazásáról.

8. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana dobjának fogóján a dob gazdaszellem (dünggür ee-zi). (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

Összegzés

Az 1950-es években a politikai helyzetből kifolyólag rendkívül nehéz volt a sámánokat hagyományaikról faggatni a „szovjet” Szibériában. A legtöbb sámán, akikkel Diószegi találkozott, nem mert vele beszélgetni, félve a következményektől (kitelepítés, börtön). Diószeginek olyan emberektől sikerült ezeket a tuva sámánénekeket gyűjtenie, akik sámánok szertartásain vettek részt (Ak Sandik fia és az ismeretlen adatközlő). Ez jól mutatja, hogy a

sámánhagyományok és a folklór nem valami titokzatos dolog volt a szovjet kor előtt, hanem az „egyszerű” emberek életének is fontos részét képezték. Voltak olyan antropológusok, akik vitatták a sámánhagyományok fontosságát, azzal érvelve, hogy azok csak a társadalom egy-két kiválasztott tagjának életét határozták meg, melyekről a társadalom többségének nincs tudomása. Az én tapasztalataim ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. Azok az emberek, akik a szertartásokon részt vettek (hagyományosan a közösség minden felnőtt tagja és gyakran gyerekek is), a sámánhagyomány szinte minden aspektusát ismerték, illetve tisztában voltak a hozzá kapcsolódó hitvilággal. A szovjet korszak hagyományromboló és szekularizációs folyamata vezetett oda, hogy a sámánhagyományok és a néphit csak egy hagyományörző kisebbség tudása lett. A szovjet kor előtt a hétköznapi emberek is megjegyezték a sámán énekeit, és Diószegi gyűjtései is bizonyítják, hogy kérésre elő is tudták adni azokat. Diószegi által az 1950-es években gyűjtött adatok ebben a kontextusban hozzájárulnak a szibériai népek szovjet és poszt-szovjet etnikus történetének és a sámánhagyományok változásainak jobb megértéséhez. A poszt-szovjet korszakban a tuva sámánhagyományokról közzétett anyagok tükrében Diószegi gyűjtései megbízhatóbbak és autentikusabbak, mint az utóbbi évtized publikációi (KENIN-LOPSAN, 1997).

IRODALOM

CHEREMISOV, Konstantin Mikhaïlovich

1973 *Buriatsko-russkii slovar'*. Sovietskaia Enciklopediia. Moskva.

DIÓSZEGI Vilmos

1959a Az északkeleti sojotok sámánhitéhez (Zum Schamanenglauben der nordöstlichen Sojoten). *Ethnographia*, LXX, 77–137.

1959b Der Werdegang zum Schamanen bei den nordöstlichen Sojoten. *Acta Ethnographica Ac. Sc. Hun.* VIII, 269–291. és Suppl. 6–7.

1960 *Sámánok nyomában Szibéria földjén. Egy néprajzi kutatóút története.* Budapest, Magvető Kiadó.

1961 Problems of Mongolian Shamanism. Report of an expedition made in 1960 in Mongolia. *Acta Ethnographica As. Sc. Hung.*, X, 195–205.

1962 Intraethnic Differences és Interethnic Analogies. *Acta Ethnographica Ac. Sc. Hun.* XI, 143–190.

2002 *Naplók, levelek.* In: SANTHA István (szerk.): *Halkuló sámándobok. Diószegi Vilmos szibériai naplói, levelei.* Budapest, L'Harmattan. (Documentatio Ethnographica 18.)

JOHANSEN, Ulla

2003 Ecstasy and Possession: a Short Contribution to a Lengthy Discussion, In: HOPPÁL Mihály – KÓSA Gábor (szerk.): *Rediscovery of Shamanic Heritage.* 135–152. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KALKIN, Aleksej
 1973 Madaï-kara, Altaiskij georicheskiij epos. In: PETROSIAN, Afro (szerk.): *Epos Narodov SSR*. Moskva, Nauka.
- KENIN-LOPSAN, Mongush
 1978 The Funeral Rites of Tuva Shamanism. In: DIÓSZEGI Vilmos – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Shamanism in Siberia*. 291–298. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 1997 *Shamanic Songs and Myths of Tuva*. Budapest. (ISTOR books 7.)
- LIGETI, Louis/Lajos (szerk.)
 1971 *Mongyol-un Niyuča Tobčiyān/Histoire Secrète des Mongols*. Monumenta Lingue Mongolicae Collecta I, Budapest. (eredeti In: YE DEHUI (szerk.): 元朝秘史 *Yuan-chao Bi-shi*. Beijing, 1908).
- SÁNTHA István
 2002 Diószegi Vilmos szibériai útjai és hagyatéka. In: SÁNTHA István (szerk.): *Halkuló sámándobok, Diószegi Vilmos szibériai naplói, levelei*. 411–420. Budapest, L'Harmattan. (Documentatio Ethnographica 18.)
- SOMFAI KARA Dávid
 1998 Dél-szibériai török sámánok révülési eszközei. In: BIRTALAN Ágnes (szerk.): *Őseink nyomán Belső-Ázsiában II. Hitvilág és nyelvészet*. 237–248. Budapest, Tankönyvkiadó.
 2002 Dél-Szibériai törökök; Diószegi nyomában Szibéria földjén. In: SÁNTHA István (szerk.): *Halkuló sámándobok, Diószegi Vilmos szibériai naplói, levelei*. 455–466. Budapest, L'Harmattan Kiadó. (Documentatio Ethnographica 18.)
 2003 Vilmos Diószegi's Collection of Kumandy Shamanism from 1964, In: SÁRKÖZI Alice – RÁKOS Attila (szerk.): *Altaica Budapestinensia MMII*. 297–304. (Proceedings of the 45th PIAC, 2002), Budapest.
 2006 Bulagat-burját „sámán” szövegek Saraksinova és Diószegi gyűjtéséből. In: VARGYAS Gábor – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore XXIII*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. 545–560. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 2007 Sámánizmus-archívum. In: BALOGH Margit (szerk.): *Diszciplínák határain innen és túl*. 207–216. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
 2008 Rediscovered Buriat Shamanic Texts in Vilmos Diószegi's Manuscript Legacy. *Shaman*, 16, 89–106.
 2009a Életfa-ábrázolás egy altaji török eposz alapján. In: BALI János – TURAI Tünde (szerk.): *Élet/út/írások – Szilágyi Miklós tiszteletére*. 335–340. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet.
 2009b *Ominaan*, egy újjáélesztett daur sámánszertartás Hailar vidékéről. In: BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore XXVI*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. 141–170. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

- TENISHEV, Ädhäm Rakhimovich (szerk.)
 1968 *Tuvinsko-russkii slovar'*. Sovietskaia Enciklopediia, Moskva.
- VAJNŠTAĪN (Weinstein), Sev'ian Izrailevič
 1978 The *eerens* in Tuva Shamanism. In: DIÓSZEGI Vilmos – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Shamanism in Siberia*. 457–467. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VERBITSKIĪ, Vasiliĭ Ivanovich
 1893 *Altaiskie inorodtsy*. Moskva. (reprint: Gorno-Altaišk, 1993)
- VLADIMIRTSOV, Boris Iakovlevich
 1926 *Obraztsy mongol'skoĭ narodnoĭ slovenosti (Severozapanaia Mongoliia)*. Leningrad, Nauka. (St. Petersburg)

DÁVID KARA SOMFAI

SONGS OF TUVA SHAMANS

VILMOS DIÓSZEGI'S MANUSCRIPT LEGACY (PART 2)

Vilmos Diószegi (1923–1972), the well-known Hungarian researcher of Siberian shamanic traditions left a prolific manuscript legacy after his untimely death in 1972. Some parts of it are now kept in the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences. Diószegi's manuscripts, typescripts and notes are kept in paper folders in the archives of the institute. Éva Schmidt compiled a tentative catalogue in Hungarian that was never published. When the author of the paper started to work at the Institute in 2003, his task was to find out exactly what kind of materials were kept in the archives that are related to shamanic traditions and Diószegi's own field trips to Siberia. The author has found fourteen folders with manuscripts related to shamanic traditions. Some of the materials were collected during Diószegi's field trips to Siberia between 1957 and 1964. The author has also found many valuable unpublished materials and started to prepare them for publication. He has compared the manuscripts with data earlier published about Diószegi's field trips. The present article is the second part of a preliminary report the author wishes to dedicate to Diószegi's manuscript legacy. It is about the materials collected during Diószegi's fourth field trip among the North-eastern Tuva (Tožu) in 1958. The author has selected some valuable data on beliefs: the way shamans received their shamanic ability (*dös*) and a shamanic drum was initiated (*dünggür ööredir*). There is also material on staff (*dayak*) as a shamanic device. Texts are published here with original Tuva transcript and English translation by the author.

ÉRTELMISÉGI TEREK ÉS MAGATARTÁSFORMÁK FOTOGRAFIAI ELEMZÉSE EGY KELET-SZIBÉRIAI KULTÚRHÁZ PÉLDÁJÁN

E tanulmány előzményeként elsőként a *pokazuha*-színlelésről, mint az etnikumok közötti kommunikációs stratégiáról értekeztünk, amely még olyanra különböző berendezkedésű népek esetében is, mint a tajgai vadászgyűjtögető evenkik és a füvespusztai állattartó burjátok az egymás megértésének alapját jelenti (SÁNTHA – SAFONOVA, 2008). Ezt követően az állattartó burját társadalom formális keretét jelentő *mítoszban élés* társadalom-szervező erejét elemeztük (SÁNTHA – SAFONOVA, 2009). Azt vizsgáltuk, hogy a rokonsági rendszerben elfoglalt hely meghatározta merev szerep hogyan szabja meg az egyén érvényesülési lehetőségét saját társadalmában és a kívülágban. Döntő jelentőségűnek bizonyultak emellett a születés körülményei, melyek meghatározzák az apa-fiú viszony emocionális megélését, a gyerek szocializációjának mikéntjét. A formális és emocionális keretek jelentik a kétosztatú burját osztálytársadalom alapját. Ezek a társadalmi osztályoknak megfelelő szocializáció során alakulnak ki, egyszersmind e kereteknek megfelelő karakterek megjelenését eredményezve. A formális és emocionális karakterek egy bateson-i értelemben felfogott, *önmagát szabályozó rendszer* keretei között tudják balanszírozni egymást (SÁNTHA – SAFONOVA, 2011a, 38.).

Legutóbbi dolgozatunkban (SÁNTHA – SAFONOVA, 2011b), eddigi törekvéseinket folytatva egy helyi jelentőségű: *színlelés/pokazuha – mítoszban élés – bajtársi szerveződés* jellemezte hármas kapcsolatrendszerbe kívántunk további betekintést adni. A burjátok, az oroszok és az evenkik mind külön, saját társadalomszerveződésüknek, társadalom-szerkezetüknek megfelelően értelmezik azt a közös helyi gyakorlatot, mely az egymás elfogadásának és az egymással való együttélésnek (pontosabban az egymás mellett való élésnek) az alapját jelenti. Egy kelet-burjátiai kultúrház munkatársainak közsférában alkalmazott stratégiáit, választási lehetőségeit és készségeit vizsgáltuk naplóink, gyűjtőfüzeteink felhasználása segítségével.

¹ Sántha István az MTA Néprajzi Kutatóintézetének szociálanropológus kutatója (istvansantha@gmail.com), Tatiana Safonova a szentpétervári Centre for Independent Social Research szociológus-szociálanropológus kutatója (tvsafonova@gmail.com) és az MTA Néprajzi Kutatóintézetének vendégkutatója. A kutatást a Max Planck Institute for Social Anthropology (Halle/Saale Németország), a Nemzeti Kulturális Alapprogram, az OTKA PD, a MÖB külföldi kutatók számára kiírt, az MTA Domus és az NFÜ-OTKA Mobilitás ösztöndíja támogatta. Jelen tanulmány a 2011 áprilisában a Balassi kiadónál megjelent *Az evenkik földjén – Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken* című kötet második: „Színlelés (pokazuha). A helyi értelmiség magatartásformája egy kelet-burjátiai kultúrház példáján” című fejezetén alapuló fotográfiai elemzés (SÁNTHA – SAFONOVA, 2011a).

A kultúrházban tapasztaltak alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a megye más közintézményeiben dolgozó munkatársak körében is az általunk *pokazuhanak* nevezett színlelő magatartásforma jellemző.

Az orosz *pokazuha* terminus arra utal, hogy a dolgoknak csak az egyik, jobbik felének a megmutatása az általában célra vezető magatartás az aktuális helyzetben. Ezzel a stratégiával az idegenek benyomásait és véleményét lehet manipulálni. A közsférában dolgozók a jelenségeket igyekeznek konzerválni, mintha azok változatlanok volnának és így könnyebben megfoghatók, érthetőbbek az idegenek számára. Tereptapasztalataink arra utalnak, hogy a színlelés nemcsak az orosz emberek, hanem minden olyan ember viselkedésében meghatározó kisebb-nagyobb intenzitással és gyakorisággal, aki bármilyen kapcsolatba kerül az államalkotó többségi társadalom képviselőivel, vagy azzal, aki állami hivatalt visel. Általában véve minden olyan hierarchikus viszonyra jellemző, melynek nincs saját helyi hagyománya. A színlelés mint magatartásforma akkor jelentkezik a legerőteljesebben, mikor állami hivatal(nok)okhoz kell fordulni. Ennek legfőbb alkalmait a központi rendszer hivatalnokainak vidéki ellenőrző körútjai jelentik, mely során a bürokratikus hierarchia intézményrendszerén belül a felsőbb szervek az alacsonyabb szinten lévő intézmények tevékenységét ellenőrzik. A színlelés relatív jelenség, így az ellenőrzött és az ellenőrző szerepek felcserélhetők, biztosítva ezáltal a másik helyzetének megértését.

A téma szöveges elemzésének egyik eredményeként arra a megállapításra jutottunk, hogy a kultúra egyes esetekben nemcsak egyszerűen létezik, hanem bemutatásra is kerül, és a hivatalos kultúra professzionális képviselői azt érzik feladatuknak, hogy merev képet adjanak a kultúráról. Azt találtuk, hogy ezeknek a specialistáknak jó része, akiket a helyi értelmiség tagjainak tekinthetünk, elhagyta eredeti, helyi (etnikus) közegét és a városokban lakik. Ők folytatják a *pokazuhat*, amely arról szól, hogy milyen lenne a kultúra, ha csak a merev minták lennének a meghatározóak. Ezt az elképzelést más-más kultúrák képviselői részéről különböző magatartásformák kísérik: míg a burjátok komolyan viszonyulnak ehhez, aközben az evenkik jobbra csak jókat nevetnek ezeken a maguk körében. A reakciók attól függnek, hogy milyen mintái voltak a kommunikációnak, amelyeket a gyerekkori *szocializáció* során az orosz, a burját és az evenki kultúrában különbözőképpen sajátítottak el. A *pokazuha*-bemutató az állami szféra támogatását élvez, mert az így nyert stabil képzetek a kultúrák és közösségek ellenőrizhetőségének látszatát keltik. Az a lehetőség, hogy egy kultúráról merev és meglehetősen egyszerű leírásokat lehet készíteni, más, „egyszerű embereknek” (nem helyi értelmiségieknek), segít elkerülni az ütközési pontokat a kutatott térség különböző etnikus csoportjai – az oroszok, burjátok, evenkik, tatárok és kínaiak – között.

Mint antropológusoknak (és idegeneknek) nekünk is kerestül kellett mennünk a *pokazuha*-bemutatókon, csak így kaptunk esélyt arra, hogy más oldalait is megláthassuk az itt élő emberek életének. Ez segített abban, hogy

még rugalmasabban közelíthessük meg a kultúra jelenségkörét és egyúttal felmérhessük a gyakorlat és a bemutató különbségének jelentőségét Oroszországban. Az antropológia hozzáállása szintén problémaként jelentkezett a kutatás során, mert törekvéseinket a sajátjaikhoz hasonlóan ismerték fel a helyi értelmiség képviselői, végül tőlünk is azt várták, hogy egy merev képet adjunk a kultúráról. Az ellenőrzések során versenytársként viszonyultak hozzánk, és úgy vélték, hogy kutatásunk eredményeképpen múzeumi tárgyakhoz hasonló merev képet kellene nyernünk. A helyi értelmiség tagjai mint *pokazu*hára tekintettek kutatásunkra, és így e jelenség jellegzetességeit szerették volna viszontlátni a kutatásunkról szóló szöveges beszámolóban is.

Ahhoz, hogy értelmezni tudjunk egy ilyen státusból fakadó kellemetlenséget, és egyúttal el tudjuk kerülni a *pokazu*ha-bemutatókba való teljes bevonódást, egyre több időt töltöttünk más helyi, vagy ahogy ők magukat nevezik, „egyszerű alkoholisták” (azaz „nem értelmiségiek”) társaságában, akik ki voltak zárva a *pokazu*ha fellépésekből. Hasonlóképpen jutottunk el a kultúrház alternatív használatának és a fűtőhelyiségben formálódó alternatív kultúrának a jelenségeihez. Mi úgy értelmeztük, hogy ha meg akarunk maradni a terepen, ha azt szeretnénk, hogy benyomásunk legyen a (helyi) kultúráról, akkor fel kell vennünk a helyi emberek életének ritmusát („logikáját”²), közös tevékenységeket kell velük végeznünk. Rugalmasnak és szélesebb értelemben véve szabadnak, figyelmesebbnek kell lennünk a változást ígérő helyzetekben, amikor az összes résztvevő „fellépésből” „gyakorlatra” vált vissza, mint ahogy azt a színpadra vitt *pokazu*ha-bemutató és a „búcsúparti” esetében is tapasztaltuk.

Módszertani vonatkozások

A következőkben a kurumkáni evenkik körében gyűjtött anyagainkat dolgoztuk fel a kultúrház társadalmi élete és általában véve a köré szerveződő értelmiségi magatartásminta értelmezése jegyében. A fotográfiai elemzés eredményeképpen sajátos kategóriákat nyertünk, és ezen kategóriák közötti kapcsolatokat is értelmezni igyekeztünk. A különböző típusú terepen gyűjtött anyagok feldolgozása során Gregory Bateson és Margaret Mead módszerét (BATESON – MEAD, 1942) tartottuk mértékadónak. Ők bali terepmunkájukon gyűjtött anyagaik otthoni feldolgozása során az egyik típusú gyűjtött anyagot (esetünkben a fotókat) nem használták egy másik típusú anyag (szöveges anyagok, vagy filmfelvételek) illusztrálására. Magyarán

² Itt nem a kanti értelemben vett „racionalitás” kontextusában, hanem általános értelemben szerepel a „logika” szó. Ezért a megtévesztés elkerülése végett a szibériai etnikus kontextusban igyekeztünk elkerülni a „logika” szó használatát. Ez magyarázza, hogy az „események logikája” helyett inkább az „események ritmusa” kifejezést használjuk a szövegünkben.

mondva nem keverték össze a különböző típusú anyagokat a feldolgozás már egy korai szakaszában, hanem szigorúan elkülönítve kezelték azokat egészen az elemzés egy későbbi fázisáig, mikor az e módszerrel nyert kategóriák (vagy szituációk) után kezdtek el nyomozni más típusú anyagokban. Olyan „jellegükből adódó” kategóriákat segítenek kifejteni, melyeket más anyagcsoportokban (sem szövegekben, sem filmfelvételekben) nem lehet megtalálni. Így a különböző forráscsoportok nem illusztrálták egymást, hanem a magukban rejlő lehetőségeket lehet kibontani belőlük. Nem ragaszkodtunk mereven Bateson és Mead módszeréhez, például ahhoz a kategória-rendszerhez, melyet ők Erik Erikson (gyerekekre kidolgozott) fejlődépszichológiai kategóriáit felhasználva fejlesztettek tovább,³ hanem inkább olyan példának tekintettük kutatásukat, mely lehetőséget teremt arra, hogy magunk alakítsuk, értelmezzük terepen gyűjtött anyagainkat.

2006-ban két hónapot töltöttünk Kurumkán településen és további két hónapot a megyében. Ezen időszak során összesen közel kétezer fényképfelvételt készítettünk. Tánya egy egyszerűbb Konica-Minolta DiMAGE 23 digitális fényképezőgépet használt, István pedig egy Nikkor 1.8/50-es eredeti manuális alapobjektívvel felszerelt Nikon-FM2-vel dolgozott Kodak Elitechrome diára. A fotók készítésén túl naplókat vezettünk és videofelvételeket (közel 30 óra) forgattunk. A fotókat igyekeztünk véletlenszerűen (random módon) készíteni, hogy otthon teljes értékű, előzetes preconcepció által kevésbé terhelt anyagokat elemezhesünk, hogy a terepet elhagyva olyan témákat is vizsgálhassunk, melyekre eredetileg nem összpontosított a kutatásunk.

Mielőtt közreadnánk az eredeti tablókat, még egy Bateson által felvetett problémát kell érintenünk (BATESON, 1979, 210.), mely alapján az elemzés cikcakk alakban halad előre a tudás-, adatjellegű forma és az absztraktabb, folyamatszerű megfogalmazások között. Esetünkben, miként Bateson és Mead esetében is (BATESON – MEAD, 1942) a fotók jelentik a kiindulási alapot, majd jönnek a tablók címei, a tulajdonképpeni kategóriák, aztán a fotókat összekötő kapcsok és az egyes képekre vonatkozó részletek, majd a tablókat összekapcsoló rendszerszerű összegzések, melyeket összefoglalásnak is tekinthetünk.

Jelen esetben ez úgy módosul, hogy a fotográfiai elemzést egy szöveges elemzés előzi meg. A fotók vizsgálata során előzetes kategóriákat fogalmaztunk meg, melyek további használatát mérlegeltük. Majd a végleges kategóriákhoz, mint címekhez tablókat rendeztünk össze, ehhez a képeket logikai sorba kellett állítani. Ezek kerültek az oldalpárok jobb oldalára. A bal oldal alján az egy-egy tablón szereplő fotók leírása szerepel, melyek alapja az, amit a képen látunk, gyakorlatilag a képek címe, mindenféle absztrakció, szimbolikus háttér-információ, további magyarázat nélkül. És végül a tablón szereplő képek közötti kapcsolatokról írtunk elvontabban a

³ Gregory Bateson, Margaret Mead és Ruth Benedict a Harvard Egyetemen ismerkedtek meg Erik Erikson-nal.

(szöveges) bal oldal felső részén. A konklúzióban helyenként megjelenik egy szabadabb összegzés is a tablók közötti kapcsolatokról, elsődlegesen az előzetes szöveges tanulmány és jelen fotográfiai elemzés kapcsolatát vizsgálva.

Videofelvételeinket – egy kivételtől eltekintve – nem használtuk fel az elemzés során, nem vágtunk ki kockákat mozgófilm-anyagainkból. A tanulmány előzetes célja a szöveges vizsgálat és a fotográfiai elemzés eredményeinek egymásra vetítése volt. Több mint 360 fotót készítettünk a kultúrházról és a vele kapcsolatos jelenségekről, Kurumkán életéről. Ezekből 65 lett előzetesen kiválogatva az ismétlések elkerülése végett, valamint az esztétikai szempontok figyelembevételével. Ezekből került ki végül az a 38 fotó, mely a tanulmányban is szereplő 7 tabló anyagát adja. Előzetesen a következő kategóriák köré szerveződtek fotóink: kultúrház, performansz, párhuzam intézmények, Kurumkán (település), *Altargana*, üzlet(i tevékenység), népek barátsága. Ezek az előzetes kategóriák formálódtak a későbbiekben. A 'kultúrház' kategória szétvált három további (al)kategóriára: 'külső' és 'belső terekre' és a 'kultúrházban (nem színpadon) megnyilvánuló magatartásformára'. Az üzleti tevékenység beolvadt a 'kultúrház' kategóriába, a 'népek barátsága' pedig az '*Altargana*' és a 'párhuzam intézmények' kategóriájába. Erre azért is volt lehetőség, mert az elemzés során használt *Picasa3* számítógépes fotóelemző program lehetővé teszi, hogy egy fotó mellé több párhuzamos kategóriát is rendeljünk. Ezen alapul, hogy egy fotó több tablón is szerepeljen, amelyre elsősorban azért volt szükség, mert a tablókhöz rendelt szöveg logikája (is) ezt kívánta.

1. tábló: Kurumkán

Kurumkán települést, a kelet-burjátiai Kurumkán megye központját a Barguzin folyó felső-központi folyásának medencéjében találjuk. Az itt elterülő legelők képezik a megye mindmáig fő gazdasági tevékenységét jelentő legelőváltó állattartásnak az alapját. Az északi és nyugati tajgával fedett, az év jelentős részében hófödte részen természetvédelmi területet és ökológiai tanösvényt alakítottak ki, így lehetetlenné vált az őslakos evenkik számára fő gazdasági tevékenységük, a vadászat gyakorlása. A település központját az észak-déli irányú országút és a kelet-nyugati irányú főutca jelöli ki, az utca felső végén a megyei adminisztrációs hivatal és szállodát (ahol a megye vendégeit, a zsűri tagjait adó ellenőrző bizottságot is elszállásolják), az utca alsó végén a megyei kultúrházat, míg közepén az autóbusz-állomást találjuk. A településen nyugat-keleti irányban halad keresztül a Bajkál-Amur vasútvonalat (BAM) összekötő szervizút (1–2. kép). A vasútvonal megnyitásával a megye, miként a szervizút is, fokozatosan veszített jelentőségéből (a megyén keresztülvezető út északkeleti, tajgai részét ma gyakorlatilag nem használják). A megye északra el lett vágva a BAM-tól, délre viszont nagyon messze fekszik a központi burját piacoktól. A falu déli részén (a kultúrház nyugati szomszédságában) a RAJPO (megyei ellátó szövetkezet) épület-együttesének romjai (is) az egykori dicső, szovjet időkre emlékeztetnek.

1. kép: A helyi szálloda és a megyei adminisztráció épületének egy részlete az országút és a főutca kereszteződésénél, a háttérben (nyugatra) a Barguzin-hegység örök hó fedte, 2000 méteres csúcaival;

2. kép: A 2. számú Általános Iskola épülete az országút és a főutca kereszteződésénél (északra az evenkik földje felé);

3. kép: Autóbusz állomás a főutca középső szakaszán (nyugatra) a Barguzin-hegység örök hó fedte, 2000 méteres csúcaival. Ide érkezik Ulán-Üdeből 8-12 órás út után a kisbuszok, és innen indulnak a megye távoli településeire a rendszeres, heti autóbusz-járatok;

4. kép: A fő utca felső szakasza: az utca végén a megyei adminisztráció épületével, a háttérben a Barguzin-hegység 2000 méteres csúcaival;

5. kép: A RAJPO épület-együttesének romjai a település déli, központi részén, a kultúrház közvetlen szomszédságában.

2. tábló: Külső terek

A kultúrház külseje az egységesség képét mutatja. A hagyomány és modernizáció burját köntösbe öltöztetett szovjet értékeire, a kultúrház funkciójára és eszméjére találunk szöveges és szimbolikus utalásokat. De ha figyelmen kívül hagyjuk az épületet, nemcsak a szembetűnő állami értékekre nyílik ki a szemünk idővel, hanem az egyre erőteljesebben jelentkező alternatív (nem a hivatalos állami kultúra körébe tartozó) és kapitalista piaci értékek is láthatóvá válnak.

1. kép: A kultúrház homlokzatán látható feliratok: az első táblán a hárfa a zenei hagyományok, a harmadik táblán a maszk a színházi hagyományok ápolására utal. A második táblán az olvasható, hogy az épületben a „Kurumkán megyei adminisztráció megyei jelentőségű kultúrháza” kapott otthont;

2. kép: A kultúrházban található Kurumkán legnagyobb terme;

3. kép: A kultúrház bal oldalán burját nemzeti viseletbe öltözött nő festménye; előtte a földön a hirdetőtábla a következő *diszkotyéka* időpontjára hívja fel a helyi fiatalság figyelmét;

4. kép: A kultúrház homlokzatát díszítő freskón burjátok, evenkik és oroszok láthatók állattartás, halászat, valamint topográfiai felmérések, és geológiai expedíciók vezetése közben;

5. kép: A kultúrház jobb oldalán egy külső vaslépcső vezet fel a használaton kívüli vetítőterembe. A földszinti bejárat egy bérbe adott (tv-javító) műhely nyitva tartásával.

3. tabló: Parallel intézmények

A kultúrház tevékenysége több párhuzamos és alternatív intézmény munkájával függ össze. Ezek az intézmények egyrészt irányítják (1. kép) és ellenőrzik (2. kép) a kultúrház munkáját, másrészt különböző korosztályok tagjait ezekben az intézményekben (3–5. kép) készítik fel fellépésükre, így a kultúrház saját színpadára csak adoptálja a tulajdonképpen készen kapott produkciókat. A párhuzamos intézmények mellett a kultúra nem hivatalos intézményei is jelentkeznek. Az egyiket a kultúrház munkatársai 'kulturált' ('világos és tiszta') nyilvános térnek tartják, mely természetszerűleg a 'kultúra' kategóriájába tartozik, s ahol maguk is szívesen töltik szabadidejüket, köszöntik fel egymást (6. kép). A másik, magánteret, mely gyakorlatilag a kultúrház része, mégis a 'nem-kultúra' kategóriájába sorolják, nem tekintik 'kulturáltnak' és 'nem a hivatalos állami kultúra értékeit képviselőnek' bélyegzik (mert „koszos és sötét”, az ott dolgozók alkoholt fogyasztanak, rockzenét – és nem csasztuskát, hőséneket, esztrádot vagy románcot – hallgatnak, és az sem fontos, hogy az ablakmélyedésben az itt dolgozók kis buddhista oltárt alakítottak ki, ahol alkalmanként imádkoztak és áldozatokot mutattak be; 6–7. kép).

1. kép: A megyei adminisztráció kulturális osztályának ajtaja;

2. kép: Ulán-Üde, Burjátia fővárosának központja: a főtéren a köztársasági adminisztráció épületével és a világ legnagyobb Lenin-fejének (a képen látható) kobakjával a központi szálloda ablakából. A főutcában székel a kultúrházak munkájáért felelős köztársasági kulturális minisztérium;

3. kép: Alsó tagozatos iskolai szabadidős központ (tulajdonképpen központi napközi otthonnak megfelelő) épülete a kultúrházzal átellenben;

4. kép: A 2. számú Általános Iskola épülete a megyeközpontot átszelő főút mellett, a megyei adminisztráció épületének közvetlen szomszédságában;

5. kép: Az 1. számú Általános Iskola központi épülete a kultúrházzal szemben;

6. kép: A kultúrház szomszédságában található bár;

7. kép: A hátsóudvarból közelíthető meg a kultúrház épületéhez ragasztott kazánfűtőház.

4. tábló: Belső terek

A kurumkáni nyilvános intézmények belső tereiben, mint ahogy (a magán) otthonokban is, az ég kék színével társított tiszteleti szín, a díszítéseken a vörös szín mértékadó. A kultúrház belső terei az év jelentősebb részében üresen tátongnak, kizárólag az itt dolgozók munkahelyeként szolgálnak, melyet takarékosági okokból, a nagy hidegek idején nem tudnak kifűteni. Ilyenkor nem kell munkába járni, az épületet bezárják. A hivatalos, az állam által preferált kulturális tevékenységekhez nem kötődő, a kultúrház számára mégis profitot hozó tevékenységek, mint a *diszkotyéka* (vagy a télikabátvásár) az előtérben kapnak helyet.

1. kép: A *metodológiai helyiségből* az udvarra vezető hátsó kijárat, az ajtó felett a Dalai láma festményével, fölötte az ég kék színére emlékeztető szalag;

2. kép: Az előtér szovjet rajzfilmfigurák (a *Nu pokagyi!* farkasa és nyuszija, Micimackó, *Gena krokogyil* – Csiburáska barátja) festményeivel díszített. Gena krokogyil felett látható az a hibás hálózati csatlakozó, mely időről időre megoldandó problémát jelent az előtérben zajló *diszkotyékák* során;

3. kép: *Dj Lazer and Mihei*: a *diszkotyéka* állandó belső reklámja két táncosnő festményével, a kép előterében az éppen száradó *Altargana*-hirdetés;

4. kép: A színpad, az ég kék színére festett szalaggal, ahova csak a nézőtér felől vagy hátulról, közvetlenül az utcáról nyíló bejáraton keresztül lehet felmenni, akár -50 °C-os hidegben is, könnyű ünnepi ruhába öltözve;

5. kép: A nézőtér felhajtható, padlóhoz rögzített műbőr székekkel, a háttérben az épület eredeti mozi funkciójára utaló vetítőnyílásokkal.

5. tábló: Magatartásminta I.

Ebbe a kategóriába olyan magatartástípusok tartoznak, melyek nem kapcsolatosak a *performansz*-szal, a nyilvános színpadi fellépésekkel. Az emberek családtagként, vagy a saját szobában munkálkodó munkatársként, vagy egy próba után felszabadultan (*after party*-érzés), vagy egy üzleti alapon működő, hivatalos kultúrának el nem fogadott tevékenységre készülődve, és végül tisztán üzleti alapon, a ház kínálta legnagyobb teret kibérelve szerepelnek a képeken.

1. kép: A *metodológiai helyiségben* az igazgatói asztalnál az igazgatónő ül unokájával, a kép előtérében bal oldalt az egyik *metodológiai munkatárs* látható, a háttérben a faliújság a kultúrház tevékenységét dicsérő oklevelekkel;

2. kép: Az egyik férfi munkatárs a *technikai helyiségben* a hangosító eszközökkel;

3. kép: A fizetés napján egy mozgó árus kínai eredetű illatszereket ajánl megvételre az egyik munkatársnak;

4. kép: Az orosz népi együttes iskolás tagjai az *Altargana*-ra való felkészülés jegyében ritkán tartott próbák egyike után;

5. kép: Az előtérben a *diszkotyéka* délutánján a két dj összeállítja otthonról hozott saját felszereléseit;

6. kép: A „legnagyobb ház” előterét időnként vándorló kereskedők bérlik ki, hogy meleg ruhákat, téliabátokat árussítsanak.

6. tábló: *Altargana*

Az *Altargana* burját fesztivál a 2006-os év legfontosabb kulturális eseménye volt Kurumkánban. Az eseményt a burját kulturális minisztérium választotta ki erre az évre. Két héttel az esemény előtt indultak meg az előkészületek, köztük az épület, az udvar és az utcák megtisztítása, valamint a plakátok elkészítése és elhelyezése. A rendezvényt a tervezett időpont előtt néhány nappal két héttel későbbre halasztották, így az eredeti időpontban a résztvevők főpróbát tarthattak. Az emberek időt kaptak, hogy felkészüljenek.

1. kép: Az ulán-üdei központi pálya-udvar előtti téren:

„Isten hozta a csodálatos Burjátiban!

Altargana 2006;

Hetedik nemzetközi összburját fesztivál!”

2. kép: Kurumkán főutcája a kultúrházzal az utca végén:

„*Altargana* 2006”;

3. kép: Kurumkán település polgármesteri hivatalának épülete előtti információs tábla hirdetménye:

„*Altargana* 2006;

április 14.;

megyei kultúrház;

Kurumkán település művészeti kollektíváinak főpróbája;

a jövő népe kultúrájának fejlesztése;

belépő: 50 rubel, kezdés: 17 óra”;

4. kép: A kultúrház melletti élelmiszerbolt előtt:

„*Altargana* 2006;

április 14.;

megyei kultúrház;

Kurumkán település művészeti kollektíváinak főpróbája;

a jövő népe kultúrájának fejlesztése;

Kurumkán település legjobb kollektíváinak fellépése;

népművészeti tárgyak kiállítása, helyi magánvállalkozások által készített termékek vására-eladása;

belépő: 50 rubel, kezdés: 17 óra”.

7. tábló: Magatartásminta II.: *Performansz*

A közös magatartásforma a *performansz*, színpadi fellépés, mások (nézők) előtti előadás. A fellépők mellett egy zsűri és a nézők is jelen vannak. A fellépők a bemutató után a nézők soraiba kerülnek. A zsűri (az ellenőrző bizottság) az (egykori) tanárokból áll össze. Mindenkinek saját élménye van a különböző szerepekről. A különböző szerepek felcserélhetők. A fellépők aktívak, felfokozott állapotban adják elő a produkciót. A nézők viszont passzívak. A zsűri a fellépők és a nézők együttműködését értékeli. A zsűri tevékenysége is része a fellépésnek, az is egyfajta *performansz*. Így jön létre a minden résztvevő csoport közötti kölcsönhatás. Ez a magatartás lesz jellemző minden nyilvános térben, és általában a (hivatalos) kultúrával kapcsolatos, értelmiségi megnyilatkozásokra is.

1. kép: Nevelői konferencia Ulán-Üdéből érkezett előadókkal az alsó tagozatos szabadidős (napközis) központban;

2–5. kép, 7. kép: Az „Év tanulója” diákverseny megyei döntője a 2. számú Általános Iskolában;

2. kép: A zsűri;

3. kép: Tudományos előadás;

4. kép: Táncstudás bemutatása;

5. kép: Nézőtér a mozi vetítőnyílásaival a falon;

6. kép: A nézők az egyes versenyzőket támogató-fellépő csoportok tagjai közül kerülnek ki;

7. kép: Az *Altargana*-ra a fővárosból Kurumkánba érkező hivatalos vendégek (a köztársasági szintű ellenőrző bizottság tagjainak) fogadása. (Videofelvételből kivágott fénykép-kocka).

Konklúzió

E tanulmány egy fotográfiai elemzés, mely láthatóan az olyan jellegű kutatások közé tartozik, mikor az eredmény nem konkrét adatokban fogható meg, hanem olyan kérdésekben, melyek nem biztos, hogy köztudottak voltak a kutatók számára az elemzés kezdetekor. Fotográfiai elemzésünk eredményeként új kérdések merültek fel. Az elemzés felhívta a figyelmet a nem-verbális jellegű forráscsoportok elemzésében rejlő lehetőségekre és ezek korlátaira. Továbbá az is elgondolkodtató, hogy milyen téma esetén, adott társadalom, társadalmi csoport kutatása során szerencsés nem verbális anyagok bevonása (is) a kutatásba. Hogy milyen jellegű kutatói hozzáállást lehet elérni egy-egy meghatározott elemzés során? Milyen kapcsolat szükséges, szerencsés a kutatás anyaggyűjtő és elemző fázisa között? Másiképpen fogalmazva, hogy mennyire kell tisztában lenni már a terepkutatás során a feldolgozás módszerével? Milyen ereje van, milyen lehetőség bújlik meg egy spontán kutatói hozzáállásban?

Jelen esetben, mivel az alaptanulmány (SÁNTHA – SAFONOVA, 2011b) szöveges elemzési módszert érvényesít, minden igyekezetünk ellenére eleve nagyon nehéz volt kibújni az illusztrálás köpönyegéből. Nem is biztos, hogy minden esetben és megfelelő mértékben sikerült ez. Ahogy az sem biztos, hogy volt eleve erre igazán esélyünk.

Kurumkánban – a térségbe való betelepedés történeti időrendiségét megtartva – evenkik, burjátok, oroszok, tatárok, *szovjet emberek*⁴ és újburjátok élnek együtt. Az evenkiket mára százalékosan is elenyésző őslakosság tagjainak tekinthetjük. A burjátok és az oroszok, az előbbiek az utóbbiak nyomására, a 17. században jelentek meg a térségben. A tatárok a sztálini represszió eredményeképpen lettek kitelepítve Szibéria különböző szegleteibe, így a környékre is. *Szovjet emberek* a Bajkál-Amur vasútvonal (BAM) építése során kezdtek itt új életet. Nem helyi származású, elsősorban ulánüdei burjátok körében a peresztrojka után került előtérbe az a taktika és gyakorlat, hogy távoli, fejletlen, gazdaságilag a központ nézőpontjából jelentéktelen burjátiai megyeszékhelyeken, mint Kurumkán, vállaltak munkát a köztársasági bürokrácia gépezetében, kezdjenek el karriert építeni, hogy majd innen Ulán-Üdébe visszatérve magasabb, „zsírosabb” pozíciót foglalhassanak el.

Kurumkánban ma két etnikus közösség játszik meghatározó szerepet. Ezek a burjátok és az oroszok. A helyi burjátok Burjátit tekintik hazájuknak, míg a helyi oroszok Oroszországot. A burját *ethos*ra tudásjellegű verbális megnyilatkozás, az ősök történelmi hagyományainak ápolása jellemző, az oroszra inkább egy szituatív, könnyed fellépés. És mivel a megyei kultúrház burját térnek tekinthető (a helyiek is annak tekintik), így a merevebb értékeket ápoló verbális tudás jelentkezik alapként a ház falai között,

⁴ Egykoron a Szovjetunió különböző részeiről betelepült és később is itt maradt emberek és leszármazottaik.

miként más párhuzamos intézményekben, valamint általában véve a településen és a megyében is. Így a burját *ethos* elemzésekor nem kifejezetten előnyös nem-verbális anyagokat alkalmazni.

Másrészt, jelen tanulmányunk után talán az is jobban érthető lesz, hogy előző, alaptanulmányunkban miért szöveges anyagaink alapján elemeztük az általunk *pokazuha*-nak, színlelésnek nevezett magatartásmintát. A *pokazuha* egy meglehetősen összetett jelenség, melynek leírására, a részletek elemzésére a szöveges megközelítés kínálta hajlékonyságra volt szükség. Talán ez az oka annak is, hogy e fotográfiai elemzés során ez a kategória nem jelentkezik, másképpen fogalmazva kevésbé látható a fényképeken. Másrészt egy ilyen szituatív jelenség nyomozásakor sokkal alkalmasabbnak mutatkozik a terepen készített mozgófilm-felvételek tüzetes vizsgálata.

Végül meg kell jegyezni, hogy mikor Kurumkánban terepkitatást végeztünk, nem gondoltunk előzetesen a nem-verbális anyagok jelentőségére egy később írandó tanulmány kapcsán. Még jobban kellett volna igyekeznünk minden formában, spontán módon rögzíteni azt, ami velünk történik a terepkitatás során, különösen egyes nagy jelentőségű események alkalmával, hogy később a terepen előre nem látható kategóriákat és szituációkat is nyomon lehessen követni az elemzés során. E fotográfiai elemzés kapcsán ugyanis felmerült annak az igénye, hogy talán még több, nagyobb sűrűségű fotóanyag esetén ennél finomabb különbségek, sajátosságok (is) megjelenhettek volna a szöveges alaptanulmány kontextusában. Így azonban lehetővé válhatott, hogy 2008–2009-ben a baunti orocsonok körébe ezekkel a tapasztalatokkal, mint alapfelvetésekkel felvértezve indulhattunk állomásozó, szociálanropológiai terepmunkára.

IRODALOM

BATESON, GREGORY – MEAD, MARGARET

1942 *Balinese Character: A Photographic Analysis*. New York, Academy of Sciences.

SÁNTHA ISTVÁN – SAFONOVA, TATIANA

2008 Színlelés – Idegenekkel kapcsolatos magatartásforma a Barguzin felső folyásánál élő kurumkáni evenkik körében. In: VARGYAS GÁBOR – BERTA PÉTER (szerk.): *Ethno-lore* XXV. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve. 71–87. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2009 'Mítoszban élni' és a sámánkodás gyakorlata a Bajkál-tó környéki *ehirit*-burjátok körében. In: BERTA PÉTER (szerk.): *Ethno-lore* XXVI. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve. 191–204. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

- 2011a *Az evenkik földjén – Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest, Balassi Kiadó.
- 2011b Színelés (*pokazuha*). A helyi értelmiség magatartásformája egy kelet-burjátiai kultúrház példáján. In: *Az evenkik földjén – Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. 65–90. Budapest, Balassi Kiadó.

ISTVÁN SÁNTA–TATIANA SAFONOVA

SPACES AND FORMS OF BEHAVIOUR OF LOCAL
INTELLIGENTSIA:
THE CASE OF A 'HOUSE OF CULTURE' IN EAST SIBERIA
(PHOTOGRAPHIC ANALYSIS)

In this article the authors seek to analyze strategies, options and skills of the representatives of the local culture in the public sphere. On the basis of the authors' diaries and note-books written during their fieldwork in the House of Culture of Kurumkan (Republic of Buriatia), they found that *pokazukha* constitutes the main pattern of public behaviour in this district. In Russian *pokazukha* means 'showing off the faked reality'. It is a strategy to manipulate impressions and opinions of strangers. In this article photos are presented with the objective to understand the relations between verbal and non-verbal forms of material sources, between illustration and analysis.

**A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT
VAGY SZERKESZTETT, 2010-BEN MEGJELENT
KÖNYVEK**

P. p.
Pelican.
Partisan.

XXVII.

ETHNO-LORE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

Égyetel Émlatujá.
Örömmel jár hán hánl jár. Égyetel tá.
Égy a döt
Égy a döt Égyetel a döt
hán tállatál együtt

NYTA
NÉPRAJZI
KUTATÓINTÉZET

MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET TÁRA

FANYŰVŐ JANKÓ

Palócföld meséi és mondái

BALASSI KIADÓ

Éva Deák

Expressing Elite Status through Clothing in Early Modern Europe

The Examples of Gabriel Bethlen and
Catherine of Brandenburg

GULYÁS JUDIT

„MERT HA ÍRUNK PÉRDALT, MÉRT NE PÉRMESÉT?”

A PÉRMESE AZ 1840-ES ÉVEK MAGYAR IRODALMÁBAN

AKADÉMIAI KIADÓ

ΠΕΡΑΙΖΙ ΤΑΠΟΥΛΑΡΧΟΚ

Hoppál Mihály

SÁMÁNOK VILÁGA

PÜSKI

URALIC MYTHOLOGIES AND SHAMANS

Mihály Hoppál

Encyclopaedia of
Uralic Mythologies

Selk'up
Mythology

Sustainable Heritage

Balázsögi vadkirályok

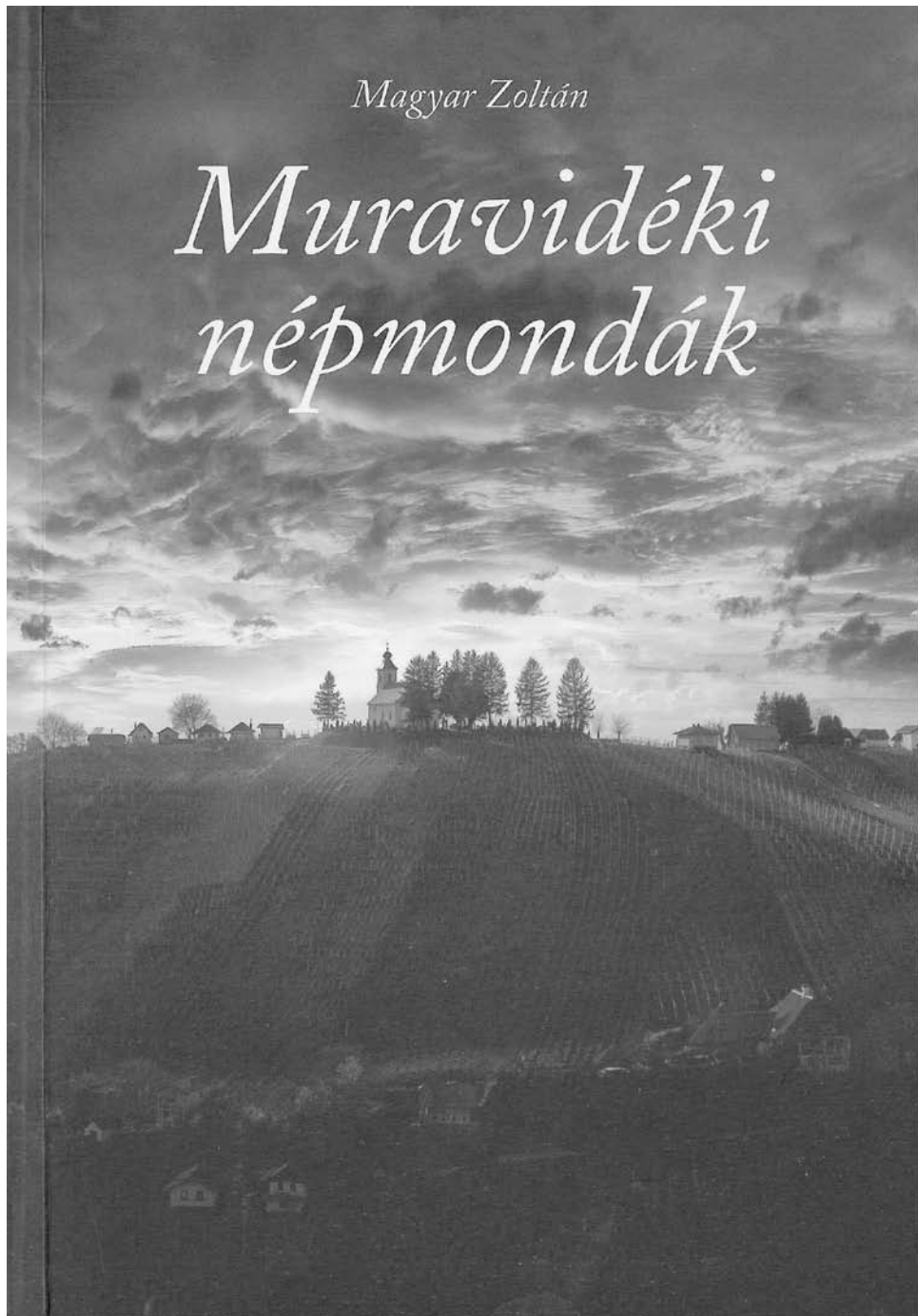
L'Harmattan

Tobakné Váczi Mária

Magyar Zoltán

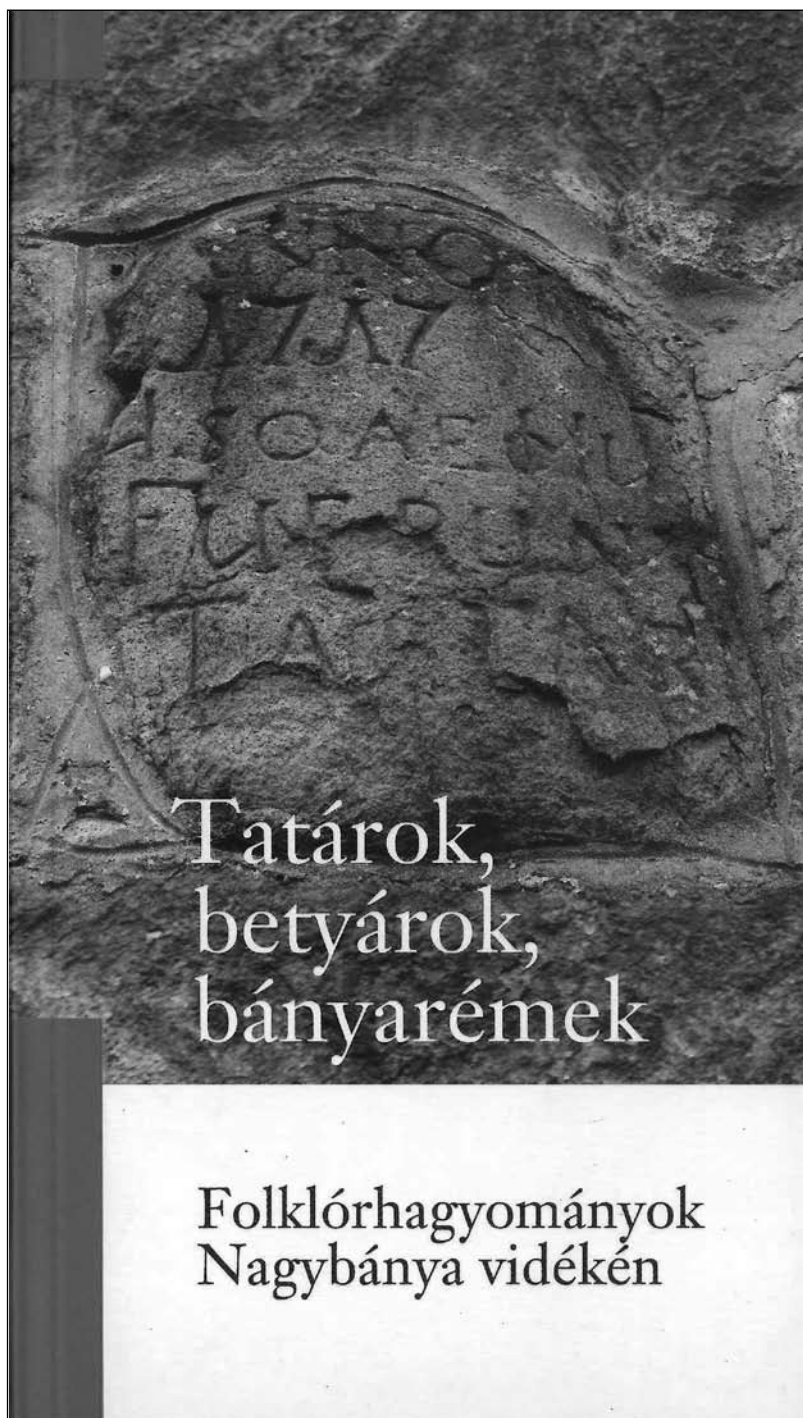
Muraúvidéki népmondák

MAGYAR ZOLTÁN

Az Árpád-kori szentek legendái

ZOLTÁN MAGYAR

**DIE HABSBURGER
IN DER MITTELEUROPÄISCHEN
FOLKLORE**

Gabriele Schäfer Verlag

Mikos Éva

Árpád pajzsa

A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése
és népszerűsítése a XVIII-XIX. században

L'Harmattan

Paládi-Kovács Attila

A KELETI PALÓCOK PÁSZTORKODÁSA

INDE AURUM - INDE VINUM - INDE SALUTEM

Folklór a magyar művelődéstörténetben

Folklór

Szerkesztette ♦ Szemeréhenyi Ágnes

és nyelv

AKADÉMIAI KIADÓ

**VALLÁSTUDOMÁNYI
TANULMÁNYOK**

10

SZILÁGYI ZSOLT

**A MONGOL FŐLÁMÁK RÖVID
TÖRTÉNETE**

**BUDAPEST
2010**

Őseink nyomán Belső-Ázsiában

VÉDELMEZŐ ISTENSÉGEK ÉS DÉMONOK MONGÓLIÁBAN ÉS TIBETBEN

L'Harmattan

Treasures of Mongolian Culture and Tibeto-Mongolian Buddhism

Volume 5

A
Tibeto-Mongolian
Picture-Book of Hell

Introduced by Géza Bethlenfalvy & Alice Sárközi

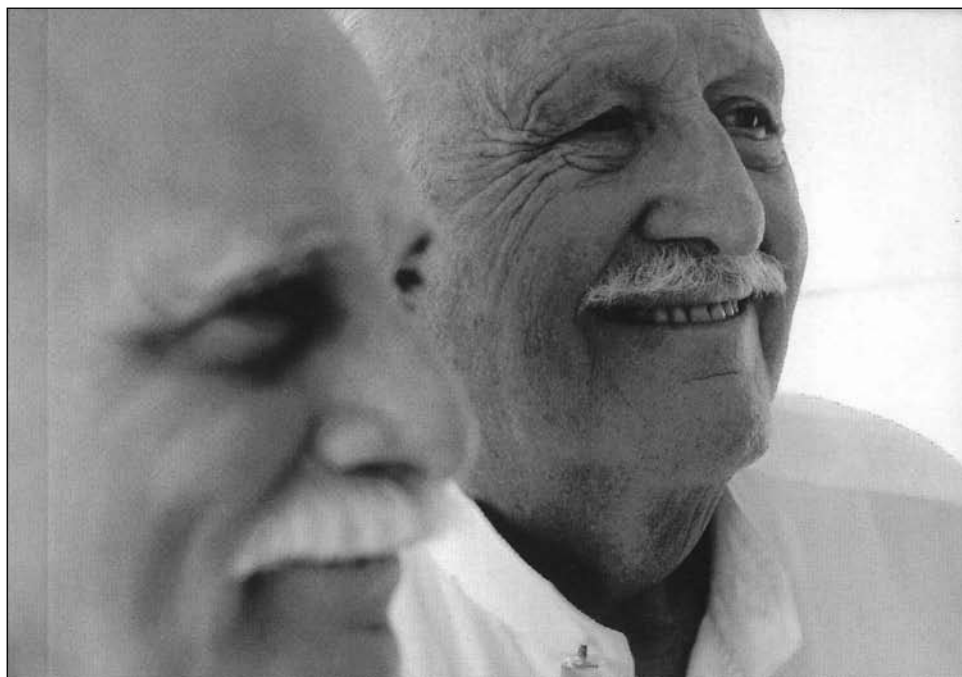

TÁTRAI ZSUZSANNA
A RÜNKÖSDNEK
JELES PARJÁN...

AKADÉMIAI KIADÓ

НЕРРАЈЗІ ТАДУЛМАДҮӨК

TURAI TÜNDE

Öreg ember nem vénember!

Idősek társadalom-néprajzi szempontból

BALASSI KIADÓ

Vargyas Gábor

ISTENEK, ŐSÖK ÉS SÁMÁNOK

Egy vietnami hegyi törzs, a brúk vallása

DIVINITIES, ANCESTORS AND SHAMANS

Religion of a Vietnamese Hill Tribe, the Bru

Gábor Vargyas

STUDIA ETHNOLOGICA HUNGARICA XI.

ÁTJÁRÓK

A magyar néprajztól
az európai etnológiáig
és a kulturális antropológiáig

Vargyas Gábor (szerk.)

L'Harmattan

PNEXAT

STUDIA ETHNOLOGICA HUNGARICA XII.

PASSAGEWAYS

From Hungarian Ethnography
to European Ethnology
and Sociocultural Anthropology

Vargyas Gábor (ed.)

L'Harmattan

PNEXAT

VERES PÉTER

MÉRFÖLDKÖVEK A MAGYAR ŐSTÖRTÉNETBEN

ÓMÚLTUNK TÁRA